

Україна
крізь віки

О.В.Русина

УКРАЇНА
ПІД ТАТАРАМИ
І ЛИТВОЮ

Том 6

Видавничий Дім
Альтернативи

Київ – 1998

Русина
Олена
Володимирівна

Національна академія наук України
Інститут історії України НАН України

На замовлення
Міністерства України у справах науки і технол

Творчий задум та загальна редакція
академіка Національної академії наук України
В.А.Смолія

О.В.Русина

Україна під татарами і Литвою – К.,
Видавничий дім "Альтернативи", 1998. – 320 стк

*Шостий том 15-томного видання "Україна крізь
присвячений одній із найменш висвітлених
у літературі епох української історії —
часові од Батієвої навали (1239-1241 рр.)
до Люблінського сейму (1569 р.).*

Всім, хто цікавиться історією України.

Керівник видавничого проекту М.Шпаковатий
Відповідальний за випуск С.Павловський

Художнє оформлення, комп'ютерна верстка –
дизайн-студія «Коваль»

ISBN 966-7217-26-4

ISBN 966-7217-56-6 (том 6)

© О.В.Русина, 1998

© О.Коваль, П.Тяпко, дизайн, 1998

© Видавничий дім «Альтернативи», 1998

ВСТУП

Доба, якій присвячено дану книжку, складається з двох періодів, умовно званих "татарським" і "литовським". У ті часи історичне життя на теренах України* еволюціонувало під впливом зовнішніх чинників — монгольського завоювання та литовської експансії. Внаслідок першого сформувався режим залежності українських земель від Золотої Орди, другий призвів до включення більшості з них до складу Великого князівства Литовського — поліетнічної держави, що постала на руїнах Київської Русі. Втім, між цими двома періодами немає чіткої межі. Просування литовців на українські обшири відбувалося за умов збереження їхнього підданства Орді, а скасування цієї залежності не призвело до усунення "татарського фактора": Кримське ханство, один із уламків Золотої Орди, й надалі визначало демографічні та суспільно-економічні процеси в окресленому регіоні.

Загалом обидва ці періоди охоплювали понад триста років — від Батієвої навали (1239-1241 рр.) до Люблінського сейму (1569 р.), за рішеннями якого українські землі ввійшли до складу Польської Корони, котра тоді ж об'єдналася з Великим князівством Литовським у Річ Посполиту (акт, знаний як Люблінська унія)** . Ці три століття нерідко звать "темними віками" вітчизняної історії. Це визначення є особливо доречним щодо кінця XIII - другої третини

* Варто наголосити, що використання термінів "Україна", "український" у контексті XIII-XVI ст. є суто умовним: загальновідомо, що тогочасне населення нинішніх українських земель усвідомлювало себе як "руське". Тож уповні правомірними та коректними для означення цих територій є терміни "Південна Русь" і "Південно-Західна Русь", хоч і вони цілком конвенційні. Що ж до наявного у синхронних джерелах слова "українний", то впродовж окресленого періоду воно зберігало своє первинне значення — "окраїнний", не маючи етнічного забарвлення (докладніше про це йтиметься в §2 розділу тринадцятого).

** На час укладення цієї унії до складу Польщі вже входили Галичина та Західне Поділля; після 1569 р. поза межами Речі Посполитої залишилася Сіверщина, захоплена Московською державою у 1500 р. Отже, зрозуміло, що ця узвичаєна хронологічна межа має умовний характер.

XIV ст., оскільки події, котрі відбувались у той період, подеколи практично піддаються реконструкції, хоча саме тоді, за словами М.Грушевського *"пройшли переміни важні, глибокі, які відмінили тутешні обставини глибоко й сильно в порівнянні з ранішим, досить добре нам звісним, життям київських часів"*. Це, власне, й становить один із парадоксів тієї доби, про яку ми знаємо значно менше, ніж про давніші, давньоруські часи.

Що ж до XV-XVI ст., то вони здебільшого розглядаються як малозначущі, за визначенням М.Грушевського, *"переходові до того культурного і суспільного національного українського руху, що розпочався при кінці XVI віку"*. Й справді, тогочасне *"тихе і малозамітне життя української суспільності"* бліснуло не на тлі бурхливих подій кінця XVI-XVII ст. Однак саме його неквапний поступ зрештою, обернувся тим вибухом суспільної енергії, що стався на зламі XVI-XVII ст., і тими революційними зрушеннями, які кардинально змінили перебіг вітчизняної історії.

Утім, не варто впадати в іншу крайність і розглядати литовську добу у відблисках Хмельниччини, з погляду суперечностей, продукованих суспільною практикою пізніших часів. На подібну екстраполяцію подеколи хибували історики XIX ст., змальовуючи Велике князівство Литовське як *"протиприродне сполучення різнородних елементів, нежиттєздатне утворення, що його роздирали соціальні й національно-конфесійні суперечності та яке в кінці XIV ст., з часів унії з Польщею, ступило на шлях занепаду й загибелі"* (М.Кром).

Зрештою, науковці відмовились від умоглядних схем і пошуку антагоністичних національних "начал" (чи навіть "парцій") у XIV-XV ст. Подоланню цих хибних тенденцій сприяло розгортання конкретно-історичних досліджень на основі ґрунтовного вивчення всього масиву синхронних джерел. Праці, що постали на зламі XIX-XX ст., заклали підвалини сучасної литуаністики. На жаль, за радянських часів цю історіографічну традицію було, по суті, перервано; не дивно, що й у суто академічних дослідженнях події литовської доби нерідко спримітизовувались і перекручувались, а їхні учасники, залежно від поточної кон'юнктури, знеславлювались чи міфологізовувались. Цілком очевидно, що появу нових міфологем здатна унеможливити лише активізація литуаністичних студій; сприяти поглибленню відповідного наукового інтересу й покликана наша книжка.

Зрозуміло, що вона не охоплює ані всіх українських земель, ані всіх реалій середини XIII - другої третини XVI ст. Прагнучи висвітлити різноманітні аспекти історичного процесу, ми приділяли більшу увагу питанням, які мало акцентовувались у літературі останніх десятиліть — і, водночас, набули актуальності за умов нашої дійсності, сучасного етапу вітчизняної історії.

Виклад матеріалу ми намагались проілюструвати якомога більшою кількістю витягів із оригінальних джерел (ці тексти лише незначною мірою адаптовано), щоб максимально наблизити до читача ті далекі часи, наукове осмислення яких є ключем до розв'язання проблеми континуїтету в національній історії чи, словами М.Грушевського, *"органічної зв'язлості і тяглості народного життя"*, котре *"не переривається вповні ні при яких змінах і переломах, поки живе даний народ"*.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ
ТАТАРСЬКА ДОБА
В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Вчинений Батиєм “пополох зол” започаткував добу татарського панування над Руссю. На східноєвропейських і азійських обширах виникло могутнє державне утворення, зване в історіографії Золотою Ордою. Щоправда, термін цей — пізнішого походження: він з’являється у московських літописах після підкорення Казані (1552 р.), з яким (а не зі “стоянням на Угрі”) асоціювалось у народній свідомості звільнення від татарської кормиги. Втім, фахівці не виключають, що це словосполучення побутувало на Русі вже в XIII-XIV ст.: під Золотою Ордою тоді розуміли ханську юрту, яка багатством свого оздоблення вражала уяву сучасників. За спостереженнями францісканського ченця Джіованні дель Пано Карпіні, котрий у 1245-1247 рр. здійснив мандрівку до столиці Монгольської імперії Каракорума, це був намет, котрий “спирася на стовпи, покриті золотим листом, прибитим до дерева золотими гвіздками”. Щодо самої заснованої Батиєм держави літописці XIII-XIV ст. вживали збірний етнонім “Татари”* чи політонім “Орда”; у східних джерелах її називали також Білою Ордою. У науковій літературі вона іноді фігурує під назвою “улус Джучі”, хоч насправді останній включав у себе ще й Синю Орду, яка формально підпорядковувалася Білій.

Початки цієї держави сягають 1243 р., коли, повернувшись із Центрально-Східної Європи, Батий облаштувався в прикаспійських степах, згодом заснувавши в районі сучасної Астрахані столичне місто Сарай (“Палац”). Щоправда, він визнавав зверхність каракорумського хана й, відтак, був позбавлений права на зовнішньополітичні зносини, карбування монети і т. ін.; завойовані ним руські землі вважались “хановими та Батієвими”. Цей режим проісну-

* Визначення кочовиків-завойовників як “татар” потрапило до Європи з Китаю; самі ж вони звали себе монголами. Натомість у фаховій літературі й досі широко побутує штучний термін “монголо-татари”. Тюрколог В.Єгоров припускає, що вперше він з’явився в 20-х рр. XIX ст. у працях петербурзького професора П.Наумова; дослідник також показав, яким чином “спроби ліквідувати позірну невідповідність між добре відомими назвами “монголи”, “Монголія” і наявними в середньовічних джерелах “татари”, “Татарія” призвели до появи дивного за своїм змістом словосполучення “монголо-татари”, що зовні примиряє історично-географічні традиції середньовіччя і новітнього часу”.

вав до 60-х рр. XIII ст., коли Менгу-Тимур, скориставшись міжусобицями в Монголії, позбувся обтяжливої залежності від метрополії.

Доти володарі Золотої Орди мусили віддавати більшу частину власних прибутків великому хану. Відповідно з Каракорума на Русь відряджалися "численники", щоб обраховувати загальну кількість людей, з якої мав стягатися податок (так званий "выход"). Перший перепис населення в Південній Русі відбувся на зламі 1245-1246 рр. У "Житті" Михайла Чернігівського повідомляється, що вцілілих жителів татари "не по колнцехъ временихъ (невдовзі після нашестя — авт.) осаднша в градехъ, нзочтоша в число и начаша на нхъ дань имати". Датувати цю звістку дозволяє згадка Карпіні про "якогось сарацина" (очевидно, купця-мусульманина), котрий обчислював людність і збирав данину під час перебування італійця на Русі. Сліди одного з подібних переписів фіксує Любецький синодик*, куди вписаний "великий князь черниговский Леонтий, оставивши дванадесять тем людей", тобто 120 тис. підданих.

За свідченням того ж Карпіні, монголи вимагали, щоб підкорені народи "давали їм десятую частку від усього — як від людей, так і від майна". Аналогічна інформація міститься й у пізньому, XVI ст., Воскресенському літописі, згідно з яким татари "приидоша от восточныхъ страны на Рязанскую землю.., послаша послы своя... ко княземъ рязанскимъ, просяще у нхъ десятины во всем: во князехъ, и в людехъ, и в конехъ".

Джерела підтверджують, що збір данини супроводжувався масовим захопленням людей. У рабство потрапляли як ті, кого зараховували до страшної "людської десятини" (власне, рекрутували до монгольської армії), так і ті, хто був не в змозі розрахуватись у звичайний спосіб — хутром чи зерном. Що ж до "десятины во князехъ", то це не більше, ніж фігура мови; втім, і можновладці сплатили свою криваву данину монголам: літописи та синодики рясніють іменами князів, "убиенныхъ от татар".

Деякі знайшли свою смерть в Орді, куди мусили їздити "на поклон", щоб дістати ярлики на власні княжіння. З-поміж них тільки один — Михайло Всеволодич Чернігівський — отримав "офіційний" ореол мученика: був канонізований як страстотерпець за віру. Згідно з літописами й "Житієм" князя, у 1245 р., коли він прибув до ставки Батия, "прося волости своєю от него", той нібито став змушувати його

* Синодик любецького Антонієвого монастиря, в складі якого збергіся князівський пом'яник XI-XV ст.

“поклонитися ндолам”. Михайло ж, із християнською покорою приймаючи нові політичні реалії, відмовився поступитися своїми релігійними принципами й відповів Батию: “Аще (оскільки — авт.) Бог нас передал и власть нашу, грехов ради наших, во рүце ваших, тебе кланяемся и честь приносим, а закону (вірі — авт.) отцов твоих и твоему бого-нечестивому повелению не кланяемся”. За це князь був підданий тортурам і вбитий. Така ж доля спіткала і його супутника боярина Федора.

Ця суто агіографічна версія загибелі князя не задовольняє більшість істориків, котрі шукають у діях Батия політичне підґрунтя; власне, вона здавалася сумнівною й деяким із сучасників. Карпіні, зокрема, вважав, що влаштоване Батием “випробування віри” мало замаскувати його справжні наміри: у будь-який спосіб звести князя зі світу, щоб опанувати його землі; при цьому францісканець покликався на властиве монголам бажання самим порядкувати на завойованих обширах. Безумовно, італійцю можна закинути схильність до надто широких узагальнень (чи, словами М. Грушевського, до “неоправданої генералізації фактів, що могли траплятись хіба одинично і спорадично”), однак не слід забувати, що Михайло був не єдиним чернігівським князем, котрий загинув в Орді: майже одночасно там “убиен бысть от Батия князь Андрей Мстиславич”, якого Карпіні виводив з “Чернігова, що на Русі”.

Очевидно, за бажання в цих фактах можна углядіти натяк на цілеспрямоване “очищення” Чернігівщини від князів, котрих могла заступити монгольська адміністрація; більше того — її представником чи навіть уособленням можна було б вважати татарина Івана Шаїна, який нібито був “посажен от Батия на Чернигове владетелем”, а в 1257 р. перейшов на службу до князя Олега Інгваровича Рязанського. Однак жалувана грамота останнього, яка фіксує цей факт, нині вважається беззаперечним фальсифікатом; що ж до Чернігова, то він і надалі залишався князівським осередком.

Втім, уже за Батієвих часів у Південній Русі було створено суто монгольську за своєю природою фіскально-адміністративну структуру — баскацьку організацію. Перші відомості про існування цього інституту на теренах України сягають 50-х рр. XIII ст.: літопис фіксує наявність баскака в галицькому Пониззі, в Бакоті. Військові загони на чолі з баскаками збирали данину й здійснювали політичний нагляд за підпорядкованими їм територіями. Система баскацтва передбачала створення на підлеглих Орді землях укріплених поселень — осередків татарської воєнно-служилої людності; про існування одного з таких містечок, мабуть, нагадує село Батієве на Київщині,

відоме з документів литовської доби* . Можливо, з плином часу населення цих невеликих стратегічних пунктів, асимілюючись, еволюціонувало в так званих “слуг ординських” — дрібних бояр, чиї обов’язки полягали в супроводженні до Орди послів та гінців великого князя литовського; таке припущення великою мірою пояснює існування значних контингентів цієї категорії слуг навіть у досить віддалених від традиційних шляхів до Орди районах України.

За Батия почала оформлятися й улусна структура його держави: вже за часів Карпіні Подніпров’я було поділено між Мауци та Коренцою (Куремсою). Перший кочував на Задніпров’ї, другий — степами Правобережжя. Цей поділ зберігся й надалі: за твердженнями східних авторів, наприкінці XIV ст. останнє становило улус Хурмадая, а Лівобережжя — “область Бек-Ярика”.

Монгольське нашествя завдало нищівного удару по історичному життю на Подніпров’ї, однак не зупинило його плину. Щоправда, Карпіні змальовує доволі трагічну картину занепаду Києва, який “був столицею Русі”. За словами допитливого французького купця, це місто, колись “досить велике і багатолюдне”, “тепер зведено майже нанівець і там ледве нараховується 200 будинків”. Однак у свідки того, що він насправді здійснив свою мандрівку до Каракорума, Плато Карпіні закликає не лише “всіх мешканців Києва, які дали нам провідників і коней”, а на зворотній дорозі “з радістю вийшли нам назустріч, вітаючи нас так, ніби ми воскресли з мертвих”, а й “вроцлавських купців, котрі їхали з нами до самого Києва і знали, що ми відбули до землі татар, а також багато інших купців, як з Польщі, так і з Австрії, які прибули до Києва після нашого від’їзду до татар. Свідками є й купці з Константинополя — вони прийшли на Русь через землі татар і жили в Києві в той час, коли ми повернулись із землі татар. Імена цих купців: Мікель Генуезький, а також Бартоломео, Мануїл Венеціансь-

* Принагідно вкажемо на існування досить пізньої усної традиції, пов’язаної з іменем Батия, яка вважається зразком народного тлумачення власної минувшини. Це — легенда про Батия-богатира, записана в 70-х рр. XIX ст. поблизу Кременчука, що її появу відомий філолог Ф.Сушицький відносив до XVII ст. Згідно з цим переказом, Батий був не татариним, а звичайним кріпаком, котрий працював на Лавру. Дізнавшись, завдяки пророцтву, про його велику будучність, печерський архимандрит дав йому вольну; той пішов до бусурман і став їхнім царем. Пам’ятаючи прикроці, яких йому завдавали на батьківщині, Батий повернувся, щоб завоювати Київ. Зруйнувавши Св.Софію й Десятинну церкву, він хотів було спалити Лавру, однак ченці показали завойовнику відбиток його власної руки, умоченої в золоте чорнило — “квиток”, узятий раніше архимандритом, щоб убезпечити Лавру від майбутнього погрому. Змушений дотримуватися даного колись слова, Батий луснув від люті.

кий, Якуб Реверій з Аккри, Нікколо Пізанський — це значніші. Інші, менш важливі, це: Марк, Генріх, Іоанн Вазій, інший Генріх — Бонадієс, П'єтро Пасхамі; було ще й багато інших, імена яких нам невідомі". Цей довгий перелік імен іноземних купців красномовно свідчить про те, що й після навали Київ, за влучним виразом М.Грушевського, "вів далі заграничну торгівлю, певно — не попелом від татарських згарищ".

До речі, саме авторитетові М.Грушевського значною мірою завдячує своїм існуванням тенденція до мінімізації наслідків Батієвої навали, що безумовно взяла гору в новітній історіографії. Однак слід мати на увазі, що прагнення науковця заперечити думку про "незвичайно руйнний вплив татарського погрому на українську колонізацію" пояснюється, передусім, тим полемічним запалом, із яким учений намагався спростувати поширені в його часи уявлення про спричинену монгольським нашествям повну зміну населення в Середньому Подніпров'ї, котрі стали живильним середовищем для низки одіозних ідеологем (культуртрегерство Польщі, "перетікання" давньоруської історії в московську тощо).

Обстоюючи думку, що "стара, передтатарська людність задержалася в цілості в лісовому поясі України" та "за лінією лісів", учений зауважив, що "наша староруська погранична людність взагалі була дуже рухлива, до таких пополохів призвичаєна... і могла завчасно поховатися", адже "це були люди "Под трұбами повнты, под шеломи взлєєяны", котрим і татарський погром по давніших прецедентах не здавався, мабуть, таким трагічним; щонайбільше, відступали вони в ліси й задержувалися там довше", принаймні, "города не пустіли по тому татарському погромі". Що ж до уявлень про "повне спустошення й упадок Подніпров'я", то вони сформувались у Києві в XVII ст., коли укладачі "Синопису..."*, спостерігаючи на кожному кроці сліди численних татарських "наїздів" (передусім 1416 і 1482 рр.), "приписали" їх (у буквальному значенні цього слова) Батію.

Цю ідею М.Грушевський запозичив у свого вчителя Володимира Антоновича, котрий запровадив до наукового вжитку твердження, що "загальноприйнятна думка про запустіння Південної Русі не більше, ніж історичний міраж"; початок цього міфу дав "Синопис...", об'єднавши розсіяні по різних літописах легендарні "нарісти" на подіях 1240 р. у Києві — насправді ж того року хіба що повалилась Десятинна церква, склепіння якої не витримало напору киян.

* "Синопис, или краткое собрание от различных летописцев о начале словенороссийского народа" — складна компіляція історичного змісту, надрукована в Києві у 1674 р. За спостереженнями О.Толочка, становить скорочений виклад українського хронографу з додачею текстів Густинського літопису.

Археологічні дослідження Києва унаочнили помилковість цих гадок. Перед ученими постала страхітлива картина Батієвого погрому. Лише в одній братській могилі, виявленій на території міста, знайдено останки близько 2 тис. киян. Тож, за словами П. Толочка, не слід убачати в писемних звістках про звірства монголів перебільшення очевидців.

Проте наслідки Батієвої навали не обмежились колосальними людськими й матеріальними втратами. Йшлося про епохальну подію — катастрофу, що на кілька століть істотно уповільнила плин історичного процесу в регіоні. Це, зрештою, всупереч власній позиції, визнавав і М. Грушевський, твердячи, що в постмонгольські часи Середнє Подніпров'я, яке *“в перших віках історичного життя українських земель було огнищем політичного, економічного, культурного життя для цілої Східної Європи... стало глибоким перелогом, на якому буйно віджила дівича природа, не чуючи над собою важкої руки чоловіка, і серед неї наново сходили сходи суспільного життя, де в чому нав'язуючись до традицій давніших, староруських, в іншому — розвиваючись вповні оригінально серед дозвілля цих здичавілих пустинь”*.

Тому здається глибоко символічним, що монгольська навала осмислювалась на Русі в есхатологічних категоріях. Речником цих апокаліптичних настроїв на західноєвропейських теренах став *“рутенський (руський — авт.) архієпископ Петро”*, котрий у 1245 р. взяв участь у роботі скликаного папою Інокентієм IV Ліонського собору. В літературі його здебільшого ототожнюють з ігуменом київського Спасо-Берестовського монастиря Петром Акеровичем, котрий нібито обійняв митрополічу кафедру з волі Михайла Всеволодича за часів його перебування на київському столі. Цю ідентифікацію заперечили А. Поппе та О. Толочко; останній припускає, що гаданий митрополит походив із Північно-Східної Русі, де наприкінці 1230-х рр. угорський домініканець брат Юліан зафіксував есхатологічну традицію, аналогічну Петровій. Йшлося про ототожнення татар із біблійними мадіанітянами, котрі були розбиті ізраїльським вождем Гедеоном і втекли до *“жахливої й безлюдної Етривської пустелі”*; їхній вихід із цієї пустелі, згідно з поширеним на Русі *“Одкровенням Мефодія Патарського”*, знаменував наближення кінця світу*.

* Образ, сформований таким чином у свідомості західноєвропейців, унаочнюють Дюрерівські *“чотири вершники Апокаліпсису”*, один із яких тримає татарський лук. Водночас варто згадати й про пов'язані з татарами інфернальні алюзії: у Західній Європі їх вважали вихідцями з Тартару, хоча зі Сходу надходила інформація про походження назви *“татари”* від великої та бурхливої річки, що тече їхніми землями та зветься *“Тартар”*.

Власне, ще в 1223 р., коли Русь уперше зіткнулась із татарами, літописці, не знаючи, хто вони “и отколе изидоша, и что́ язык их, и которого племени сугь, и что́ вера их”, пригадали, що “к скончанью времен явитися тем, яже (кого — авт.) загнал Гедеон (у пустелю — авт.)”. У певному сенсі це пророцтво збулося на зламі 1230-1240-х рр., адже після нашествия Батия назавжди пішли у минуле традиційні реалії киево-руських часів. Це сталося, передусім, через занепад самого Києва — стольного міста Давньоруської держави (тут перебував “найстарший” з-поміж руських князів) і кафедри загальноруської православної митрополії. Упродовж другої половини XIII ст. занепадає, набуваючи формального характеру, а невдовзі й узагалі припиняє своє існування київське “старійшинство”; слідом за ним відривається від київського ґрунту й митрополія, осередком якої стає Володимир-на-Клязьмі, куди на зламі XIII-XIV ст. переселяється митрополит Максим.

Щоправда, вже його попередник митрополит Кирило вчащав до Володимиро-Суздальської Русі й навіть помер у Переяславлі-Заліському. Що ж до Максима, то, за літописною версією, він “оставил митрополию и збежал из Кнева”, шукаючи порятунку від “татарского насилия”, що від нього нібито й “весь Киев разбежался”. Більш прозаїчну причину його переїзду вказує постанова патріаршого собору, котрою було санкціоновано перетворення Володимирської єпископії на місце “постійного перебування й вічного спочинку” митрополитів (1354 р.). У документі йдеться також про “вкрай тяжкий стан” Києва, котрий “дуже потерпів від страшеного напору з боку сусідніх аламанів (тут: татар — авт.)”, однак акцент зроблено на зменшенні пастви митрополитів, а відтак — засобів для їхнього існування; ці “постійні й вірні джерела прибутків” і мала забезпечити вищим церковним достойникам Володимирська єпископія.

Прагматичні мотиви переїзду Максима до Володимира в наукових працях помітно потіснили інформацію про досить абстрактне “татарське насилля”, — власне, й саме посилення на нього зазвичай вважалося засобом виправдання доволі ганебного вчинку митрополита. Крім того, літописна оповідь явно “спрацьовувала” на теорію повного спустошення Подніпров’я татарами; не дивно, що такий заповзятий її опонент, як М.Грушевський, твердив: “Цю звістку про незносне татарське насильство і спустіння цілого Києва ми мусимо приймати з певною обережністю”.

Однак уже в 20-х рр. нашого століття Ф.Петрунь, не випускаючи з уваги, що М.Грушевський вважав сумнівною звістку, яка “має тенденцію виправдати переїзд на північ київського митрополита”, зв’язав її з “тодішніми рухами татарської людності в полудневій

Україні” — боротьбою між Токтою і Ногаєм. Останній за часів Менгу-Тимура, у 1260-1270-х рр., скористався авторитетом визначного воєначальника, щоб поширити свій політичний контроль на території від Дунаю до Дніпро-Донського межиріччя, 80-і рр. XIII ст. стали часом фактичного двовладдя в Золотій Орді, коли в ній панували відразу два “царя” — Туда-Менгу (з 1287/88 р. Телебуга) і Ногай. Спочатку це співіснування було досить мирним, однак після того, як Ногай, чийм осередком стало галицьке Пониззя, усунув Телебугу й привів до влади сина Менгу-Тимура Токту (1291 р.), ідилії настав кінець: між двома можновладцями розгорнулася запекла боротьба. Перше зіткнення Токти з Ногаєм відбулося на зламі 1297-1298 рр. і закінчилося розгромом сарайського правителя; згодом, одначе, саме йому всміхнулася доля: десь між вереснем 1299 й вереснем 1300 р. Ногай зазнав поразки і загинув. Ці події, кульмінацією яких став похід Токти на Правобережжя, не могли не позначитись на ситуації у Південній Русі; тож, очевидно, мають рацію дослідники, котрі вбачають у втечі митрополита Максима відгук розорення, спричиненого війсьним протистоянням між Токтою й Ногаєм.

Менш вірогідним здається припущення, що митрополиту резиденцію було перенесено до Володимира “рішенням золотоординського хана Токти, а не волею самого митрополита Максима. Сараю важливо було підірвати історичну традицію, що виступала суттєвою ідеологічною і політичною силою... Хани уважно слідкували, щоб не допустити відродження політичного значення Києва, одного з потенційних центрів консолідації антиординських сил” (Г.Івакін). Гадаємо, наявних джерел замало, щоб обґрунтувати цю думку. Водночас, у літописній звістці про переїзд Максима саме київського митрополита названо ініціатором цього кроку. Його навряд чи схвалили в Південній Русі й, навпаки, мали активно підтримати (якщо не інспірувати) володимирські князі, котрі здавна прагнули мати в межах своїх володінь митрополиту кафедру (згадаймо хоча б про наміри Андрія Боголюбського створити незалежну від Києва Володимирську митрополію).

Втім, хоч би якими були обставини, котрі спонукали митрополита переїхати до Володимира “с клнросом н со всем житъем (тут: майном — авт.) своим”, порушення ним освяченої віками традиції мало далекосяжні наслідки. Воно миттєво “відгукнулося” на південному заході руських земель, де за клопотанням галицько-волинського князя Юрія І Львовича постала нова (хай і доволі ефемерна) Галицька митрополія (1303 р.), а разом і уявлення про існування “Малої Русі”, тотожної із Галицько-Волинським князівством. Відтак, своїм від’їздом із Києва Максим фактично започаткував деструктивні щодо єдності

православної Церкви процеси, які через півтора століття увінчалися сформуванням на теренах колишньої Давньої Русі двох паралельних митрополій.

У самій же звітці літописів про події зламу XIII-XIV ст., попри її лапідарність, здається важливим ще один, акцентований М. Грушевським аспект: брак бодай принагідної інформації про позицію, зайняту тодішнім київським князем, що, природно, породжує сумніви стосовно самого факту його існування. Ці сумніви значно посилюються оповідями літописців про татарські виправи на Польщу й Литву, в яких мусили брати участь усі підвладні Орді південноруські князі. Як зауважив М. Грушевський, *“особливо з цього погляду інтересні оповідання про походи 1275 і 1286 рр., де на участі всіх князів положено особливий натиск. І так у перший похід татари послали “всіх задніпрянських князів, Романа Брянського з сином Олегом, Гліба, князя смоленського, й інших князів багато — бо тоді всі князі були в волі татар”. Ще виразніше сказано про другий похід: “Телебуга послав до князів задніпрянських і волинських — до Льва, Мстислава й Володимира, кажучи їм іти з ним на війну, бо тоді всі князі були в татарській неволі”. Очевидно, що між Волинню й задніпрянською Сіверщиною тоді не було князів, інакше літописець би про них згадав: певно б не проминув таких близьких сусідів у тій сумаричній фразі про “інших князів”. Ці спостереження дали можливість ученому сформулювати гіпотезу про “збездіяння” Київщини в другій половині XIII ст. Розмірковуючи над тим, “чи був тут свідомий від початку план татар, чи такі відносини уложилися самим життям, а потім лише були протеговані татарами”, він дійшов висновку, що “останнє здається правдоподібнішим”.*

І справді, в долі київського княжіння відбилися тенденції, котрі заявили про себе ще в домонгольські часи. У переддень Батієвої навали, в першій третині XIII ст., Київ продовжував відігравати роль політичного центру всієї Русі. Навіть визнаючи факт його перетворення в той час із “реальної столиці” Давньоруської держави на “символ історичної та загальноруської єдності”, тобто зміщення його політичної гегемонії в область традиції, слід враховувати специфіку середньовічного мислення (в тому числі й мислення політичного) як за самою своєю природою традиційного, орієнтованого на історичне минуле та звичай предків. Через це, навіть втрачаючи реальне значення, Київ і далі побутував як домінанта політичної свідомості й активно формував поведінкові стереотипи, насамперед, прагнення до здобуття київського столу, на який представники всіх розгалужень роду Рюриковичів мали формально рівні права.

За умов політичної нестабільності 1230-х років зміни князів тут відбувалися з калейдоскопічною швидкістю. Володимир Рюрикович (1223-1235 рр.) був зміщений Ізяславом Мстиславичем, котрий завдав йому поразки у битві під Торчеськом (1235 р.) ; того ж року Володимиру вдалося повернути собі Київ, але в 1236 р. “приде Ярослав Суздальський и взя Киев под Володимером; не мога его держати, иде пакн к Суздалю; и взя под ним Михаил (Всеволодич — авт.)”. Останній залишив Київ “перед татари” — на звістку про наближення загонів Менгу-хана (1239 р.). Спорожнілий великокняжий стіл зайняв Ростислав Мстиславич, проте невдовзі був схоплений Данилом Галицьким, який, оволодівши містом, посадив тут тисяцького Дмитра (“..вдасть Киев в рүце Дмитровн обдержати протнвү иноплеменных язык, безбожных татаров”). По якімсь часі Данило, порадившись із своїм братом Васильком, “обещал Киев Михаилови”, але той “за страх татарский не смел ити к Киеву”.

Михайло не наважився зайняти київський стіл і після того, як монголи, сплюндровавши Південно-Західну Русь, рушили далі в Європу: недовго поживши “под Киевом во Острове”, він “беже в Угры”. Тим часом Ярослав Всеволодич, побувавши у ставці Батия, був визнаний останнім “старей всем князем в русском языке” (1243 р.), що, за традицією, означало володіння Києвом.

Щоправда, сам Ярослав виступає в тогочасних джерелах як суздальський князь*, однак добре відомо, що в 1245 р., під час подорожі Данила Галицького до Орди, в Києві сидів намісник Ярослава — боярин Дмитро Єйкович.

На тому ґрунті, що в літописному повідомленні про Данилову мандрівку фігурує тільки ім'я тогочасного київського князя — Ярослав — виникла гіпотеза, що Дмитро Єйкович був намісником галицько-волинського князя Ярослава Інгваровича, котрий отримав Київ від Данила. Автор цієї гіпотези Д.Зубрицький покликався на літописну згадку про Данила як князя, “обладавша Рускою землею, Киевом и Володимером, и Галичем”. Цю думку розкритикував М.Дашкевич, слушно відзначивши, що передання Києва по смерті Ярослава Всеволодича його синові Олександровичу унеможливує таку ідентифікацію. В цьому його підтримав М.Грушевський, зауваживши, що “Ярослав Інгварович міг би держати Київ тільки з руки Данила

* Власне, з 1239 р. (від загибелі Юрія Всеволодича у битві на р.Сіть) Ярослав Всеволодич резидував у Володимирі — стольному місті Суздальської землі, князювання в якому з часів Всеволода Юрійовича було поєднане із родовим старшинством серед місцевих князів.

чи за його дозволом, але літописець, оповідаючи про гостини Данила в Києві, нічим не натякає, що тут він був ще в границях свого політичного впливу". Водночас він звернув увагу на те, що Карпіні, "двічі переїздивши через Київ, мавши зносини і з самим мабуть Дмитром (се його мабуть називає Карпіні тисяцьким), і з київськими боярами, не підозрював, що Київ належав до Ярослава, котрого бачив у татар і про котрого кілька разів говорить, називаючи його князем суздальським". Відтак з'явився новий привід для сумнівів щодо ототожнення київського володаря Ярослава з Ярославом Всеволодичем. Ці сумніви посилює скопійований у XVIII ст. в Рязані "стародавній синодик", де поруч згадуються "Ярослав Всеволодич Владимерской и княгиня его Феодосия" (третьою дружиною цього князя справді була дочка рязанського князя Ігоря Глібовича Феодосія) й абсолютно незрозумілі "Ярослав Кневской и княгиня его Офимия".

Втім, у будь-якому випадку після смерті Ярослава Всеволодича (1246 р.) його сини, Олександр та Андрій, вирядившись у 1247 р. "в Татари", домоглися того, що Андрій отримав право на Володимир, а старший, Олександр, — на "Кнев и всю Русскую землю". Щоправда, останній був номінальним володарем Києва: повернувшись до Новгороду, де він князував раніше, Олександр розпочав боротьбу з Андрієм і в 1252 р., діставши від татар право "старейшинства во всей братьи его", посів володимирський стіл.

Після цього, за висловом Дж.Феннела, "Київ і вся Південна Русь наче вислизнули з рук правителів Північно-Східної Русі": міжкнязівські відносини тут стали регулюватися ярликами на велике княжіння володимирське. Навряд чи можна визнати переконливою спробу пролонгувати термін існування інституту київського княжіння, а відтак і Київської Русі як реального політичного організму, посиленням на "стійку літописну традицію, згідно з якою Київ і надалі перебував у руках північних князів". Насправді йдеться лише про пізній, XVII ст., Густинський літопис, що в ньому Олександра Ярославича і його брата й наступника на володимирському великокняжому столі Ярослава Ярославича названо, відповідно, "московским и киевским" та "литовским и киевским" князями. Абсурдність перших предикатів виразно свідчить не на користь другого; ще більші сумніви породжує вміщена під 1305 р. звітка цього ж літопису про початок князування у Києві Івана Калити.

Очевидно, що остаточне роз'язання даної проблеми неможливе без докладного текстологічного аналізу Густинського літопису. Однак здається симптоматичним, що такий вдумливий дослідник, як М.Грушевський, спочатку вбачаючи у цій пам'ятці "певні натяки" на існування

київського літописання в другій половині XIV ст., з часом рішучо змінив свою думку, відзначивши з приводу наведених “фактів”: *“Редактор компіляції для цих подій не розпоряджався ніяким нам незвідним джерелом, і сі його звістки, очевидно, тільки його власні здогади, а як такі — нічого не варті”*.

Отже, не залишається місця для сумнівів у тому, що в другій половині XIII ст. Київ повністю вийшов за рамки безпосередніх політичних інтересів князів Північно-Східної Русі. Паралельно джерела не згадують про претензії на спорожнілий київський стіл з боку галицько-волинських чи чернігівських князів. Це, за відсутністю власне київської княжої династії, означало злам механізмів, які забезпечували функціонування й відтворювання князівської влади у Києві, а заразом — і в Переяславі, що був до нього “прищипкою”; так відбулося “збекняжіння” цих земель.

Але якщо Переяславщина взагалі припинила своє існування як окреме князівство, то на Київщині князівське правління було з часом відновлено: у літописах під 1331 та 1361-1362 рр. згадується князь Федір Київський (щоправда, звістки 1360-х рр. сумнівні щодо своєї автентичності); першою половиною XIV ст. найчастіше датується в літературі князювання Іоанна-Володимира Іоанновича Київського та Андрія Вруцького (Овруцького), імена яких занесено до синодика новгород-сіверського Спасо-Преображенського монастиря.

У сучасних дослідженнях вони фігурують як “князі з місцевих феодалів”, однак при такому абстрактному формулюванні питання про середовище, що їх висунуло, по суті, залишається відкритим. Очевидно, що “вакантний” київський стіл не міг бути заповнений за рахунок “ресурсів” цього регіону, тобто шляхом рекрутування князів з-поміж місцевого боярства. Таку можливість, схоже, припускав О.Пресняков, наголошуючи на тому, що “татари боярину Федору, замученому в Орді разом із князем Михайлом Чернігівським, пропонували княжіння останнього, якщо він піде на поступки їхнім домаганням”. Не слід, однак, забувати, що цитована ним оповідь про загибель Михайла Чернігівського є, попри низку документальних деталей, літературним твором, спрямованим на глорифікацію страстотерпників Михайла та Федора, тож на неї важко покладатись у даному випадку. До всього, така процедура була неможливою з погляду ментальності як давньоруської доби, так і пізнішого часу — досить згадати події, що відбулись у Києві після смерті Семена Омельковича (1470 р.). Кияни рішуче відмовилися визнати своїм правителем Мартіна Гаштольда як людину не князівського походження та вимагали від Казимира, щоб він

посадив тут Михайла Оленьковича чи будь-якого іншого князя, безвідносно до його віросповідання.

Певно, єдиним резервом, звідки могли бути почерпнуті претенденти на київський стіл, були Ольговичі, що князували на сусідній Чернігівщині; тож доречно розглянути ті відносини, які склались у їхньому середовищі в другій половині XIII ст.

Як уже відзначалося вище, після нашествия монголів Чернігів, спустошений у 1239 р., і далі функціонував як адміністративний центр. Певний час чернігівський стіл посідав син Михайла Всеволодича Ростислав, а в 1245 р. сюди повернувся з Угорщини сам Михайло. До складу його володінь у той час входили Брянськ, Карачов, Глухів і значні території у Верхньому Пооччі. Після загибелі Михайла (1246 р.) ці землі успадкували його сини — Роман, Мстислав, Семен, Юрій; при цьому Чернігів, напевне, перейшов до його троюрідного брата Всеволода Ярополчича*, хоч, за даними родоводів, не він, а Роман Михайлович “сяде на Чернігове” після Михайла Всеволодича. У літописах Роман фігурує в 1263-1285 рр. як князь брянський, однак у Любецькому синодику, як і в родоводах, його названо великим князем чернігівським. Мабуть, посівши після Всеволода Ярополчича чернігівський стіл, Роман Михайлович так і не зробив Чернігів своєю резиденцією. Причиною такого рішення став, очевидно, занепад Чернігова, безпосередньо пов'язаний із запустінням його сільської округи в другій половині XIII ст., що було наслідком як нашествия монголів, так і воєнної активності литовських феодалів (зокрема, літописи згадують Хвала, воєводу князя Миндовга, “нже велнко чвннство творяше земле Черниговской”).

Занепад Чернігова і піднесення Брянська потенційно вели до перебудови традиційних внутрішньодинастичних зв'язків, що склалися поміж Ольговичів — до закріплення родового старшинства за князями, які резидували в Брянську. Однак, ставши в другій половині XIII ст. центром суспільно-політичного життя на Задніпров'ї, Брянськ так і не перетворився на головний стіл Ольговичів: наприкінці XIII ст. він був захоплений смоленськими князями. Як і чому це сталося, невідомо. А.Горський, проаналізувавши відомості джерел про цю подію, висловив припущення, що “вокняжіння смоленських князів у Брянську

* Згідно з Галицько-Волинським літописом, у 1261 р. Василько Романович віддав свою доньку “за Андрея князя Всеволодича к Чернигову”. Р.Зотов, автор фундаментального дослідження генеалогії чернігівських князів, вважав його сином чернігівського князя Всеволода (Лаврентія) Ярополчича (згаданий у Любецькому синодику), правління якого він покладав на 1246-1263 рр.

відбулося не без участі Орди”, становлячи “складову частину наступу Токти на сферу впливу Ногая в руських землях”.

Нащадки Романа Михайловича змогли утримати за собою тільки невелику волость Осовик (біля Рославля), давши початок князям Осовицьким. За іншими синами Михайла Всеволодича закріпились як спадкові володіння — “отчини” — їхні землі у Верхньому Пооччі; здрібніння цих володінь призвело до появи численних “верховських” княжих родів: Новосильських, Одоївських, Воротинських, Мосальських, Мезецьких, Оболенських та ін., які з часом не втратили усвідомлення спільності свого походження, однак не підтримували зв’язків із родовим гніздом — Черніговом. Їхнє середовище було світом архаїчних відносин, де від часу до часу, як у давньоруську добу, спалахували суперечки щодо “б’льшого княження” й майже не припинялись міжусобні чвари.

Що ж до інших ліній Ольговичів, то після Батиєвого нашествия вціліли, принаймні, путивльські, курські, липовецькі, рильські й воргольські князі. Характерно, що в пізніші часи, за доби литовської зверхності, жоден із них не згадується в джерелах; до причин вигасання князівських родів на Чернігівщині слід, мабуть, віднести воєнні напади монголів і литовців, міжкнязівські конфлікти, епідемії (як, наприклад, пошесть 1352 р., після якої в Глухові “ни єднн человек не остался, все нзморша”).

Утім, стосовно долі путивльських князів існують певні, хоч і малоінформативні, джерельні відомості — дані Новгород-Сіверського синодика, що їх названо “яскравим променем, кинутим у непроглядну темряву історії Києва після Батиєва нашествия”. У синодику згадані князь Іоанн Путивльський, його син Іоанн-Володимир Іоаннович Київський і (можливо, брат останнього) Андрій Овруцький із сином Василем, забитим у Путивлі. Очевидно, утвердившись на київському столі, путивльські князі зберегли найтісніший зв’язок зі своєю “отчиною” (в ній, можливо, князювали молодші представники цього роду) — і саме його сліди й фіксуються в пізніші часи (з кінця XIV ст.) у вигляді адміністративної підпорядкованості Путивля Києву. Зокрема, за актами другої половини XV ст. відомо, що путивльська данина йшла до київського “скарбу” та київського “ключа”, а путивльські намісники рекрутувалися лише з нобілітету Київської землі. Заслуговують на увагу й скарги київської депутації до Сигізмунда I Старого, спричинені втратою, за договором 1503 р., Путивля, “кневского держанья, а к Путнвляю было 14 волостей вашнх господарских; те волости от вашнх господарских предков слуги вашей милости — князья, и паны, и земляне земан Кневской — по року держивали, и з тых волостей ... кони

езджували и шубы теплы куньи одевали" (1520 р.); це повністю узгоджується з уставною грамотою Київській землі ("... волости кнєвские княнам держати, а иному нкому").

В літературі слушно відзначалося, що поєднання Путивля із Київською землею "з боку географічного... було досить штучним — безпосереднього зв'язку Путивльщина з Києвом не мала" (Ф.Петрунь). Тож пояснення цього явища, запропоноване вище, здається найвірогіднішим.

Повертаючись до Новгород-Сіверського синодика, слід відзначити, що його записи не датовані, проте цілком очевидно, що вокняжіння путивльської династії в Києві могло відбутися тільки на зламі XIII-XIV ст.: адже в другій половині XIII ст. тут ще не було князів, а в 1330-х рр. вже порядкував князь Федір.

Щоправда, П.Клепатський, автор розлогої монографії про Київщину литовської доби, котрий, до речі, визнавав за ймовірне, що Путивльщина "належала київським князям без будь-якого зв'язку їх з чернігівськими", покладав правління Іоанна-Володимира Іоанновича на початок XV ст. Однак такому датуванню суперечить подвійне ім'я цього князя: за спостереженнями А.Поппе, "останнім відомим нам князем Володимиром, що отримав окреме хрестильне ім'я, був племінник Данила Галицького, Володимир-Іоанн Василькович, який народився близько 1249 р. ... У 1320-1340-х роках князівське ім'я Володимир стає одночасно й хрестильним у п'яти князівських сім'ях. У XIV і XV ст. в ім'я св.Володимира починають хрестити у боярських та купецьких родинах (першим згаданий московський воєвода Володимир Всеволодич, народжений близько 1340 р.)"; що ж стосується генеалогічних конструкцій П.Клепатського, який ототожнював Іоанна-Володимира із онуком литовського князя Коригайла Ольгердовича, то їхню необґрунтованість переконливо довів А.Прохаска.

Важко судити, завдяки яким обставинам князі-путивльці утвердились у Києві. Найвірогідніше, провідну роль тут відіграла підтримка татарських феодалів, які осідали у Посеймі, котре впродовж XIII-XV ст. було зоною активних тюрко-слов'янських контактів*. Утім, було б передчасним повністю ігнорувати наявність "галицько-волинського фактора"; принаймні, досить привабливою здається можливість

* У XIII-XIV ст. тут проходило русько-татарське порубіжжя; воно досить докладно описане в пізніших, XV-XVI ст., татарських ярликах литовським "господарям", які ведуть походження від протографу кінця XIV ст. Це, на думку Ф.Петруня, не є випадковим: "Тохтамиш, що дав перший ярлик, був примушений зректися передовсім татарських територій, що лежали на кордонній смужі"; тож природно, що про Путивльщину в ярликах міститься значно більше історико-географічного матеріалу, ніж про власне Київщину.

ототожнити путивльського з походження князя Андрія Овруцького з Андрієм Путивличем (варіант: Путивльцем) з оточення Льва Даниловича, хоч, безперечно, дане припущення залишається повністю у сфері гіпотез*.

Підтримка татарських чи галицько-волинських князів могла зіграти для путивльців принципову роль за умов феодальних усобиць в Орді кінця XIII ст. Можливо, саме в атмосфері спричиненого ними хаосу, коли *“весь Кне́в разбежался”*, вихідці з Путивльщини й утвердились у прадавній столиці Русі.

Що ж до офіційного статусу, якого вони набули, то, з огляду на стан джерел, окреслити його практично неможливо. М.Грушевський, наприклад, розглядав київського князя Федора, скандально відомого своїм зухвалим нападом на новгородського архієпископа Василя у 1331 р.**, тільки як *“татарського намісника”*, посилаючись на присутність баскаків серед його оточення, однак це припущення піддав критиці ще П.Голубовський, слушно відзначивши, що *“до всіх найголовніших князів і в усіх областях були приставлені ці ханські чиновники”*.

Власне, сама належність Федора Київського до путивльської династії є досить проблематичною. Свого часу Р.Зотов упевнено відніс його до родичів Іоанна-Володимира Київського та Андрія Овруцького, що пояснюється невірним прочитанням опублікованих Філаретом (Гумілевським) даних Київського синодика. На наш погляд, з цим князем можна швидше ототожнити *“великого князя Феодора”* з пом'яника Києво-Печерського монастиря, що, хоч і не кидає світла на його походження, зайвий раз свідчить про необхідність розшуку, публікації та дослідження всіх князівських синодиків Київщини і Чернігівщини,

* Варто нагадати, що М.Грушевський *“в теорії”* не виключав імовірної залежності Києва від Галицько-Волинської держави в першій половині XIV ст., хоч і відзначав, що *“джерельних підстав для того нема ніяких, і вся галицько-волинська політика тих часів, наскільки можемо мати про неї поняття, звернена фронтом на Захід”*.

** Оповідь про князя Федора є, по суті, єдиним літописним сюжетом, що стосується Середнього Подніпров'я першої половини XIV ст. Вона вийшла з-під пера новгородського літописця, котрий занотував події, пов'язані з висвяченням архієпископа Василя митрополитом Феогностом. Ця процедура відбулась у Володимирі Волинському й супроводжувалася конфліктом зі ставлеником литовського князя Гедиміна Арсенієм, який виборював самостійну псковську єпископію. Повертаючись додому повз Чернігів, Василь був несподівано заскочений загоном із 50 чоловік на чолі з місцевим баскаком і князем Федором Київським. Останній, очевидно, задовольнився грошовим *“откупом”*, але *“от Бога казни не убежал: помроша кони у него”*. Деякі дослідники вбачають у діях Федора залежність від позиції Гедиміна й відтак обстоюють підлеглість Києва Литві вже у першій третині XIV ст.

на чому наполягав ще М.Грушевський. Перспективність таких пошуків унаочнює вже згаданий вище Рязанський пом'яник, де, зокрема, фігурують київський князь Гавриїл і його дружина Катерина — особи, геть незвісні за давньоруських і пізніших часів.

Однак не менш цікавим видається факт існування овруцького князя Андрія: він є свідченням того, що Овруч, який у XIII ст. практично не згадувався літописцями, в наступному сторіччі перетворився на важливий (а може, й другий за значенням) адміністративний центр Київщини. Певно, це сталося через втрату Києвом контролю над Півднем, де татари повною мірою реалізували своє прагнення самостійно порядкувати на завойованих ними землях.

Идеться, передусім, про регіони, придатні для сезонних випасів худоби — український Степ і Лісостеп. Уже Карпіні зауважував, що Подніпров'я перетворилося на терен татарських кочовищ. Він же відзначав, що *“безпосередньо під татарами”* перебував Канів, де він опинився в лютому 1246 р. Нижче по Дніпру містилося поселення, в якому також не було руської з походження адміністрації — там верховодив *“алан на ім'я Михай”*.

Аналогічну мандрівку Дніпром у 1245 р. здійснив Данило Галицький. Вирушивши *“в ладьє”* з Києва, він незабаром дістався Переяславля, де його *“стрєтоша татарове”*. Як слушно зауважив з цього приводу В.Єгоров, *“припущення, що монголи перебували тут лише тимчасово, пересуваючись у пошуках добрих пасовищ, навряд чи буде правомірним. За інформацією Карпіні, вони влітку піднімалися вгору за течією Дніпра, Дону й інших річок, а восени подавалися на південь, до моря. Подорож Данила почалась у день св.Дмитра (26 жовтня), відтак, у Переяславль він міг потрапити пізно восени, на початку листопада, коли всі монгольські стада вже відкочували в південні широти. Тому можна припускати, що Данило зустрівся в Переяславлі з якимось стаціонарним контингентом монгольської адміністрації, котрий постійно перебував у цьому місті”*.

Перехід Переяславля під *“безпосередню”* владу татар цілком можливий з огляду на тотальне винищення його мешканців у 1239 р. (монголи *“извн всех”*, включно з місцевим єпископом). Водночас утвердженню цього режиму на Подніпров'ї сприяло поступове *“збезкняжіння”* регіону, засвідчене перебуванням князя Юрія Пороського на службі в галицько-волинських князів Володимира Васильковича й Мстислава Даниловича*; очевидно, що залишені напризволяще

* Хоча князі з таким титулом невідомі за давньоруських часів, самий термін *“Поросся”* фіксується літописцями з XII ст.

володіння цього князя також перейшли під прямий контроль ординців.

Наслідком цих синхронних процесів (збезлюднення та “збезкняжіння” українських земель і, паралельно, формування татарської адміністрації й осередків татарської людності) стало утворення поняття “Татарська земля”, котре перетворилося на стійкий компонент етногеографічних уявлень XIV-XVI ст. Так, на початку XV ст. новгородський книжник, описуючи зіткнення військ Вітовта й Тимур-Кутлука (серпень 1399 р.), локалізував його “у рекн Ворсклы в Татарской земле”. За твердженням венеціанця Амброджіо Контаріні, Київ, в якому він побував у 1474 р., стояв безпосередньо на кордоні з Татарією, який тягнувся вздовж Дніпра. У XVI ст. цей кордон помітно посунувся на південь: посол імператора Рудольфа Ерїх Лясота у своєму щоденнику, який він вів під час перебування в Україні в 1594 р., відзначив гирло р. Самара як місце, де на Лівобережжі починається Татарія, “котра в минулому сягала на Правобережжі до Тясмина”. На захід від нього, в басейні Бугу та його притоки Синюхи, також лежали землі, здавна облюбовані татарами. На те, що цей регіон був традиційним місцем кочовищ ординців, у середині XVI ст. вказував Сигізмунду II Августу кримський хан Сагап-Гірей, покликаючи на часи Батия, Узбека та Джанібєка, від яких збереглися численні “кишені” (татарські надгробки)*. Те, що “поле Татарське” починалося за Брацлавом, зауважив, мандруючи до Царгорода, диякон Троїце-Сергієвого монастиря Зосима (1419 р.).

Поруч із цією “Татарською землею” на теренах України існували й специфічні анклавні, мешканці яких підпорядковувались безпосередньо монголам. Літопис зве їх людьми татарськими, або “сндяцкими за татары”. Такі громади існували у верхів’ях Бугу й Случі (у так званій Болохівській землі) та в поріччі Тетерева. Відомості джерел про них мізерні, що й не дивно з огляду на короткочасність їхнього існування: Болохівська земля зникла як автономна адміністративна одиниця вже десь у 60-х рр. XIII ст. До цього неабияких зусиль доклав Данило Галицький, обурений тим, що болоховці “от татар большюю надежду имєяху”, вирощуючи для них пшеницю та просо (тобто сплачуючи данину збіжжям). Деякі історики XIX-початку XX ст. пояснювали з’яву цих громад прагненням “виломитись з-під князівсько-дружинного режиму, що важким тягарем лежав на народній масі й наприкрився їй”, тобто широким протикнязівським рухом, котрий розгорнув-

* До наших днів вони не дійшли, однак на присутність ординців на цих теренах указують скарби з джучидськими монетами XIV-XV ст. (у межах України такі знахідки, за спостереженнями М.Котляра, тяжіють до територій, “де кочували та постійно жили татари”).

ся в умовах дезорганізації суспільного життя, спричиненої монгольським нашествям. Гадаємо, що наявні джерела не дають вагомих підстав для таких широких узагальнень: соціальний аспект цього явища є надто невиразним, і причини появи “антикнязівської” теорії слід шукати в демократичних уподобаннях її авторів.

Аналогом болохівських громад подеколи вважають так звані Ахматові слободи в Посейм'ї, на теренах давньої Чернігівщини. Присвячена їм літописна оповідь заслуговує на особливу увагу на тлі загальної бідності відомостей джерел про життя українських земель за татарських часів. Написана по гарячих слідах драматичних подій, вона містить неоціненну інформацію про взаємини місцевих князів з ординською адміністрацією, про сумні реалії тогочасного буття.

В оповіді, котра фігурує в літописах під 1283-1284 рр., йдеться про “бесерменна” (мусульманина) Ахмата, котрий “держаше баскачство Курського княження”, після того як відкупив у татар право збору данини на його території. Зловживаючи цим правом (“теми данями велнкюю досаду творя князем и всем людем в Курском княжнии”), він “еще к тому нарядна две слободы в отчине Олега, князя Рыльского и Воргольского”. Осадження слобід передбачало надання податкових-фінансових пільг їхнім мешканцям; режим, створений Ахматом, був настільки сприятливим, що незабаром “умножншася люди в слободах тех, со всех сторон шедшеся”, передусім, із волості Олега. Це, як і шкоди, котрі мешканці Ахматових слобід завдавали навколишньому люду, спонукало князя за згодою його родича Святослава Липовецького звернутися зі скаргою до тодішнього володаря Орди Телебути. Той відрядив з ним татарські зағони, наказавши: “Что будет ваших людей в слободах тех, те люди выведнте в свою волость, а слободы те разгоните”. Натхненні цією санкцією, князі розграбували слободи, ув'язнивши їхніх жителів, “а своих в свою отчину выведоша”.

У той час, коли відбувалися ці події, Ахмат перебував у ставці іншого ординського “царя” — Ногая, яка містилася в пониззі Дунаю. Почувши про знищення своїх курських слобід, Ахмат звів наклеп на Олега та Святослава, сповістивши Ногая, що князі є його таємними ворогами. Щоб переконатись у цьому, Ногай мав запросити Олега до себе в ставку; запрошення було передане через ханських сокольників, відряджених на Курщину на традиційні лебедині лови. Олег не поїхав до Ногая — проте не тому, що вважав себе винним перед Ахматом, а через вчинок свого “сродинка” Святослава, котрий “ударил ночью разбоем на слободу”. Неявка Олега була витлумачена Ногаєм як доказ правдивості Ахматових слів; та й сокольники переконали його, що Олег і Святослав “не князи, но разбойники”.

запропоноване раніше Ю.Олександровим-Ліпкінгом, котрий вважав, що татари повернулися в Ахматові слободи й жили там щонайменше до XIV ст.

Водночас В.Кучкін справедливо відзначив, що Рильське князівство, яке в давньоруський період тяжіло до Новгород-Сіверського, за часів татарської зверхності опинилось у сфері впливу курського баскака, й висловив припущення, що монголи реформували адміністративно-територіальний устрій південноруських земель. Тоді ж відбулися й більш масштабні устроєві зрушення, засвідчені змінами в макротопонімії українських земель. Передусім, з обігу назавжди зник термін **“Руська земля”** в його первинному, вузькому значенні (як найменування Київщини, Переяславщини та Чернігівщини). Натомість поставили нові, незнані за давньоруських часів поняття **“Київська земля”** та **“Сіверська земля”**. Перше охоплювало не лише Київщину, а й терени колишнього Переяславського князівства, друге — землі літописних сіверян (їхніх нащадків у XV-XVII ст. звали сіврюками) у межах давнього Чернігівського князівства, тобто територіальну округу Чернігова, Новгород-Сіверського, Рильська, Стародуба, Трубчевська, Брянська, Гомеля, Дрокова й Мглина. За галицьким Пониззям у XIV ст. закріпилася назва Поділля, що міцно утвердилася поруч із традиційними історико-географічними термінами **“Галичина”** та **“Волинь”**. У межах цих земель сформувалися татарські фіскально-адміністративні округи — **“тьми”**, більшість яких у другій половині XIV ст. трансформувалася в уділи литовських князів.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

ЛИТОВСЬКА
ЕКСПАНІЯ
НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

Початок добі литовської політичної зверхності над Південною Руссю був покладений у 1340 р., коли син литовського князя Гедиміна Любарт за князував на Волині й у Галичині. Остання після 40 років запеклої воєнно-політичної боротьби відійшла до Польщі, тож Волинь стала першим реальним надбанням Литви на українських землях. По тому впродовж одного-двох десятиліть під контроль Вільна перейшли також Київщина, Сіверщина та Поділля, що майже вдвічі збільшило державну територію Литовського князівства. Таке стрімке приєднання величезних земельних обширів було, безперечно, явищем парадоксальним — як, власне, і загальні темпи розвитку цієї молоді держави.

У “Повісті временних літ” литовські племена фігурують як “языци, иже дань дають Русси” й “живуть в странах полуиощных”; збереглися й поодинокі відомості про воєнні виправи руських князів проти литовців. На ті часи місцеві племена не мали будь-якої політичної організації; разючі зміни відбулись у XIII ст., коли у Поніманні склалося нове державне утворення — Литовське князівство, що його першим правителем став Миндовг, названий у Галицько-Волинському літописі “самодержцем во всей земли Литовской”.

Фактором, який прискорив консолідацію місцевих племен, був потужний тиск ззовні, з боку німецьких рицарів, котрі проголошували своєю метою християнізацію язичників-литовців. Воднораз підйом Литви був зумовлений занепадом давньоруських земель, що його спричинило монгольське нашествя. З Батиєвою навалою назавжди пішли у минуле часи, коли, за висловом автора “Слова про загибель Руської землі” (XIII ст.), “литва нз болота на свет не вынкываху”; з ним перегукується літописець XVII ст., зазначаючи, що саме тоді “литва почала ярмо руское з себе износити и з лесов выходить”. Це ж, власне, стверджують і так звані білорусько-литовські (чи західноруські) літописи, які походять з XVI ст. Згідно з їхньою версією, просування литовців на Русь почалося тоді, коли “повстав царь Батый и пошол на Рускую землю, и всю землю Рускую звоевал, и князей руских многих постынал, а иных в полон повел, и столец всее Руское земли город Киев сжог и пуст вчинна”; дізнавшись, “иж Руская земля спусте-

ла и князи рускіе розогнаны”, литовці вирушили на Русь і “нашли в четырех милях от реки Немана горю., и вчинили (заснували — авт.) на ней город, и назвали его Новгородок. И вчинил себе князь великий в нем столецъ, и назвался князем великим новгородским”.

У цьому літописному переказі відбився, хоч і в легендарній формі, цілком реальний історичний факт: від самого початку Литовська держава не була етнічно однорідною — вже за часів Миндовга вона включала в себе так звану Чорну Русь, найзначніше місто якої, Новгород-Литовський (сучасний Новогрудок), певний час було навіть столицею Литовського князівства. У другій половині XIII-на початку XV ст. ця держава зростала за рахунок східнослов'янських земель, котрі істотно переважали власне Литву як за своєю площею*, так і за рівнем соціально-економічного та політичного розвитку. Наслідком цього стало “зрушення” литовської правлячої династії й усього устрою молоді держави, яка ввійшла в історію як “**Велике князівство Литовське, Руське та Жомойтське****” (у науковій літературі воно зветься скорочено **Великим князівством Литовським** (далі — **ВКЛ**) чи, рідше, **Литовсько-Руською державою**).

§1. Міфічні завойовники — Скрмонт і Гедимін

Зовнішньополітичні успіхи литовців віддавна викликали подив у істориків. Його не можна не відчутти вже у словах польського історіографа другої половини XV ст. Яна Длугоша, який констатував: *“Найнезнаніші з-поміж північних племен,*

* За підрахунками О.Зайцева, у 1341 р. це співвідношення становило 2,5:1, а в 1430 р. — 12:1.

** Жомойть (Жемайтія, Жмудь) — етнографічна область, відмінна від власне Литви (Аукштайтї).

зобов'язані русинам покорю й мізерною даниною*, вони, усім на диво, чи то завдяки власній звитязі, чи то через легкодухість і бездіяльність сусідів, досягли таких успіхів, що тепер панують над русинами, під чією владою як рабська чернь перебували майже тисячу років”.

Наступні покоління істориків доклали чимало зусиль до з'ясування причин бурхливого розвитку Литовської держави. Однак і досі наукові реконструкції цього процесу залишаються значною мірою гіпотетичними — передусім, у тій їх частині, що стосується приєднання до Литви земель Південно-Західної Русі. На перешкоді дослідникам стає брак відповідних відомостей у джерелах, спричинений, своєю чергою, реаліями постмонгольської доби: руйнацією традиційних підвалин життя, припиненням місцевого літописання, порушенням політико-династичних зв'язків із Північно-Східною Руссю, де ця традиція збереглася.

Що ж до літописів, які постали на теренах ВКЛ, то найдавніші з них сягають середини XV ст. Це так звані білорусько-литовські (чи західноруські) літописи першої (короткої) редакції, які сформувалися в результаті об'єднання загальноруських за своїм характером відомостей від “начала землі Русей” до 1446 р., запозичених із різних літописних зводів, з “Літописцем великих князів литовських” — оригінальним історичним твором про події останньої чверті XIV ст.: боротьбу Ягайла з Кейстутом і Вітовтом та про діяльність Вітовта. В “Літописці...” містяться й поодинокі звістки про те, як відбувалося просування литовців на Південно-Західну Русь: згадується, що Любарт Гедимінович ствердився на Волині завдяки своїм родинним зв'язкам (“Любарта прийняв володимерський князь к дотьце во Володимир, и в Луческ, и во всю землю Волинську”), та оповідається про боротьбу литовців за Поділля з татарськими князями, “отчичами и дедичами Подольской земли”.

Наступним кроком в історії білорусько-литовського літописання стали літописи другої (широкої) редакції, в яких загальноруські відомості поступилися місцем системному викладу початків литовської історії — від міфічного родоначальника литовців римлянина Палемона до цілком історичного Гедиміна. Зрозуміло, що при цьому неабияку увагу було приділено підкоренню Русі. В літописах повідомляється, що за часів правління у Новогрудку Скірмонта (або, за найдавнішими з літописів широкої редакції, — Шварна), сина Мингайла, володар Орди Булаклай (Буклай, Болоклай) почав вимагати у литовського

* За твердженням того ж Длугоша, через свою нужденність литовці давали данину дубовою корою або шкурами й ликом; зрозуміло, що ця інформація є просто історіографічним курйозом.

ыходов" (данни) з його земель ("как с тых городов хоживало
 в его, князен руских"). Це спричинило военний конфлікт,
 шився розгромом татар у битві при Койданові. Шварно-
 тоазила того царя, и всю его мощь татарскую побил,

**Chronica / Z modzka / v wszy-
 skich Księstwach / Ruskich / Wołoskich / Siewierskich / Wol-**

**howskich / Podolskich / Podgoreskich / Podlaskich / etc. A rozmaite przygadki
 wojenne y domowe / Pruskich / Litwowskich / Pomorskich / y innych krain
 Krolestwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego przytęgłych /
 Wodług słownego y prawnego zalesienia prawnych dowodow z rozmai-
 tych księstwow y autorem postromych / y domowych / y Księstwach / Mo-
 skwskich / Starwiskich / Litwiskich / Pruskich starych / Dotąd ciemnocmuc-
 to nocz saksyrych Kront / y Litwiskichow Kustich / Litwiskich y DLVGO-
 SZA. Oycd bydow Polskich z innymi / z wielką pilnością y wzłożoną
 pracą (Osobliwie około Dzieiow Litwiskich y Kustich ob-
 jawnego przedym nieślonych) Przez**

MACIEJA OSOSTEWICIVSA STRIY-

**kowskiego dostatecznie napisana / złożona / y na pierwsze światło z wybada-
 niami prawdziwie dowodowej starobawności własnym wynalazieniem /
 przeważnym doświadczeniem / y nakładem nowo wydawniczym
 przez wszystkie skrajne wielki / aż do dzisiaj
 Jego Roku 1582.**

**A naprzód wszystkim nie ich kolwiek iest ludzkich nã
 Świecie Narodow grunownie roznedy.**

Żyły y Umocenia Kro: J: M:

Drukowano w Krolewieu u Serżego Osterbergera:

M. D. LXXXII

Рис. 2. Титульний аркуш першого видання "Хроніки" М.Стрийковського.
 1582 р. Крулевець

и самого царя вена, и з звыгтежством великим пошол на Руску-землю, и взял город Мозыр, Чернигов, Стародуб, Карачев", тобто опанував частину тогочасної Київщини й Сіверщини.

З пам'яток білорусько-литовського літописання цю оповідь запозичив польський історіограф XVI ст. М.Стрийковський, а вже з його "Хроніки" вона потрапила до інших творів XVI-XVII ст., зокрема до "Хроніки" Бельського, "Хроніки" Софоновича, українського хо-

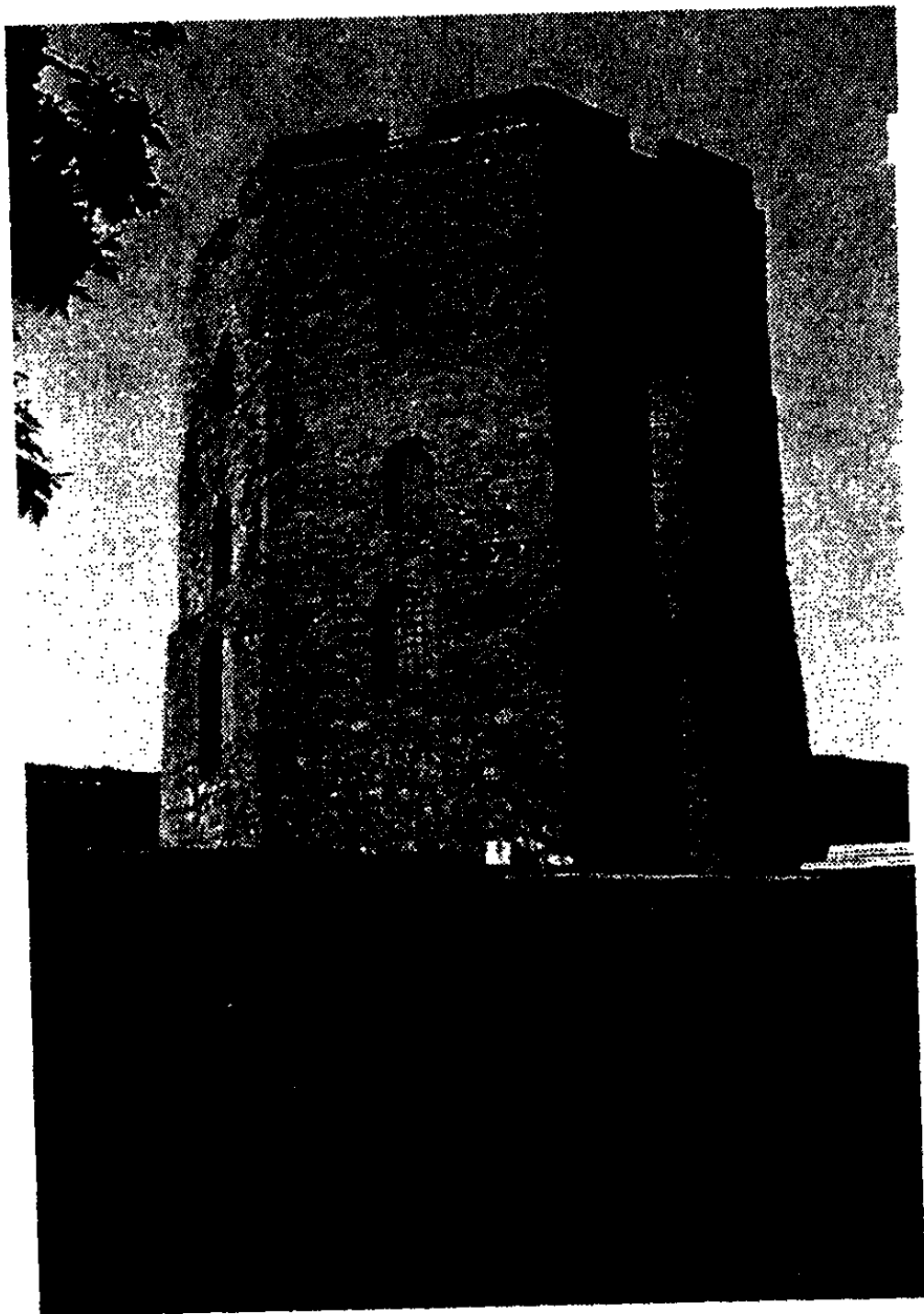

Рис. 3. Башта Гедиміна. Вільнюс. XIV-XV ст.

нографу; при цьому даний епізод був датований* і доповнений звісткою про розподіл Скирмонтом сіверських територій: “Любартови, старшому сынови, дал Карачевское и Чернеговское князство, Писимонтови — Түровское и Стародубское”; після загибелі Любарта й Писимонта у битві з татарами біля р.Окунівка обидва князівства успадкував їхній молодший брат Тройнят, якого заступив його син Ольгимонт, котрий “вступил на его мѣстце на панство тых всех князств и пановал спокойне”.

Наукова цінність доповнень Стрийковського незначна — власне, як і самого літописного переказу про Скирмонта, котрий хіба що характеризує суспільно-політичну думку ВКЛ першої половини XVI ст. Саме цим періодом датуються білорусько-литовські літописи широкої редакції, що містять легендарний вступ, який, за словами Ф.Сушицького, мав замінити “загальноруські відомості (короткої редакції першої половини XV ст. — авт.) своїми матеріалами, хоч і придуманими *ad hoc*, але зв’язаними з Литвою своїм походженням”. Цей вступ відзначався яскраво вираженою політичною тенденційністю, зокрема намаганням довести історичні права ВКЛ на Сіверську землю, котра, з початку XVI ст. перебуваючи у складі Російської держави, залишалась у фокусі безпосередніх інтересів правлячих кіл Литви. Це й зумовило інтерпретацію минувшини цього регіону в легендарній, штучно скомбінованій оповіді про початковий період литовської історії**.

Легендарний характер має й складена тоді ж оповідь про завоювання Волині та Київщини Гедиміном, котрий володарював у Литві впро-

* З контексту літописної оповіді випливає, що часткове підкорення Шварном-Скирмонтом Сіверської землі та Мозиря відбулось у XIII ст. М.Стрийковський відніс цю подію до 1221 р.; И.Бельський, перероблюючи “Хроніку” М.Бельського, виклав епізод з Булаклаєм безпосередньо після розповіді про події 1220 р.; так само датував цей фрагмент Ф.Софонович; у хронографі, що його хронологія подекуди істотно відрізняється від хронології М.Стрийковського, битву при Койданові згадано під 1272 р.

** На окремий розгляд заслуговує питання про наявність історичної основи у переказі про битву під Койдановом, жителі якого ще в середині XIX ст. вважали, що воно отримало свою назву на честь поразки на цьому місці (раніше воно звалось Крутогір’ям) татарської армії на чолі з Койданом. Втім, у літописній оповіді про цю подію фігурує не вповні історичний Койдан (Кайду, Кадан), а Булаклає, що його, очевидно, можна ототожнити з Балаєм Галицько-Волинського літопису та Балаканом (Бала-ханом) східних джерел, котрого у 1243 р. Батий відрядив у похід на Данила Галицького. Син останнього, Шварно Данилович, який певний час князував у Новогрудку, можливо, став “прообразом” Шварна Мингайловича (його згадують найдавніші з білорусько-литовських літописів широкої редакції), пізніше “перейменованого” на Скирмонта. Цей легендарний персонаж, напевне, ввібрав у себе риси ятвязького князя Скомонда, званого своїми нападами на “землю Пинськую и иные страны”; на нашу думку, є всі підстави вважати, що саме він згадується у “Задонщині” як Сколоменд.

MATTIAS STRILCO-
VIVS OSOSTEVICIVS C. S. Histor. &
Poeta: aetatis suae anno 74. salutiferi partus 1581.

*Mattias tali est Strijconius ore videndus,
Osborniana domus quem puerum genuit.*

*Ed. Crispinus
Scotus in officio*

*Londoni, apud
Iacobum Iones, 1599.*

Рис. 4. М. Стрийковський

довж 1316-1341 рр. У літописі йдеться про те, як цей литовський князь, “упокоивши землю Жомойтскую от немцов, пошел на князи рускии”. Спочатку він вирушив до Володимира Волинського і тут у війсьній сутичці переміг і вбив місцевого князя Володимира, після чого захопив його місто. Луцьк, покинутий його володарем князем Львом, котрий з переляку втік до свого зятя Романа в Брянськ, піддався Гедиміну добровільно: “князи и бояре волинские били челом великому князю Гидимину, жебы в них пановал и господарем в них был, а земли их не казнил. И князь великий Гидимин, укрепивши их присягою и оставивши наместников своих в них, и там почнетъ княжити”.

Наступного року, на другому тижні після Великодня, Гедимін вирушив у похід на князя Станіслава Київського і, “пришодши, взял город Овручий и город Житомир”. Київський князь, з’єднавши свої сили з силами князів Олега Переяславського, Льва Луцького й Романа Брянського, зустрівся з Гедиміном під Білгородом, на річці Ірпінь. Саме тут вони “вчинили бой и сечу великую, и поможетъ Бог великому князю Гидимину, побьетъ всих князей руских наголову”. В цій битві загинули луцький та переяславський князі, а Роман і Станіслав “в малой дружине” втекли до Брянська, кинувши Київську землю напризволяще. Білгородці ж, “видечи, иж господар их з войска побег проч, а войско все наголову побито, и они, не хотечи противитися войску такому великому литовскому, и передалися з городом князю Гидимину, и присягу вчинили служити к великому князству Литовскому”.

Рішучіше були настроєні кияни; втім, після місячної облоги, зваживши на те, що “господар их Станислав втек от Гидимина, и войско господара их побито”, вони, “змовившися одиоемыслне, подалися великому князю Гидимину и, вышедши из города с кресты, игумены и попы, и дияконы, ворота городовые отворили и встретили великого князя Гидимина честно, и ударили ему челом, и поддалися служити, и присягу свою великому князю Гидимину на том дали, и били челом великому князю Гидимину, чтобы от них отчины их не отнимал. И князь Гидимин при том их zostавил и сам честно в город Киев въехал”. Це, в свою чергу, вирішило долю київських “пригородков” (міст, адміністративно підпорядкованих Києву) — Вишгорода, Черкас, Канева, Сліпорода, Путивля, мешканці яких добровільно піддалися литовцям; незабаром до них приєдналися переяславці, котрі також опинилися сам на сам з Гедиміном. “И князь великий Гидимин, взявши Киев, и Переяславль, и вси тые пригородки, и посадил на них князя Миндовгова сына Ольгимонта, великого князя Гольшанского, а сам з великим веселем до Литвы приехал”, де “пановал много лет во покои”. Вигнанець же Станіслав одружився на дочці ря-

занського князя Івана й після смерті останнього за князував у Рязані.

Цей літописний переказ набув значення історіографічного факту знов-таки завдяки М.Стрийковському, який повністю переніс його в свою "Хроніку" і прикрасив новими деталями, досить сумнівними з погляду їхньої історичної вартості. Крім того, він синхронізував "упокоење земли Жомонтской от немцов" з поразкою хрестоносців у Жемайтії в 1320 р. і таким чином датував походи литовців на Волинь та Київщину.

З легкої руки М.Стрийковського оповідання про здобутки Гедиміна на Русі кілька століть мандрувало по сторінках різноманітних історичних творів*. Однак із накопиченням знань про реалії XIV ст. почали виникати й сумніви в його вірогідності.

Першим, хто піддав цей переказ ґрунтовній науковій критиці, був В.Антонович. У своїй праці "Нарис історії Великого князівства Литовського", яка побачила світ у 1878 р., він відзначив, що Волинь залишалася під управлінням місцевих князів принаймні до 1335-1340 рр., після чого перейшла під владу литовського князя Любарта Гедиміновича, але не внаслідок завоювання, а завдяки його родинним зв'язкам з останніми Романовичами. Вчений підкреслив, що відомостей про боротьбу Гедиміна за Волинь і Київську землю немає ані в лівонських та пруських хроністів, ані в північно-східних і ранніх (середини XV ст.) литовських літописах; не знають про неї й попередники М.Стрийковського, історіографи XV-XVI ст. — Я.Длугош, М.Кромер, М.Бельський. Як свідчення незалежності Київщини та Волині від Литви розцінив Антонович і згадані вище події 1331 р., пов'язані з діяльністю в Південній Русі митрополита Феогноста.

Заперечивши можливість завоювання Гедиміном південноруських земель як таку, дослідник також зупинився на окремих деталях літописної оповіді, котрі, на перший погляд, "надають їй більшої докладності й вірогідності". Він відзначив їх анахронічність і невідповідність реаліям першої половини XIV ст., хоча й не виключив можливості того, що в першій (волинській) частині переказу відбилася, нехай і в химерній, перекрученій формі, боротьба між Гедиміном і галицько-волинськими князями за Підляшшя**;

* Його вплив відчутний і в генеалогічних пам'ятках. Так, у родоводі рязанських дворян Шиловських, які володіли Шиловим на Оці, стверджується, що двоє з їхніх предків загинули в битві на р.Ірпінь (названій, як і у Стрийковського, "Пірною"), коли "приде войною в Киев великий князь литовский Гидимонт", а двоє інших супроводжували князя Станіслава, коли він "побеже к князю рязанскому".

** Підляшшя — історична область, що включала в себе округи Дорогичина, Мельника, Бельська.

тина, на думку дослідника, була штучно створена за фабулою цілком історичного оповідання про воєнну експедицію Вітовта проти Володимира Ольгердовича Київського (про неї йтиметься нижче). Укладач літопису, "змінивши імена дійових осіб і додавши кілька вигаданих подробиць, змістив його (у літопис — авт.) вдруге як додаток до походу Гедиміна на Волинь". Отже, вся оповідь "складається з двох переказів, що стосуються двох різних подій, які відбулися в різні часи".

Такий підхід до проблеми був енергійно підтриманий М. Дашкевичем, автором критичних щодо "Нарису..." Антоновича "Заміток по історії Литовсько-Руської держави". Він провів цей принцип далі, виділивши в складі оповіді чотири окремі сюжети (зіткнення Гедиміна з князем луцьким; війна з князем володимирським; захоплення Овруча та Житомира; підкорення Києва і решти Київської землі), в основі яких, на його думку, лежали вповні реальні події. Обстоюючи цю теорію, дослідник, однак, мусив визнати, що приєднання Волині до Литви відбулося тільки через двадцять років після описаних літописцем походів Гедиміна на князів Володимира Володимирського і Льва Луцького; тож він зосередився, головню, на київській частині літописної оповіді, намагаючись підкріпити її вірогідність даними так званого Межигірського (або Києво-Печерського) рукопису — пізнього, XVIII ст., копіарія творів історичного змісту, зnanого в сучасній науці під назвою "Збірник Іллі Кошчаківського". Вчений відзначив наявність у ньому датованого 1333 р. запису про поразку, завдану Гедиміном київському князю Станіславу, а також кількох коротких звісток про завоювання першим Києва у 1340 або 1341 р., на підставі яких науковець відсунув дату гаданого опанування литовцями Києва, вважаючи, що воно "не могло відбутися в 1320-1321 рр., але легко могло здійснитися після 1332 р.". Однак дослідникові не вдалося переконливо довести самостійність цих згадок, на основі яких була нібито складена оповідь білорусько-литовських літописів. Уже М. Грушевський показав, що інформація Межигірського збірника про Гедимінів похід на Київську землю була запозичена не з "давнішого манускрипту", як вважав М. Дашкевич, а з "Хроніки" М. Стрийковського, версія котрого є похідною від версії білорусько-литовських літописів, які й становлять "єдине першоджерело з цього питання". При цьому оповідання, яке вони містять, "таке баламутне, повне таких сміливих фантазій і стоїть так одиноко, не знаходячи підтвердження в інших джерелах, що робити який-небудь ужиток чи з цілого оповідання, чи з його деталей для характеристики політичних відносин XIV в. — річ дуже небезпечна".

Підсумовуючи дискусію, що розгорнулася навколо цього питання наприкінці ХІХ-на початку ХХ ст., слід відзначити, що позиція В. Антоновича знайшла підтримку в таких дослідників, як Р.Зотов, Ф.Леонтович, О.Пресняков; показово, що і сам В.Антонович, врахувавши деякі критичні зауваження М.Дашкевича при перевиданні свого "Нарису..." в 1885 р., не вніс коректив до трактування даної проблеми. Точка зору його опонента знайшла прихильників в особі М.Владимирського-Буданова, М.Максимейка, М.Любавського, які вважали, що оповідання про завоювання Гедиміном Київщини *"містить чимало хронологічних та інших недоладностей, однак при цьому навряд чи може бути повністю відкинутим"*, позаяк *"у ньому, безперечно, залишається зерно історичної істини"*.

Крапку в цій полеміці поставив П.Клепатський. У своїй фундаментальній праці, присвяченій Київщині ХІV-ХVІ ст., він проаналізував усі аргументи "за" і "проти" можливості її інкорпорації Литвою за Гедимінових часів і дійшов висновку, що *"оповідання широкого литовсько-руського літопису про завоювання Києва за Гедиміна, не відоме нам з інших, більш ранніх джерел, має проти себе безліч заперечень, давно вже висунутих і досі ніким не спростованих"*, вважаючи полеміку цим вичерпаною.

Однак минуло кілька років — і гору взяла саме тенденція до визнання ймовірності Гедимінового походу на Київ. Поштовхом до цього стала публікація "Уривків В.Бенешевича з історії руської церкви ХІV ст." — коротких нотаток грецькою мовою, віднесених М.Присьолковим до канцелярії митрополита Феогноста (1328-1353 рр.). У коментарі до публікації дослідник ототожнив згаданого в "Уривках..." Федора — "брата Гедиміна" — з князем Федором Київським, відомим за літописною оповіддю 1331 р., що й було розцінене у фаховій літературі як доказ литовської супрематії над Києвом у 30-х рр. ХІV ст.

Однак, оцінюючи дані "Уривків...", потрібно зважити на гіпотетичність запропонованої М.Фасмером кон'єктури "Гедимін", якій, зокрема, суперечить те, що при цьому імені (як і при імені Федора) немає князівського титулу. Та й визнання історичності Гедимінового брата Федора саме по собі ще не може бути підставою для його отождолення з князем Федором Київським, а відтак і доказом історичності Гедимінового походу на Київ, на користь якого не свідчить жодне вірогідне джерело. Проте цей факт не міг би залишитися не поміченим сучасниками, адже, навіть втративши реальне політичне значення, Київ і далі побутував у суспільній свідомості як *"головне місто усієї Русі"* (1380 р., послання патріарха Ніла), *"мати и глава всем градовом*

руським" (1419 р., "Ходіння" до Царгорода диякона Троїце-Сергієвого монастиря Зосими), "глава усіх руських земель" (1427 р., лист великого князя литовського Вітовта), "славный великий град Киев, матерь городовом" (1483 р., Волинський короткий, чи Київський скорочений, літопис).

Марними здаються також спроби підкріпити уявлення про історичність Гедимінового походу на Київщину посиланням на дані ревізії Канева 1552 р. У матеріалах цієї ревізії зафіксовано, що місцеві жителі обстоювали свої права на розташовані на Лівобережжі "уходи" (промислові угіддя), покликаючись на те, що "князь великий литовский Гедимин, завоевавши над морем Кафү (сучасна Феодосія) и весь Перекоп, и черкасы пятигорское (черкесів Кавказького П'ятигір'я — авт.) и приведши черкасов часть з княгиниею нх, посадил нх на Снепороде (Сліпороді, притоці Сули — авт.), а ннших на Днепре, где теперь черкасы сидят, а снопородцев посадил на Днепре ж, ү Каневе; и сидячи снопородце на Днепре, ү Каневе, предся отчины свои по речкам нным северским (тут: лівобережним — авт.) үходити не перестали".

Впадає в око, що дана оповідь, згідно з якою князь Гедимін вільно порядкував на території Київщини (або, принаймні, в районі трьох київських "пригородків", котрі, за версією білорусько-литовських літописів, визнали владу Литви після того, як Гедиміном був опанований Київ*), свідчить на користь історичності виправи цього князя на Південну Русь. Тож не дивно, що "реабілітація" Гедимінової легенди в науковій літературі останнього часу зумовила також зростання довіри до цього переказу, хоч серед фахівців давно усталилася думка, що "подробиці канівського оповідання вповні легендарні" (М. Грушевський) і, власне, "це тільки старовинна легенда, де бракує історичних фактів" (О. Андріяшев), або, точніше, "промислова легенда" місцевого походження, яка мала довести, що "от початку Черкасов и Канева үходы по всем тым (тут: лівобережним — авт.) рекам вольны были каневцам"; у такий спосіб вони чинили опір наступові замкової адміністрації на свої "отчиныє" права, апелюючи до часів Гедиміна — фактичного фундатора Литовської держави.

Безперечно, на формування цієї легенди справила вплив дво-значність етноніму "черкаси", на яку в XVI ст. вказав у своїх "Записках" австрійський дипломат С. Герберштейн, підкресливши, що "черкаси, які живуть по Борисфену (Дніпру — авт.)", відрізняються від тих, котрі "живуть у горах Понта (на Північно-Західному Кавказі — авт.)". Не виключено, що в цій легенді маємо далекий відгук походів

* Щоправда, Гедимін виступає тут як засновник двох із них — Канева і Черкас.

у південні степи онука Гедиміна, Вітовта, хоч залишається тільки гадати, чи народна пам'ять, по багатьох роках, замінила ім'я Вітовта Гедиміновим (це здається малоімовірним), чи мала місце свідомо "архаїзація" подій, цілком зрозуміла при намаганні довести одвічність своїх прав на лівобережні "уходи".

У будь-якому випадку принциповим є інше — можливість використання даного "факту" під час створення Гедимінової легенди, на яку вказав ще В. Антонович. На думку вченого, "укладач літопису чув подніпровський переказ, але використав його для свого оповідання в перекрученому вигляді".

Справжню ж причину появи цієї оповіді інтуїтивно відчув ще М. Грушевський, зазначивши, що "сіль її, здається, полягає саме в звістці, що Гедимін посадив у Києві намісником Ольгимонта, сина Міндовга. Щоб зрозуміти значення цієї звістки, слід пригадати, що за Вітовта у Києві сидів князь Іоанн Ольгимонтович; можливо, що оповідання про київське завоювання є родовим переказом Ольгимонтовичів чи іншої зв'язаної з ними родини про те, що предок їх Ольгимонт сидів у Києві; такий переказ міг навіть мати метою підкріпити давність чий-небудь права на Київ". Таким чином, М. Грушевський визначив, по суті, єдино вірний шлях до пояснення феномену Гедимінової легенди, вбачаючи його у з'ясуванні родинного і політичного середовища, в якому вона сформувалася.

Нині дослідники білорусько-литовських літописів переконливо довели, що їхня широка редакція склалася в колах, безпосередньо пов'язаних з родиною Гольшанських, історія якої тісно переплелася з історією Київської землі. Відомо, що наприкінці XIV ст. князь Іван Ольгимонтович Гольшанський порядкував у Києві "з руки" великого князя литовського Вітовта; тут же в першій третині XV ст. князювали його сини Андрій та Михайло Івановичі. Після ліквідації Київського князівства (1471 р.) вони повернулися до Києва як воеводи, що ними були Юрій Олександрович та Іван Юрійович Гольшанські. Це було лише тінню їхньої колишньої величі; звідси намагання піднести свій родовий статус за допомогою генеалогічної легенди, в якій київським князем від самого початку литовського панування виступає їхній родоначальник. При її створенні був використаний Галицько-Волинський літопис, з якого запозичено імена всіх дійових осіб оповіді, за винятком Гедиміна і Ольгимонта Гольшанського. Історичні Володимир Василькович і Лев Данилович перетворилися на Володимира Володимирського і Льва Луцького (цей нюанс у XVII ст. відчув укладач Густинського літопису, саме так ідентифікувавши обох князів); син вповні реального Романа Брянського Олег став князем переяславським; що ж

стосується Станіслава, то, очевидно, це нетипове для східнослов'янського середовища ім'я є лише перекрученим іменем брата Льва Даниловича — Мстислава. Усі ці цілком реальні особи були перетворені на сучасників і супротивників Гедиміна, а їхня родинна солідарність (Володимир Василькович був двоюрідним братом Даниловичів, а його дружиною була дочка Романа Брянського), яка добре простежується за літописним матеріалом, — на спільні дії в боротьбі з великим князем литовським.

Таким чином, аналіз джерел вповні підтверджує квазіісторичний характер оповіді про похід Гедиміна на Волинь і Київщину, першим критиком якої був В. Антонович. Попри її легендарність, вона все ж таки заслуговує на увагу, але лише з погляду характеристики міри засвоєння давньоруської літописної спадщини ментальністю першої половини XVI ст., специфіки її використання та осмислення.

§2. Територіальні здобутки Ольгердових часів

Відкидаючи легендарні відомості білорусько-литовських літописів, не слід нехтувати тими їх даними, що верифікуються за іншими джерелами. Це стосується, насамперед, літописів короткої редакції, які містять так звану “Повість про Поділля”, де йдеться про справжні події: битву на Синій Воді (тепер, очевидно, р. Синюха, ліва притока Південного Бугу) та утвердження на Подільській землі синів литовського князя Михайла-Коріата Гедиміновича.

Згідно з “Повістю...”, за часів панування в Литві великого князя Ольгерда Гедиміновича (1345-1377 рр.) литовці погромили на Синій Воді трьох татарських князів — Хочібея, Кутлубугу й Дмитра. Ці три брати були спадковими, з діда-прадіда, володарями Поділля, порядкуючи тут за допомогою своїх отаманів і баскаків. Після визволення

Поділля від татар сюди прийшли небожі Ольгерда — Юрій, Олександр і Костянтин Коріатовичі. Вони припинили сплату данини баскакам і всіляко боронили Подільську землю від татар (від їхньої руки, зрештою, загинув Олександр Коріатович).

Незважаючи на дещо фольклорний характер цього епізоду, немає підстав сумніватись у його достовірності — передусім, через наявність у давньому, першої половини XV ст., Рогозькому літописці згадки про те, що в 1362 р. Ольгерд “повоював” Синю Воду й Білобережжя (понизя Дніпра). Відтак, попри лапідарність даної звістки і брак докладнішої інформації про цю подію, можна стверджувати, що саме вона поклала початок порядкуванню Коріатовичів на Поділлі*.

У пізньому, XVII ст., Густинському літописі з Синьоводською битвою хронологічно пов'язується й підкорення литовцями Київщини. Під 1362 р. тут зазначається: “В снє лето Ольгерд побєдил трєх царьков татарских из ордами их... и отголи от Подоля изгнал власть татарскую. Сей Ольгерд и инья руския державы во свою власть прият, и Киев под Федором князем взят, и посадил в нем Володимера, сына своего; и начал над сими владети, им же отци его дань даяху”. Неважко помітити, що наведена згадка про Київ має принагідний характер, а наявність у ній імені князя Федора, відомого лише своєю участю в подіях 1331 р., здається, виказує в її авторіві невинного компілятора**.

Більш певні відомості про початки литовського панування на Київщині містять документи церковного походження. За актами константинопольської патріархії, родич і ставленик литовського князя Ольгерда митрополит Роман, який у 1354 р. марно намагався підкорити Київ своїй духовній владі (як зазначено в літопису, “прнде со Литвы Роман чернец на митрополию и выиде, не приняша его княне”), між 1356 і 1361 рр., врешті, дістав тут повну свободу дій як “справжній архієрей”, хоч це й спровокувало “смути та замішки” й “примусило володаря Литвы повстати проти християн і завдати їм чимало лиха та кровопролиття”. Цілком природно синхронізувати ці події із включенням Київщини до складу Литовської держави.

* Поодинокую руськомовною пам'яткою цієї доби є грамота “господаря Подольской земли” Олександра Коріатовича з підтвердженням земельного надання його брата Юрія домініканському костелу в Смотричі (1375 р.). Варто наголосити, що, згідно з цим документом, у той час на Поділлі зберігалась традиційна практика “данн в Татары”.

** Можливо, укладач Густинського літопису зробив київського князя Федора сучасником Синьоводської битви під впливом “Хроніки” М.Стрийковського, який датував це бойовище 1331 р.

Приблизно тоді ж почалося просування литовців на сіверські землі. Щоправда, єдиним тамтешнім населеним пунктом, стосовно якого існують певні свідчення вірогідних джерел, є Брянськ. Згідно з Рогозьким літописцем, восени 1356 р. “воєвал Ольгерд Брянск и Смоленск”, узявши при цьому в полон сина князя Василя Смоленського, Увара; наступного року “князь Василий Смоленский, приде из Орды, сел на княженьи в Брянске; и, мало пребыв, только осмь недель, преставился; и бысть в Брянске лихостию лихих людей замятия велика и опустенье града; и потом начал обладати Ольгерд Брянском” (тож це місто, як і Київ, опинилося під духовною владою митрополита Романа).

Згідно з цим повідомленням, утвердження в Брянську Ольгерда мало доволі мирний характер (як гадають, завдяки діяльності пролитовськи орієнтованих угруповань місцевого боярства); що ж до наслідків цієї події, то немає підстав для того, щоб пов'язувати з підкоренням Брянська включення до складу ВКЛ усієї Сіверської землі, “центром”, “головним містом” якої він нібито був. Не можна ігнорувати той факт, що Брянськ, котрий із середини XI ст. належав чернігівським князям, а в другій половині XIII ст. навіть став їхньою резиденцією, у 90-х рр. того ж століття опинився під контролем смоленських князів. Відповідно, боротьба Ольгерда за Брянськ являла собою один із аспектів литовсько-смоленських взаємин, що їх на той час визначало прагнення литовців відновити контроль над Смоленськом, втрачений на початку 1350-х рр.

Щоправда, невдовзі по опануванню Брянська литовці заволоділи й рештою Сіверщини — це випливає з літописних відомостей і актів 70-80-х рр. XIV ст., згідно з якими у сіверських містах тоді резидували князі Гедиміновичі. Свого часу, зваживши на те, що “в останній четвертині XIV в. литовські князі уже держать всі головніші столи давньої Чернігівщини”, М.Грушевський дійшов висновку, що ця “маленька група другорядних членів Гедимінової династії” отримала свої уділи “з руки” Ольгерда як наймогутнішого з-поміж Гедиміновичів. У новітній літературі цей факт інтерпретовано інакше: литовські князі розглядаються як такі, що оружною рукою здобули свої уділи внаслідок виправи на Коршів. Стверджується, що “влітку 1362 р. під час походу на Коршів — одне з найбільш висунутих на південний схід руських міст, Велике князівство Литовське оволоділо слідом за Брянськом і Києвом територією південної частини Чернігово-Сіверської (з центрами Чернігів, Новгород-Сіверський, Трубчевськ, Путивль і Курськ) та більшою частиною Переяславської землі, що з нею межувала” (Р.Батура, Ф.Шабульдо).

Єдиною підставою для цього твердження є лаконічне повідомлення Rogozького літописця про те, що у 1362/63 р. “литва (литовці — авт.) взяли Коршев и сотворишася мятежи и тягота людем во всей земли”. Впадає в око, що в самому фрагменті бракує вказівок на локалізацію даного пункту. Щоправда, ще на початку нашого століття, аналізуючи цю звістку (на той час відому лише в скороченій версії пізнього, XVI ст., Никонівського літопису), М.Грушевський вказав на “Коршев на Сосне*”, згаданий серед київських міст у літописному реєстрі під заголовком “А се имена градом всем русским, дальним и ближним” (у сучасній літературі реєстр відомий як “Список руських міст далеких та близьких” і датується кінцем XIV ст.), хоч і зауважив, що “з ним зв’язувати “Коршеву” 1363 р. можна тільки дуже гіпотетично”.

Відтак постає запитання: чи міг цей невеликий пункт у Подонні, невідомий за іншими джерелами, стати кінцевою метою воєнної експедиції литовських князів — експедиції, під час якої були “мимохідь” захоплені Чернігів, Новгород-Сіверський, Трубчевськ, Курськ, Стародуб та Путивль, навіть не згадані літописцем? З другого боку, в наведеному літописному фрагменті Коршів виступає як центр певної територіальної округи — “землі” (й при цьому, очевидно, досить багатолюдної). Тож загальний тон і зміст цієї звістки змушують узяти під сумнів гіпотезу, що в ній ідеться про Коршів на Бистрій чи Тихій Сосні. У будь-якому випадку слід визнати, що літописний епізод 1362/63 р. є надто непевним для того, щоб послужити підставою для скільки-небудь принципових висновків; отже, навряд чи виправдано пов’язувати з ним інкорпорацію Литвою основного масиву такого просторого регіону, як Сіверська земля.

Для розв’язання питання про приєднання Сіверщини, а разом і Київщини, до ВКЛ, на наш погляд, слід зважити на відзначену вище одночасність переходу під владу Ольгерда Брянська та Києва, котрі перебували під контролем Орди (це виразно засвідчують участь татар у брянських справах першої половини - середини XIV ст. і присутність ханського баскака в оточенні Федора Київського, що його з часом заступив син Ольгерда Володимир).

У літературі було вказано на два можливі варіанти розвитку подій на Київщині: або Володимир Ольгердович від самого початку визнавав зверхність Орди, або, за висловом М.Грушевського, “про свої права на Київ татарські володарі згадали і нагадали литовським князям”

* У цій Сосні дослідники вбачають Бистру Сосну або Тиху Сосну; обидві річки є правими притоками Дону.

пізніше, після припинення феодальних усобиць в Орді, що розпочалися із загибеллю хана Бірдібека (1359 р.). Відомо, що протягом 1359-1361 рр. у Сараї, столиці Орди, помінялося сім ханів, а в 1362 р. внаслідок дій беклярбека Мамаю Орда розкололася на дві ворогуючі частини, кордоном між якими стала Волга. Наступні два десятиліття, аж до приходу до влади Тохтамиша (1380 р.), були заповнені напруженою боротьбою між сарайськими правителями і маріонетковими ханами Волзького Правобережжя.

Втім, не слід перебільшувати масштаби ослаблення Орди: Мамай — фактичний правитель її правобережної частини — впродовж 60-70-х рр. XIV ст. утримав під своєю зверхністю землі на захід від Волги, придушивши сепаратистські виступи феодалів свого улуса. Тож, напевне, й взаємини між правобережною Ордою і Литвою будувалися в цей період не на засадах воєнного протиборства, а на принципово іншій основі — договірній.

Треба відзначити, що дані джерел стосовно воєнно-політичної взаємодії татар і литовців сягають 40-50-х рр. XIV ст. — періоду напруженої боротьби Литви та Польщі за галицько-волинську спадщину. Однак у той час йшлося лише про спільні дії литовських князів із окремими татарськими угрупованнями (можливо, тільки з подільськими татарами); що ж до спроби налагодження політичних контактів з правлячими колами Золотої Орди, здійсненої Ольгердом у 1349 р., то вона не тільки не мала позитивних наслідків, а й закінчилась ув'язненням литовських послів.

Однак ця спроба не була останньою, і саме за князювання Ольгерда було досягнуто порозуміння між Литвою й Ордою; певне свідчення цього маємо в словах Ольгердових правнуків — Олександра та Сигізмунда Старого, котрі, нагадуючи кримському ханові Менглі-Гірею про традиційну литовсько-татарську "приятельність", покликалися на історичну традицію Ольгердових часів. Останніми роками було висловлено гіпотезу про можливість укладення якоїсь компромісної угоди в середині 60-х рр. XIV ст., коли виразно проявилось зближення Литви й Орди в політико-дипломатичній сфері.

Не відкидаючи цю точку зору, слід, однак, наголосити на тому, що немає підстав розцінювати попередню зовнішньополітичну діяльність литовських князів як антиординську; найвірогідніше, просування литовців на Південно-Західну Русь у 1350-х рр., у переддень міжусобиць в Орді, було обумовлено сплатою "виходу", а в 1360-х рр. тільки далися ознаки результату цього "симбіозу". Таким чином, інкорпорацію українських земель до складу ВКЛ було здійснено на договірних засадах, у формі кондомініуму, що передбачав збереження данницької

залежності окупованих Литвою територій від Орди*. Про наявність такої залежності з певністю свідчать ярлики Тохтамиша великому князю Ягайлу (1393 р.), в яких він вимагає: "...З підвладних нам волостей зібравши виходи, віддай послам, що їдуть, для передачі до скарбу" (уйгурська редакція); "... што межи твоеє земли сѣть княжия волости давали выход Белой Орде, то нам наше дайте". Тільки визнання татарської зверхності дало можливість Ольгерду, попри значний тиск ззовні, з боку німецьких рицарів, поширити свій політичний контроль на Південно-Західну Русь, до всього, за спостереженнями Я.Натансона-Леського**, відразу, а не поетапно, як це мало місце в інших регіонах (на Полоччині та Смоленщині). Цим пояснюється брак автентичних відомостей про приєднання українських земель до ВКЛ — його "непомітність" для тогочасних хроністів.

Існування литовсько-татарського кондомініуму в Південно-Західній Русі вповні узгоджується з браком будь-яких даних щодо її поділу "наполю" (навпіл). Відомо, що з 1345 р. в Литві утвердився діархічний режим — співправління Ольгерда та Кейстута Гедиміновичів, які, відповідно, резидували у Вільно й Троках; між ними був проведений розподіл сфер зовнішньополітичної діяльності й укладено угоду, за якою "что придобудуть, град ли или волости, да то делити наполю". Про реальність такого порядку на землях, здобутих Литвою за Ольгердових часів (тобто до 1377 р.), свідчить службово-податний поділ на троцьку і віленську половини так званих подніпровських волостей, до комплексу яких у XVI ст. зараховувався й київський Мозир; що ж стосується решти українських земель, то єдиний натяк на існування такого поділу міститься в Ягайловій грамоті Скиргайлу (1387 р.), де разом із переданими цьому князеві подніпровськими волостями (Бобруйськ, Річиця, Пропошеськ, Любошани) згадується Любеч: "також Любеч весь (у значенні "обе половины" — авт.), и люд, и земля, и весь доход, и с данью".

Включення цих волостей до складу ВКЛ відбулось у другій половині 1340-х рр. При цьому литовська експансія в даному регіоні, очевидно, не означала конфронтації з Ордою, оскільки окреслені тери-

* Аналогічний режим існував і на галицьких землях, захоплених Польщею. Про це свідчить лист папи Інокентія XI до короля Казимира від 1357 р., де він закидає останньому, що той продовжує сплачувати татарам щорічну данину з підвладних йому руських земель. Знання і факт польсько-литовського кондомініуму на Волині, коля за угодою 1352 р. Юрій Наримунтович тримав Кременецьку волость "от князин литовських и от короля".

** У своїй праці польський дослідник зауважив, що в другій половині XIV ст. Литовська держава формувалася шляхом "підкорення цілих руських земель, а не відкраюванням від них окремих шматків".

торії не контролювалися татарами; про це, за браком прямих вказівок у джерелах, свідчить наявність у Мозирському й Любецькому повітах у XVI ст. такого архаїчного інституту, як “старці”, котрим належала судово-адміністративна влада у волостях та право збирання податків. У літературі неодноразово висловлювалася думка про те, що “старці у литовсько-руських областях, безперечно, давніші за литовське владцтво”; існування цього інституту в окремих регіонах ВКЛ пояснювалось особливостями їхнього економічного устрою — передусім, переважанням данників у структурі феодално залежного населення. Таке пояснення, з огляду на значне поширення данництва на всіх руських землях Литовської держави, навряд чи можна визнати прийнятним; з другого боку, фахівці й досі нехтують фактором політичним, який, на наш погляд, і забезпечив збереження цього архаїчного явища — невіддільність таких регіонів Орді. Адже цілком очевидно, що на територіях, які перейшли під контроль сарайських правителів, цей уряд модифікувався в уряд отамана (від тюркського “одамон” — пастух, управитель); функції отаманів досить чітко окреслені в літописній “Повісті про Поділля”, де, як уже відзначалося вище, йдеться про трьох татарських князів, “отчичей и дедичей Подольское земли; а от них заведывали атаманы, и баскаки, преждедвжаючи, от тых атаманов имовали с Подольской земли дань”.

Таким чином, паралельне існування у Південній Русі урядів “старця” й отамана, у регіонах, ідентичних за своїми соціально-економічними характеристиками, можна пояснити їхнім політичним відчуженням за татарських часів. Це добре простежується на матеріалах Київської землі, де умовний кордон між територіями, на яких у XV-XVI ст. місцеве самоврядування перебувало під контролем “старців” (повіти Мозирський і Любецький) та отаманів (повіти Овруцький і Чорнобильський*), поза всяким сумнівом, відбивав уповні реальний політичний кордон другої половини XIII - першої половини XIV ст.** Тож не випадково литовські князі вільно порядкували в Мозирі та Любечі, де вони перебували поза політичним контролем Орди. На решті ж українських територій вони мали зважати на її зверхність аж до кінця XIV ст., коли ярликом Тохтамиша землі Південно-Західної Русі були

* Власне, на Овруччині джерела фіксують “співіснування” отаманів і “старців”, що, очевидно, пов’язано з прикордонним характером цього регіону.

** Цей кордон простежується й в інших регіонах — достатньо зіставити інформацію про територіальне поширення “старчення” з історико-географічними даними татарських ярликів, що в них загально окреслено підвладні Орді території. Тоді на захід від Києва матимемо кордон Пінськ-Берестя/Луцьк-Володимир, а на схід — Гомель-Чечерськ-Мглин/Чернігів-Стародуб-Брянськ.

“відступлені” великим литовським князем. Відомо, що це не звільнило правлячі кола Литви від необхідності відкупатися від татар регулярними “упоминками”; а на межі XV-XVI ст. Олександр Казимирович, намагаючись поновити союз із Кримським ханством, навіть погоджувався на фактичне відновлення татарського “виходу”, обіцяючи Менглі-Гірею “с своих людей и с князьских, и с паньских, и с боярских в земли Киевской и в Волынской, и в Подольской (Сіверщина на той час уже відійшла до Москви — авт.) с каждого человека головы... по три деньги дати в каждый год”. Це зайвий раз унаочнює, якою живою була в тогочасній свідомості пам’ять про залежність Південно-Західної Русі від татарських ханів*.

Саме визнання цієї залежності дозволило Ольгерду в найстисліший термін досягти вражаючого успіху — опанувати всю Середню Наддніпрянщину; успіх цей є тим більш показовим, що на інших напрямках його зовнішньополітичної активності реальні здобутки були набагато скромніші: тільки смоленські князі знову мусили визнати зверхність Литви; боротьба ж за політичні впливи в Новгороді, Пскові та Твері була, в підсумку, програна Москві.

Це змушує пригадати характеристику, яку дав Ольгерду один із руських літописців: відзначивши, що той “многи земли и страны повоюва, и грады, и княженя поимал за себя, и удержа власть велию, и умножись княжение его паче всех”, він вбачав розгадку цього феномену в тому, що володар Литви “не столько силою, елико мудростью воеваше”.

Тим часом сучасні дослідники, пояснюючи цей історичний парадокс, вказують на вмале використання правителями ВКЛ у своїх інтересах “тенденцій до подолання феодальної роздробленості і політичного об’єднання, що дедалі більше визначали наприкінці XIII-в першій половині XIV ст. розвиток східнослов’янського суспільства, а також його прагнення до ліквідації залежності від Золотої Орди”. При цьому голосливими залишаються твердження про наявність у XIV ст. в Південній Русі проявів “тенденції до об’єднання земель на основі загальноруської політичної програми” чи то “ідеї загальноруської єдності”, що її (тенденції) реалізація була ускладнена утвердженням влади Литви — хоча самі литовські князі нібито керувалися “запозиченою у феодальних кіл давньоруських земель політич-

* До речі, в Криму ця залежність розглядалась як цілком реальна — не випадково ж 1514 р. Менглі-Гірей вимагав від Василя III, щоб той повернув Литві Сіверщину, виступаючи як її зверхник: “Область наша к нам тянет: Брянск, Стародуб, Почап Новый Городок (Новгород-Сіверський — авт.), Рыльск, Путивль, Карачев, Радогосц, — те писаные восемь городов из старины наши были, а отцу твоєму великому князю Ивану мы их дали по нашему слову”.

ною програмою відновлення колишньої єдності Русі" (Ф.Шабульдо)*.

Незрозумілим залишається те, до яких саме часів апелювали у своєму прагненні до єдності згадані кола, якщо вже в XII-XIII ст. зверхність київського князя над руськими землями була по суті номінальною (це, до речі, пояснює ту легкість, з якою розклася Давньоруська держава після монгольського нашествия); подальші ж часи характеризувалися поглибленням регіонального партикуляризму, адміністративно-правовим відчуженням окремих земель, внаслідок чого в свідомості їхніх мешканців "поземельна" приналежність подекуди навіть превалювала над усвідомленням етноконфесійної "руськості". Подолання цієї окремішності було справою набагато пізніших часів, тож годі навіть сподіватися на "прагнення широких верств населення цих земель" у XIV ст. "об'єднатися навколо загальноруського центру" — Москви.

Не менш проблематичним є й узвичаєне нині трактування русько-татарських взаємин, які осмислюються лише в категоріях протистояння, непримиренного антагонізму. Тим часом протягом другої половини XIII-XIV ст. вироблялися й певні форми співіснування двох етносів. Уже йшлося про існування зон, де тюрко-слов'янські контакти відзначалися особливою інтенсивністю завдяки наявності тут стаціонарних контингентів татарського населення; такі контактні зони були локалізовані Ф.Петрунем на підставі ярликів XV-XVI ст., виданих кримськими ханами великим литовським князям.

Особливу увагу дослідник звернув на ту докладність, з якою в ярликах описано Путивльщину. Про важливе місце цього регіону в політичних взаєминах того часу свідчить і вимога Менглі-Гірея "вдєлити" йому путивльську данину, висунута до великого князя литовського Олександра в 1500 р., а також наявність Путивля в переліку міст, "что из старины к Перекопской Орде тянули": "по тем городком дараги** были и ясаки с тех людей имали".

Із тюркською колонізацією українських земель було пов'язано й формування таких територіальних утворень, як "тьма" татарського князя Ягодая Сарайовича у верхів'ях Псла, Сіверського Донця, Сейму та Осколу, котра як "отчина" його нащадків проіснувала до 90-х рр. XV ст.

* Дослідник спирається, головню, на авторитет польського медієвіста Г.Ловмянського, котрий вважав за можливе "привласнення" Ольгердом великоруської програми державного об'єднання всіх руських земель, покликаючись лише на вимогу, висунуту представниками Ольгерда у 1358 р. під час переговорів із Орденем, про те, щоб "вся Русь прямо належала Литві" (докладніше про це див. на с.263). Однак сам Г.Ловмянський наполягав на тому, що "ці слова слід розглядати в їх загальному контексті... Слова "вся Русь" тут можна розуміти не у загальному, а у вузькому значенні всіх тих руських земель, що пролягали між Литвою та чорноморським степом".

** Дарага (тюрк.) — управитель.

(про неї див. нижче). До таких само “князей темних” належали, певно, і предки Глинських, що їх “отчина”, Глинськ, також згадується в татарських ярликах. І хоча традиційно вважається, що засновник цього роду Лекса отримав свої володіння від Вітовта, вже Ф.Петрунь висловив з цього приводу цілком слушне припущення, що литовські князі не стільки осаджували татарами землі південного прикордоння, скільки переводили місцевих “тюркських династій на статус звичайних землевласників”. Про асиміляційну, а не екстермінативну щодо тюркського населення політику великих литовських князів свідчить і значна кількість татарських родин у складі південноруської шляхти XV-XVI ст.

Підсумовуючи сказане, слід ще раз підкреслити, що як у XIV ст., так і пізніше русько-татарські й литовсько-татарські взаємини не мали суто конфронтаційного характеру; спрощеним є й уявлення про наміри та діяльність литовських князів, насамперед Ольгерда, як про винятково антиординські, без урахування тих суперечностей, що існували в Орді*; немає також підстав вважати, що в результаті його воєнних виправ було ліквідовано залежність південноруських земель від Орди, — і тільки з часом татарську супрематію знову було відновлено. Спадає на думку, що ці уявлення сформувалися пізнішою традицією, передусім білорусько-литовськими літописами XVI ст., в яких династичним претензіям московських володарів на “всю Руськую землю” було протиставлено право завоювання (“право меча”), котре цілком визнавалось як правно-історичний аргумент. Утім, мотив боротьби з татарами наявний уже в першій, середині XV ст., редакції білорусько-литовських літописів: у вміщеній тут “Повісті про Поділля” (на той час воно перетворилося на об’єкт гострої боротьби між Польщею та ВКЛ) йдеться про те, що литовці ствердились у цьому регіоні завдяки поразці, завданій ними татарським князкам; тож політична тенденція “Повісті...” також полягає в обстоюванні законності прав ВКЛ на українські землі. Нині ж, очевидно, немає потреби репродукувати ці анахронічні уявлення і слід, врешті, констатувати, що саме визнання ординської зверхності дало можливість литовським князям поширити свій політичний контроль на землі
Південної Русі.

* Важко, наприклад, судити, якими були відносини між Мамаєм і татарськими князями, розбитими Ольгердом у Синьоводській битві, адже наявні літописні відомості про цю битву є вкрай лапідарними, а у синхронних їй польських хроніках взагалі немає інформації про боротьбу з татарами. При цьому слід нагадати, що свого часу С.Кучинський, розглянувши дану проблему монографічно, дійшов висновку, що Синьоводська битва була досить незначним епізодом у політичній історії Південно-Західної Русі другої половини XIV ст. (“адже сумнівно, що, маючи великі плани щодо Москви й воюючи на півночі та заході, Ольгерд міг змагатися з татарами за надчорноморські обшири”); водночас дослідник не виключав, що “сини Коріата осіли в наддністрянських “тьмах” за згодою татар”.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ПОЧАТКИ
ЛИТОВСЬКОГО
ВОЛОДАРЮВАННЯ

Попри збереження ординської зверхності над південноруськими землями, їх приєднання до ВКЛ було важливим успіхом Ольгерда у боротьбі за загальноруський політичний пріоритет, на який претендувало й Московське князівство. Однак Ольгерду не вдалося істотно послабити впливи Москви. Більше того, наприкінці 1370-х рр. намітилося її зближення з окремими литовськими князями.

Причиною цього стали події, що розгорнулись у Литві після смерті Ольгерда (1377 р.), коли великокняжий віленський стіл успадкував, всупереч принципам родового старшинства, Ягайло — його молодший син від другого шлюбу з тверською князівною Уляною. Це викликало обурення старших Ольгердовичів; окремі з них навіть відмовилися визнавати Ягайла своїм сюзереном і перейшли на службу до короля Людовика Великого (Федір Ольгердович) та московського князя Дмитра Івановича (Андрій Ольгердович). Останній у грудні 1379 р. разом із князями Дмитром Михайловичем Волинським і Володимиром Андрійовичем Серпуховським здійснив рейд углиб сіверських територій, в результаті якого на службу до великого князя московського перейшов однокровний брат Андрія, Дмитро Ольгердович Трубчевський, пожалуваний “Перєяславлем со всеми его пошаниами”.

Не було миру й у взаєминах між Ягайлом та Кейстутом. Режим їхнього співправління, успадкований від попередніх часів, проіснував лише кілька років. Між дядьком і небожем спалахнула відкрита боротьба. Кейстут, відсунувши від престолу Ягайла, узурпував владу у ВКЛ. Однак йому відмовив у “послушенствє” новгород-сіверський князь Дмитро-Корибут Ольгердович, і Кейстут вирушив із військом на Сіверщину (1382 р.).

Цей похід безпосередньо відбився на долі Ягайла: скориставшись моментом, він зумів повернути собі трон (можливо, виступ Корибута був наслідком таємної угоди між ним та Ягайлом). Кейстут зазнав поразки і був таємно задушений за наказом небожа. Месником за батька виступив князь Вітовт Кейстутович, котрий вдався до допомоги Ордену.

У цій ситуації Ягайло змушений був шукати союзників як усередині держави, так і поза її межами. Щоб зміцнити своє становище, він, додержуючись традиції співправління, наблизив до себе брата Скиргайла, котрий, отримавши Троцьке княжіння, зайняв при ньому те ж місце,

що мав при Ольгерді Кейстут. Незабаром спрйятливо склалися й зовнішньополітичні обставини: польські політики висунули ідею одруження Ягайла з королевою Польщі Ядвігою.

Вона була наймолодшою з дочок польсько-угорського короля Людовика Великого. У 6-річному віці її заручили з австрійським ерц-герцогом Вільгельмом. Польську корону мала успадкувати інша дочка Людовика — Катерина; та після передчасної смерті принцеси поляки погодилися у майбутньому визнати королевою її сестру Марію. Однак, коли помер Людовик (1382 р.), у Польщі взяли гору прихильники Ядвіги, котру й було короновано в 1384 р., коли їй ледве виповнилося 13 років. Долю юної королеви й було принесено в жертву союзові, який мав посилити позиції Польщі та Литви в боротьбі зі спільним ворогом — Орденем.

Рис. 5. Владислав-Ягайло. Деталь надгробку. Краків

Ягайло прийняв цю пропозицію, наслідком чого стало укладення Кревської унії (1385 р.), яка передбачала інкорпорацію ВКЛ до складу Польської держави й перехід у католицизм володаря Литви та її мешканців; розірвання шлюбної угоди Ядвіги з Вільгельмом компенсувалося сплатою 200 тис. флоренив неустойки. У лютому 1386 р. Ягайло охрестився, взявши ім'я Владислав, одружився з Ядвігою і став польським королем. Слідом за тим було охрещено Литву — останню поганську країну в Європі (за винятком Жемайтії, захопленої Орденем, яку було покатоличено лише в 1413 р.).

Нова віра стверджувалась у ВКЛ досить повільно (характерно, що навіть не всі Ягайлові брати перейшли в католицизм). Длугош повідомляє, що для заохочення литовців до охрещення Владислав-Ягайло роздавав неофітам одяг із польського сукна — й «цією далекоглядною милістю й щедрістю король досяг того, що цей темний

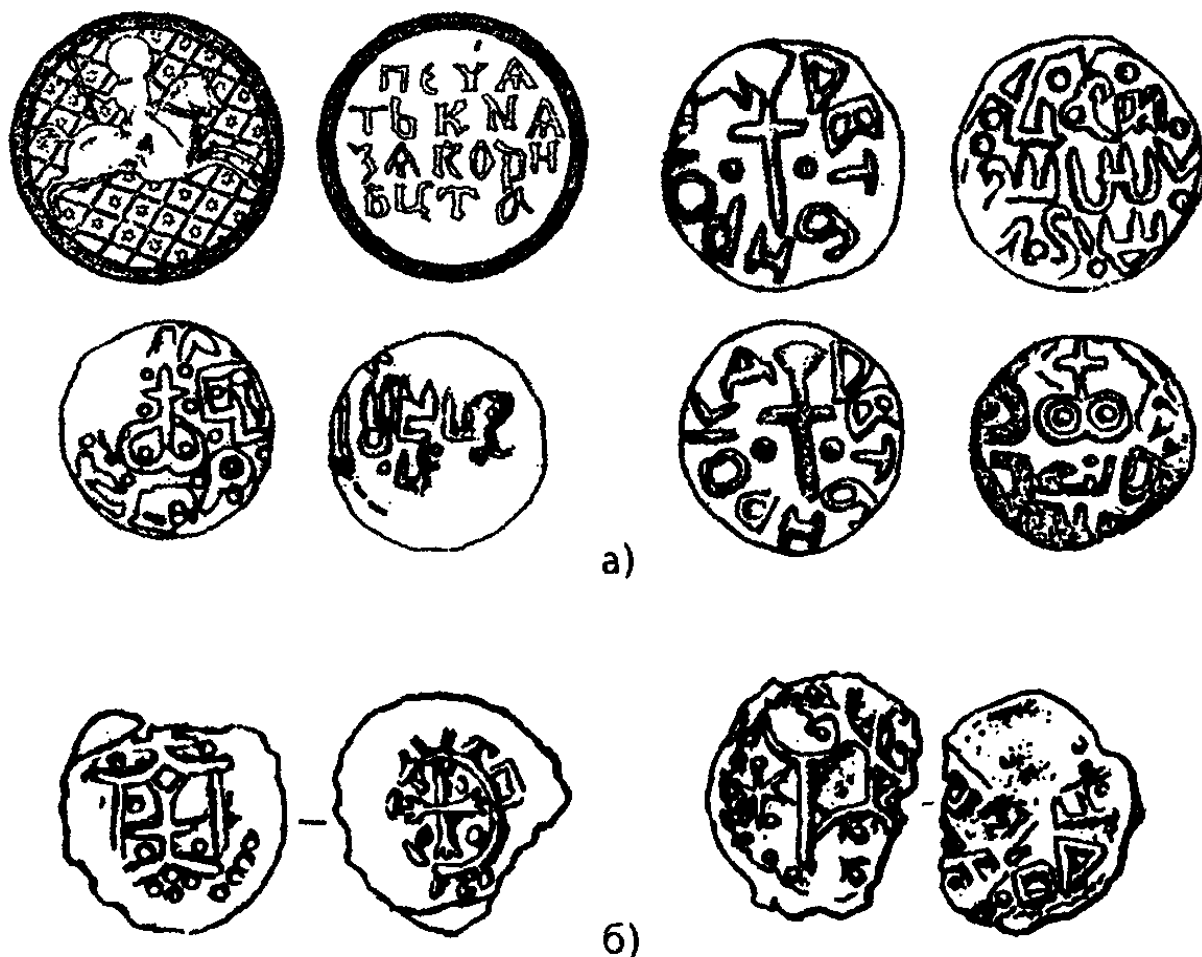

Рис. 6. Печатка новгород-сіверського князя Дмитра-Корибута Ольгердовича та його гадані монети (а).

Монети київського князя Володимира Ольгердовича (б). За Г.Козубовським

і бідний народ, котрий доти задовольнявся лляною одежою, тільки-но поширилися чутки про такі щедроти, почав сходитися юрмами з усіх усюд, щоб охреститися й отримати одяг з вовни". За Длугошем, Ягайло витратив цілий рік на реалізацію своєї "апостольської місії". Задля "зміцнення католицької віри" ним у 1387 і 1413 рр. були видані два спеціальні привілеї. Першим литовських бояр-католиків зрівняли в правах із польською шляхтою; за другим, Городельським, привілеєм вони отримали виключне право обіймати посади каштелянів і воєвод, а також брати участь у роботі державної ради (згодом, у 30-х рр. XV ст., ці права були поширені й на руських князів та бояр).

З огляду на акт Кревської унії литовські князі мусли присягнути на вірність "велебному господарю Владиславу, королеви польському, литовському і руському, і нинішнім землям господареві, і велебній госпожи Ядвігге, королиці польській, і їх дітям, і Коруні Польській... поддаваючесья с людьми и с землями, и с городами, и с твержами на веки веком". До нашого часу збереглися присяжні грамоти трьох Гедиміновичів, котрі в останні десятиліття XIV ст. порядкували на українських землях — Володимира Ольгердовича, Дмитра-Корибута Ольгердовича й Федора Любартовича.

Васальна залежність цих і решти литовських князів від Ягайла знаходила зовнішній вираз у "послушестве", виплаті щорічної данини та, за необхідності, наданні військової допомоги "господарю"; в усьому іншому їхні володіння залишалися практично автономними частинами Литовської держави; масштаб цього суверенітету добре характеризує карбування власної монети двома згаданими вище синами Ольгерда — Володимиром і Дмитром-Корибутом*.

Монети Володимира Ольгердовича, котрий першим із литовських князів посів київський стіл, становлять унікальні рештки його майже 30-річного правління. Вперше їх було знайдено в 70-х рр. минулого століття в с.Гвоздове на Київщині. Відтоді кількість відомих монет цього князя зросла до 1100, більшість виявлена на території Середнього Подніпров'я (певною мірою це характеризує ареал їх обігу).

Наявність на них тамги ("ордынского знаменія") виразно унаочнює обмеженість литовського сюзеренітету в останній третині XIV ст.

* Щоправда, питання про монети Дмитра-Корибута є дискусійним. Останнім часом Г.Козубовський відніс до карбування цього князя монети зі скарбу, знайденого в с.Борщів на Київщині у 1948 р., поклавши в основу такої атрибуції княжий знак, аналогічний із тим, що міститься на печатці Федора Корибутовича та на одній із двох монет з написом "Дмитрия — ?) Кориб(у)т(о)во", автентичність яких у деяких науковців викликає сумніви.

Крім цієї татарської “плетінки” існує ще кілька типів зображень на зворотному боці згаданих монет; на аверсі ж усі вони мають так званий княжий знак, аналогічний із зображеннями, вирізьбленими на печатках синів Володимира Ольгердовича. Це наштовхує на припущення, що даний знак був гербом київського князя, в якому, коли тлумачити його як схематичне зображення церкви, відбилосся значення Києва як релігійного центру Русі. Що ж до самого факту карбування монети Володимиром Ольгердовичем, то він засвідчує, з одного боку, економічні можливості Київського князівства, а з другого — політичні амбіції його “Божою ласкою” володаря.

Збереглося й кілька документів, що стосуються доби Володимира Ольгердовича. Втім, лише один із них не викликає сумнівів щодо своєї автентичності — дарчий запис князя Микільській церкві у Смідині (на Мозирщині), котрий у XVII ст. був скопійований самим Петром Могилою. Інші також відомі в пізніх копіях, але, найвірогідніше, сфальсифіковані. Серед них чи не найбільш контроверсійною є грамота, нібито видана “Володимиром Ольгердовичем, князем київським” “Юрію Івантичу (Івановичу — авт.) зі Сквири” з огляду на спустошення його земель татарами. Щоб компенсувати Юрію Івановичу збитки, яких він зазнав від нападу “Заволзької Орди”, князь надав йому маєтності при київському замку (зокрема “землю Святошицьку” на р. Сирець — пізніший Святошин) і, принагідно, підтвердив право на спадкове володіння землями, котрі належали його далекому предкові — половецькому князю Тугорхану, з дочкою якого в 1094 р. одружився київський князь Святополк Ізяславич. У грамоті чимало анахронізмів (до них, зокрема, належить згадка про “Заволзьку Орду”), однак їх можна витлумачити як наслідок пізнішої “обробки” оригінального тексту; тож у фаховій літературі самий факт цього надання практично не заперечується — і відтак не виключається, що влада Володимира Ольгердовича поширювалася на південну Сіверщину (зокрема на Ніжин і Сосницю, згадані в документі).

Втім, поза сумнівом є лише те, що під контролем Володимира Ольгердовича перебувала Путивльщина, де порядкував його намісник Каленик Мишкович. Тут же були володіння татарського князя Яголдая Сарайовича (його, напевно, можна ототожнити з беком Ягалтаєм, котрий у 40-50-х рр. XIV ст. перебував при дворі золотоординських ханів Джанібека та Бірдібека). Наприкінці XIV ст. Яголдаю належав комплекс маєтностей у складі Мужеча (на Пслі, десь між сучасними Суджею та Обоянню), Милолюбля (на Сіверському Донці) й Оскола (сучасний Старий Оскол, в районі якого джерела XVII ст. нотують “Яголдайове городище”). Цей великий феодал, зафіксований наприкінці XIV ст. в ярику Тохтамиша як “тьма Сарайового сина Яголдая”, про-

існував як власність його нащадків до кінця XV ст. (у 1497 р. Яголдайовщину як складову частину Путивльського повіту було поділено між кількома київськими боярами). На жаль, невідомо, чи був Яголдай самостійним династом, чи визнавав зверхність Володимира Ольгердовича — і, відповідно, чи становила “Яголдайова тьма” автономний татарський улус, чи входила до територіальних меж Володимирового уділу.

До речі, при визначенні останніх сучасні фахівці беззастережно приймають дані синхронного, але вкрай специфічного джерела — згаданого вище “Списку руських міст далеких і близьких”, де в рубриці “А се киевскыи гроди” згадано 71 місто, що їх, на думку низки дослідників, було “практично об’єднано у державі Володимира Ольгердовича кінця XIV ст.”; окреслена “Списком...” територія охоплює терени Київщини, Сіверщини та Переяславщини.

Аналізуючи цю інформацію, слід, передусім, зауважити, що у вітчизняній історіографії дорадянської доби панував скептицизм щодо “Списку...” як історичного джерела; зокрема, в літературі кінця XIX-початку XX ст. неодноразово відзначався факт наявності в ньому нашарувань різного часу; відповідно, вважалося неприпустимим використання даних “Списку...” в наукових працях. У 50-х рр. нашого століття ця думка була піддана критиці М.Тихомировим, котрий, здійснивши комплексне дослідження даної пам’ятки, дійшов висновку, що “Список...” є “твором кінця XIV або початку XV ст., який мав на меті дати короткий перелік... руських міст того часу”. І хоч після цього до “Списку...” не раз зверталися фахівці (Л.Черепнін, Б.Рибаков, І.Греков, Є. Наумов, О.Подосинов, В.Янін та ін.), ставлення до нього як до безумовно вірогідного щодо історико-географічних реалій кінця XIV-початку XV ст. джерела не змінилося*.

Виняток становить тільки позиція польського дослідника А.Поппе, котрий навів переконливі докази на користь того, що в основі відомої нам редакції “Списку...” була інша, першої половини XIII ст., — паралельно не виключаючи “можливості існування ще раніших, наприклад, XII ст.**,

* Корективи було внесено лише в датування пам’ятки. Хронологічні межі, запропоновані М.Тихомировим — проміжок між 1387-1406 рр. або, найвірогідніше, між 1387-1392 рр., — були децю зсунуті Є.Наумовим та І.Грековим, котрі, базуючись на даних наявного у “Списку...” переліку “болгарських і волоських міст”, віднесли його до 1394-1396 рр. До останнього часу ця точка зору беззастережно приймалась у науковій літературі — аж доки її не заперечив В.Янін, зауваживши, що міста Ржевської землі, названі в “Списку...” литовськими, підлягали Литві до 1381 р.; на думку дослідника, “Список...” було укладено між 1375-1381 рр.

** Це, до речі, пояснює появу в реєстрі “київських” міст Корця (Корчеська), котрий, як і все Погориння, ще в другій половині XII ст. ввійшов до складу Волинської землі, де й залишався у 80-90-х рр. XIV ст., становлячи власність князів Острозьких.

редакцій "Списку..." чи окремих описів для поодиноких частин Русі". Вчений звернув увагу не лише на наявність у "Списку..." населених пунктів та архітектурних споруд, які припинили своє існування після монгольської навали, а й на особливості його "волинської" частини: "Якщо окреслити контури території, яку займають ці "волинські", за "Списком...", міста, то матимемо схематичне зображення Володимиро-Галицького князівства першої половини XIII ст." (саме тоді, між іншим, Дорогичин, якого немає в "Списку...", на певний час відходив до Мазовії).

Репродукуванням анахронічних уявлень можна пояснити й об'єднання в межах київського реєстру міст Київщини, Сіверщини та Переяславщини — тобто регіонів, що в літописах XII-XIII ст. об'єднувалися терміном "Русь" (у вузькому значенні слова). Не викликає сумніву й книжне походження частини згаданих у київському реєстрі топонімів — не випадково, наприклад, тут фігурують "Ростовець, Унеятин", що їх появу, гадаємо, спричинило невірне прочитання літописного фрагмента: "Воеваша половци у Ростовца и у Неятини". Таким чином, не є перебільшенням твердження О. Андріяшева, що "Список..." (принаймні, в його київській частині) "показує більш знання з стародавньої руської історії, аніж точності історично-географічних даних"; зрозуміло, що він не може бути дороговказом при реконструкції політико-географічних реалій часів Володимирового правління.

Більш продуктивним за цих обставин є залучення даних стосовно Київського князівства середини-третьої чверті XV ст., коли в ньому як у своїй спадковій "отчині" порядкували син та онук Володимира Ольгердовича — Омелько Володимирович і Семен Омелькович. У цей період кордони Київської землі на Правобережжі практично збігалися з передмонгольськими, а на Лівобережжі охоплювали давню Переяславщину та Путивльське Посейм'я.

Взагалі ж у тогочасному устрої українських земель виразно простежуються елементи континуїтету: якщо Київська земля й надалі зберігала свою адміністративно-територіальну цілісність, то Сіверщина, де ще в XIII ст. узяли гору відцентрові тенденції, за литовських часів перетворилася на конгломерат удільних князівств на чолі з Гедиміновичами.

Володіючи своїми уділами "з руки" Ольгерда, а згодом — Ягайла, ці князі залишались у сфері верховного права "господаря". Відповідно, будь-яке великокняже пожалування на Сіверщині фактично було наданням "до воли господарской" (хоча формально, у документальному матеріалі, цей статус зафіксований лише за сіверськими володіннями Федора Любартовича); переміщення князів з уділу на уділ, залежило

від змін зовнішньо- й внутрішньополітичної кон'юнктури, були типовим явищем того часу.

З литовських уділів на Сіверщині найповніше представлений у джерелах Брянськ, відомий як володіння князя Дмитра Ольгердовича, що його названо "Брянським" у перемирній грамоті Ольгерда з великим князем московським Дмитром Івановичем (1372 р.), а також у пам'ятках Куликовського циклу — широкій редакції літописної повісті "О том, князь великий как бился с Ордою" та "Сказанні про Мамаєве побоїще".

Водночас із літописів випливає, що перед 1379 р. Дмитро Ольгердович втратив Брянськ і опинився в Трубчевську, хоч залишається неясним, чи входив Трубчевськ до його уділу в первісному складі, чи став окремим уділом, який Дмитро отримав замість втраченого Брянська. На користь останнього промовляє той факт, що в білорусько-литовських літописах Трубчевськ фігурує як самостійний уділ, переданий Ольгердом, за літописом Биховця, сину Андрію. Той міг володіти ним паралельно із Полоцьком; якщо так, тоді, можливо, не випадково взимку 1379 р. Трубчевськ став об'єктом воєнної експедиції, здійсненої за активної участі Андрія Ольгердовича: відомо, що цей князь прикладав чимало зусиль до повернення земель, які колись йому належали.

У джерелах немає вказівок на те, коли і чому Дмитро Ольгердович був переміщений із Брянська до Трубчевська. Відомо лише, що згодом Трубчевськ, покинутий Дмитром, перейшов до складу володінь іншого сина Ольгерда — Дмитра-Корибута, про що свідчить наявність "трубецького воєводи" серед поручників цього князя у квітні 1388 р.

Характерно, що поряд із Дмитром Брянським, за літописними звістками останньої чверті XIV-початку XV ст., відомий інший князь із цим же титулом — Роман Михайлович, ідентифікація якого є досить проблематичною. Вперше "Роман Михайлович Брянський" згадується серед "князей руських", що взяли участь у поході на Твер у 1375 р. — "каждо от своих градов с своими полкы"; таким чином, на той час він був "Брянським" не номінально; тож утвердження Романа у Брянську мало місце між 1372 і 1375 рр. (як уже відзначалося, в договорі 1372 р. ще фігурує "князь Дмитрин Брянський").

У 1401 р. Роман Михайлович загинув у Смоленську. Нагадуючи про цю подію великому князю московському Василю Дмитровичу, Вітовт у своєму посланні (збереглося в передачі тверського літописця) називає його "братом мне и тебе князем великим Романом Черниговским". Так само титулує його Любецький синодик, де поминається "вел(икий) князь Роман Михайлович Чер(ниговский), убыенный от князя Юрия Смоленского". Із загального тону цих звісток, як і з літописної оповіді про події 1375 р., випливає, що Роман Михайлович не належав до

Гедиміновичів, а був представником однієї з місцевих династій (можливо, навіть Ольговичів). Черніговом він володів принаймні до початку 70-х рр. XIV ст.: у договорі 1372 р. “в имени” Дмитра Івановича згадується “князь великий Роман” — очевидно, Роман Михайлович, який на той час уже втратив Чернігів і дістав підтримку при дворі великого князя московського. Не виключено, що Брянськ — об’єкт гострого суперництва Москви і Литви (ще в 1370 р. московський князь “посылаа воевать Брянска”) — був переданий Роману Михайловичу внаслідок угоди між Ольгердом та Дмитром Івановичем (при цьому Дмитро Ольгердович був переміщений із Брянська до Трубчевська). Тоді цілком закономірно, що Роман, який князював у Брянську за підтримки Дмитра Івановича, зберігав і надалі свою промосковську орієнтацію. Її унаочнює його участь у “Тверській війні” 1375 р., а також брак згадок про військові сутички в районі Брянська взимку 1379 р., хоч московські війська, послані на “литовьскыя города”, не могли його оминати, прямуючи до Трубчевська і Стародуба. Поліпшення московсько-литовських взаємин наприкінці XIV ст. помітно позначилося на позиціях Романа Михайловича, котрий загинув, обстоюючи інтереси Вітовта у Смоленську (1401 р.). Після його смерті Брянськ був переданий Свидригайлу Ольгердовичу, який резидував тут, аж поки не виїхав на службу до великого князя московського (1408 р.).

У літературі можна зустріти вказівки на існування, oprіч Дмитра Ольгердовича і Романа Михайловича, ще двох брянських князів останньої третини XIV ст. — Семена і Гліба. Щодо першого, який загинув під час штурму Твері в 1375 р., слід відзначити, що лише пізні джерела звать його “Семеном Брянським”; у Московському Академічному, Рогозькому, Новгородському четвертому, Софійському першому та інших літописах він фігурує як “Семен Иванович Добрыньский”; очевидно, це був брат Костянтина Івановича Добринського, котрий жив у другій половині XIV ст. і дав початок визначному боярському роду. “Глеб Брянський” згадується лише в “Сказанні про Мамаєве побоїще” (причому в різних редакціях він зветься також “Дручеським” і “Каргополским”). Видавцями цієї пам’ятки було висловлено припущення, що ім’я Глеб з’явилося в тексті “Сказання...” внаслідок помилки і в даному випадку йдеться про Романа Михайловича Брянського, названого в Новгородському четвертому літопису за списком Дубровського серед воєвод засадного полку, що цілком узгоджується із зовнішньополітичним курсом цього князя.

На тлі доволі численних згадок про брянських князів дані літописів про Чернігів і його володарів наприкінці XIV ст. більш ніж скупі. Єдиним певним свідченням про це місто в зазначений період є вказівка Євреїновського літопису й хроніки Биховця на “Чернигов и Чарто-

рьєск” як на уділ Костянтина Ольгердовича, котрий, очевидно, заступив тут Романа Михайловича на початку 1370-х рр.

Зазначимо, що у фаховій літературі не раз висловлювалася думка, нібито, крім Костянтина, чернігівський стіл посідав ще один із Ольгердовичів — Дмитро або Дмитро-Корибут. Підставою для цієї гіпотези став запис у Любецькому синодику, що зазвичай трактується як поминання “великого князя Дмитрія Черниговского и брата его князя Иоанна, великого князя Иоанна-Скиргайла”. Однак, як слушно відзначив С.Кучинський, таке прочитання тексту синодика, для якого інтерпункція оригіналу не дає жодних підстав, безперечно, помилкове, оскільки при цьому об’єднуються два різні записи: поминання чернігівського князя Дмитра та його брата Іоанна і поминання князя Скиргайла (в хрещенні — Іоанна) Ольгердовича, котрий з 1387 р. володів Любечом, а в 1395-1396 рр. правив у Києві. Відповідно, “князь Іоанн” не тотожний Іоанну-Скиргайлу, а це автоматично унеможливує ідентифікацію “Дмитрія Черниговского”. Тож не випадково жодне з існуючих джерел не називає ані Дмитра (вписаного, до речі, до Любецького синодика як “князь Дмитрий Ольгердович”), ані Дмитра-Корибута чернігівським князем.

Уділом останнього у 80-х рр. XIV ст. був Новгород-Сіверський. Найбільш ранні документи, які про це свідчать, датовані 1386-1387 рр.; проте вокняжіння Дмитра-Корибута у Новгороді-Сіверському відбулося раніше, адже, за літописними даними, вже у 1382 р. Кейстут після звістки про зраду Корибута, котрий відмовив йому в “послушенстве”, виступив із військом на Новгород-Сіверський.

Слід відзначити, що існувала тенденція до перетворення сіверських володінь Гедиміновичів на спадкові. Принаймні, стародубський уділ, перша згадка про який належить до 1388 р., був переданий його володарем Патрикієм Наримунтовичем (Давидовичем) в управління своєму сину Олександрю Патрикійовичу, який у тексті мирої угоди між Орденем і Литвою (1398 р.), у присяжній грамоті на вірність Ягайлу (1400 р.) та в літописних повідомленнях про події 1397-1403 рр. титулується “Стародубським”.

Втім, дана тенденція не набула подальшого розвитку: у 1408 р. в складі великої групи князів та бояр на чолі зі Свидригайлом стародубські Наримунтовичі перейшли на службу до великого князя московського; і хоч у літописній оповіді про ці події Патрикія Наримунтовича помилково названо “Звенигородським”, його ідентифікація як володаря Стародуба не викликає сумнівів у фахівців. Паралельно в літературі до володінь Наримунтовичів інколи зараховують Чернігів і Рильськ; однак згадка про “князя Олександра” у пізніших документах, на яку

при цьому посилаються, стосується чернігівського намісника князя Олександра Чорторійського, а інформація про загибель на Ворсклі в 1399 р. “князя рильського” Федора Патрикійовича не витримує критики: у 1408 р. Федір Патрикійович разом із Патрикієм Наримунтовичем виїхав з ВКЛ*.

На Волині традиція дідичності також не реалізувалася, але не через збіг обставин, а внаслідок дій Ягайла, котрий після смерті Любарта (бл. 1386 р.) повів наступ на владні прерогативи його сина Федора. Спочатку з-під юрисдикції останнього було вилучено найвизначнішого з-поміж його васалів — князя Острозького (1386 р.), а по тому в нього відібрали Луцьк. Згодом Федір Любартович втратив і решту волинських земель, однак це сталося за нової доби, пов'язаної з іменем Вітовта Кейстуовича.

* Звісно, це не заперечує існування наприкінці XIV ст. рильського уділу; зокрема, до 1392 р. ним міг володіти Вігунт Ольгердович, який, за словами Стрийковського, “теж мав уділ на деяких замках сіверських, а у Литві до того ж Кернов тримав”.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ
ДОБА ВІТОВТА

§1. Відносини з удільними династами

Ягайло докладав чимало зусиль щоб реалізувати укладену в Крево угоду й, згідно з нею, *“навік приєднати всі свої землі, литовські та руські, до Корони Польської”*. Однак на противагу цьому в особі Вітовта владно заявила про себе тенденція до збереження політичної окремішності ВКЛ. Початок державному відродженню Литви був покладений Острівською угодою, за якою Ягайло має повернути Вітовту всі батьківські землі (передусім Троцьке князівство й зробити його своїм намісником у ВКЛ (1392 р.).

Невдовзі по тому найвизначніші з-поміж литовських князів, котрі мали уділи в Південній Русі, були позбавлені Вітовтом своїх володінь, де вони досі почувалися як самостійні правителі. На жаль, тогочасні джерела не вказують, які саме причини спонукали його до цих кроків. У найдавніших білорусько-литовських літописах їх витлумачено як покарання за небажання удільних династій *“чинити покору”* своєму новому володарю.

Рис. 7. Державна печатка Вітовта

Першим, у 1393 р., відмовив у “послушстві” Вітовту (як раніше його батькові Кейстуту) новгород-сіверський князь Дмитро-Корибут Ольгердович, що й призвело до воєнної конфронтації. Зазнавши поразки од Вітовтових військ під Докудовом, Дмитро-Корибут марно шукав порятунку на Сіверщині й врешті був змушений капітулювати. Його землі були конфісковані та передані князю Федору Любартовичу як компенсація за його волинську “отчину”. Щоправда, текст грамоти Федора Любартовича, де він присягає на вірність королю Владиславу-Ягайлу та королеві Ядвізі, котрі дали йому “землю до своєї воли на имя Северскую со всеми городми, со всеми ужитки”, не дає можливості з певністю судити про масштаби його земельних володінь, однак цілком імовірно, що до складу його уділу ввійшли не тільки Новгород-Сіверський та Трубчевськ, а й Чернігів, котрий спорожнів після смерті Костянтина Ольгердовича (за спостереженнями С.Кучинського, мала місце між 1386 і 1393 рр.).

Хоч би як там було, очевидно, що вокняжіння на Сіверщині Федора Любартовича, котрий у 90-х рр. XIV ст. прикладав чимало зусиль для повернення батьківських земель, мало формальний характер. Можливо, його інтереси тут репрезентувала яка-небудь довірена особа (з цього погляду заслуговує на увагу князь Іван Любартович, ім'я якого, можливо, не випадково було занесено до Любецького синодика). Схоже, однак, що Федір Любартович так і не скористався з цього надання, невдовзі вирушивши разом із Ягайловим братом Свидригайлом до Угорщини*.

Того ж 1393 р. втратив Поділля Федір Коріатович, котрий, за літописним переказом, “засел Подольську землю” після смерті своїх трьох братів. Згідно з тим же переказом, за його князювання “Подольская земля не хотела послушна быти (владі — авт.) князя великаго Витовта и Литовской земли, как же и перед тем послушна не была. И князь великий пошел со всеми силами литовскими к Подолью... и все города позаседал”. Федір Коріатович знайшов притулок в Угорщині; Поділля ж опинилося під контролем Ягайла, котрий у 1395 р. передав його західну частину в держання “на повному княжому праві” краківському воєводі Спиткові з Мельштина**. Однак його володарювання виявилось недовгим: у 1399 р. “князь Спитко Краківський” безвісно пропав у битві на Ворсклі, і Ягайло дав його подільські землі в держання Свидригайлові, котрий тримав їх до 1402 р., коли вкотре повстав проти свого вінценосного брата. Останній у 1403 р. викупив Західне Поділля у Спиткової вдови, осадивши тут своїх старост.

* Згодом, повернувшись на батьківщину, Федір Любартович близько 1400 р. отримав у держання Жидачів, який раніше належав Федору Ольгердовичу, й лише перед самою смертю, у 1431 р., повернув собі Володимир Волинський.

** До речі, топонім “Поділля” уперше згадується саме в акті цього надання.

Повертаючись до подій першої половини 90-х рр. XIV ст., нагадаємо, що, згідно з Острівською угодою, до Вітовта переходили усі батьківські землі. Тож у Скиргайла було відібрано Троцький уділ, втра-ту якого Вітовт пообіцяв йому відповідно компенсувати. Такою компенсацією стали Крем'янецька волость на Волині й Київська земля, яку новий "господар" запрягся відібрати у Володимира Ольгердовича; при цьому усунення з уділу саме Володимира було спричинене як престижністю київського княжіння, так і особистими рахунками з київським князем, котрий допомагав Ягайлові в боротьбі з Вітовтом*.

У літописній оповіді винуватцем конфлікту зображено Володимира Ольгердовича, який нібито "не хотів покоритися князю Вітовту"; тож останній покарав його, відібравши спочатку Житомир і Овруч, а потім — і решту Київської землі (1394 р.). Князь Володимир марно сподівався на допомогу великого князя московського (за словами літописця, "бегал на Москву и тем пробегал отчизну свою Киев") і був змушений скінчити життя в невеликому Копильському уділі.

Та місцем вічного спочинку князя став Києво-Печерський монастир, про що є згадка в заповіті його сина, Андрія Володимировича, який у 1446 р. "приезди в Киев со своею женою и с своим детками, и были есмо в дому Пречистыя (Богородиці — авт.) и поклонилися есмы пресвятому образу ея, и преподобным отцам Антонию и Феодосию, и прочим преподобным и богоносным отцам печерским., и поклонихомся отца своего гробу, князя Владимира Ольгердовича, и дядь своих гробом, и всех святых старцев гробом в пещере. И размыслих на своем сердци: "Колико то гробов, а вси тыи жили на сем свете, а пошли все к Богу". И помыслил есмь: "Помале и нам тамо пойти, где отци и братия наша". Ця преамбула до заповіту (за нею не можна не визнати певних літературних достоїнств**) засвідчує також, що на території Печерського монастиря, крім Володимира, були поховані й інші князі Ольгердовичі; достеменно відомо, що одним із них був його зведений брат Скиргайло, володарювання якого в Києві обірвала раптова смерть князя у січні 1396 р.

Літописець, покликаючись на чутки ("аз того не сведом, заньже (оскільки — авт.) был тогда млад, но некин глаголют"), пов'язує її

* Гадаємо, навряд чи коректно розглядати конфіскацію Київського уділу як покарання Володимира Ольгердовича за гаданий союз із великим князем московським Дмитром Івановичем (Донським) у 1379-1380 рр., оскільки гіпотеза про наявність такого союзу, сформульована Ф.Шабульдо, не є переконливою та обґрунтованою джерелами.

** Досі на них звернув увагу хіба що М.Грушевський, зауваживши з приводу позірної простоти заповіту: "Це простота не грубої неправної руки, а тонкого пера, що передало прості й нескладні міркування князя в прозорій формі, де жодне недоречне слово, жодна зайва подробиця не порищує меланхолійних роздумувань княжої родини під тінню печери".

з іменем митрополичого намісника, ченця Фоми Ізуфова*, який дав йому “зеліе отравное пнті”, коли той заїхав до нього, збираючись на полювання. “И князь Скиргайло, того не ведаючи, с того пнрү поехал в лобы за Днепр и там в ловах разболелся на канүн Крещения, в четверг, и до Києва приехал немочен, болел 7 дней и умер в среду. И княие все понесли его на головах, священницы поюще отходные песни, со свечами, из города Києва до святое Богородицы Печерское; и положон князь Скиргайло, чудный и добрый, подле гроба святого Феодосия Печерского”.

Скиргайло, охрещений за православним обрядом і “нареченный в святом крещении Иоанн”, записаний у пом’янику Печерського монастиря поряд із “великим князем Владимиром Киевским”, хоча не виключено, що саме останній доклав рук до смерті свого молодшого брата, використавши як знаряддя помсти митрополичого намісника. Адже Володимир був авторитетною особою у клерикальних колах і брав активну участь у церковних справах (докладніше про це див. у розділі дев’ятому).

Усунення суперника, здавалося, відкривало для Володимира Ольгердовича зворотну дорогу на Київ. Однак події склались інакше. Після смерті Скиргайла Вітовт відрядив до Києва свого вірного соратника — згаданого вище князя Івана Гольшанського (“послал князя Иоанна Ольгимонтовича на Киев”). Із джерел ми нічого не знаємо про його адміністративну діяльність, та й щодо самої особи цього князя в деяких істориків існують сумніви. Річ у тім, що в літописах у списку литовсько-руських князів, котрі загинули на Ворсклі в 1399 р., фігурує князь Іван Борисович Київський, якого неможливо ні ідентифікувати, ні ототожнити з Іваном Гольшанським, який був живий у 1401 р. і батько якого мав християнське ім’я Михайло.

Не вважаючи за можливе примирити ці дві літописні звістки, дослідники здебільша віддавали перевагу першій. Осібно стоїть думка П.Клепатського, котрий обстоював історичність саме Івана Борисовича Київського, вбачаючи в ньому сина Коригайла Ольгердовича, який міг мати церковне ім’я Борис; однак, як відзначалося вище, йому не вдалося підкріпити дану гіпотезу переконливими аргументами.

Аналізуючи звістку про князя Івана Борисовича, слід мати на увазі, що на літописний список загиблих на Ворсклі не завжди можна покладатись як на вірогідне історичне джерело: як уже наголошувалося, згаданий у ньому князь Федір Патрикійович у 1408 р. перейшов на службу до Василя I і в 1420 р. був його намісником у Великому Новгороді; отримавши землі на р.Хованка, він дав початок московському княжому роду Хованських.

* Це прізвище подеколи тлумачиться науковцями як “ізуграф”, тобто іконописець.

З другого боку, факт перебування в Києві Івана Гольшанського (до речі, записаного, як і Скиргайло, до князівського пом'яника Любецького синодика) не викликає жодних сумнівів. Щоправда, у фаховій літературі він однозначно трактується просто як великокняжий намісник, хоча на користь цього не промовляє жодне з відомих джерел. Паралельно звертає на себе увагу спадковість князівської влади у Києві впродовж першої третини XV ст. Наступниками Івана Гольшанського стали його сини Андрій ("київський князь") та Михайло (київський "князь" і "воєвода"); високий суспільний статус першого з них засвідчується тим фактом, що одна з його дочок стала дружиною короля Владислава-Ягайла, друга — молдавського господаря Іллі.

Після цього Гольшанські зійшли з політичної сцени Київської землі, де їх заступили нащадки Володимира Ольгердовича, котрі всіляко наголошували на "отчинності" власного статусу, плекаючи уявлення про свою династичність. Ці пропаговані ними уявлення нині становлять одну з аксіом вітчизняної історіографії; натомість цілковито ігнорується факт безперервного князювання у Києві в першій третині XV ст. Гольшанських, котрі по суті й становили першу київську династію литовського походження. Втім, цей факт, виразно не задекларований самими Гольшанськими (вони хіба що обстоювали свої права на Київ, покликаючись на легендарний переказ про Гедимінів похід), вповні усвідомлювався їхніми сучасниками: не випадково Гольшанські разом із нащадками Володимира Ольгердовича записані до Печерського пом'яника під рубрикою "Помяни, Господи, князей наших великих"; і тих, і других названо київськими "отчичами" в літописній звістці про "змову князів" 1481 р., про яку йтиметься нижче.

Гадаємо, що брак наукового інтересу до князювання Гольшанських у Києві не є випадковим: адже воно погано узгоджується з канонічною історіографічною схемою, згідно з якою Вітовт прагнув скасувати удільний устрій у Південній Русі, передавши її в управління своїм намісникам (у літературі називаються навіть конкретні дати "розробки та затвердження" цього "рішучого наступу на удільну систему"). При цьому ігнорується "сімейний" характер тогочасних міжкнязівських взаємин і гострота родинних суперечностей між нащадками Ольгерда й Кейстута (щоправда, вони ніколи не були непереборними, як і пов'язана з ними конфронтація — консеквентною).

Водночас іще в минулому столітті Ф. Леонтович влучно відзначив, що у джерелах Вітовтових часів узагалі немає й натяку на систематичне обмеження прав удільних князів в ім'я чітко усвідомленого принципу єдиного державства: місцеві династії, в своїй переважній більшості, не втратили володіння, як і не були зведені до рангу "службових" князів.

Удільна система існувала у ВКЛ і надалі; не випадково наприкінці XV ст. великий князь московський Іван III, з огляду на ситуацію у Литві, лякав її володаря (й, водночас, свого зятя) Олександра Казимировича тими державними “нестроєннями”, які бувають, коли в країні “много государей”. Більше того — і в XVI ст. провідним принципом державного устрою ВКЛ залишався територіально-федеративний; М. Максимейко навіть вважав, що в цій тенденції до місцевого партикуляризму виявилася логіка історичного розвитку цієї держави, що її “землі” в XVI ст. за своїм статусом наближалися до удільних князівств XIV-XV ст.

Безумовно, дане питання є надто складним, щоб розв’язати його на кількох сторінках. Однак у будь-якому разі традиційні уявлення про “централізаторський курс” Вітовта є надто спрощеними та вразливими в багатьох аспектах. Генеровані з підсвідомою орієнтацією на гаданий литовсько-руський антагонізм (у формі боротьби між литовським “господарем” і князями — речниками інтересів окремих українських земель), нині вони мають бути відкориговані.

Характерно, що, розмірковуючи над усіма цими подіями, М. Грушевський, будучи переконаним, що “великокняже правительство вповні свідомо змагалось до того, аби зменшити силу князів і повідбирати від них землі”, згадував і про те, що “щастя ніби сприяло планам краківських політиків” (їх він вважав співтворцями цього політичного курсу). Й справді, значною мірою завдяки збігові обставин “наново розсаджені Вітовтом володарі не загрили місця” у своїх володіннях. Відтак позиції Ягайлового намісника у ВКЛ значно зміцніли. І вже невдовзі, у жовтні 1398 р., литовсько-руські князі та бояри, зібравшись на острові Салин (на р. Мемель) для підтвердження угоди з Орденем, проголосили Вітовта своїм королем. У звістці про цю подію, переданій пруським хроністом Посільге, одні історики вбачають банальний “застольний епізод”, інші — процедуру “посадження” на королівський стіл. Попри таку різницю в поглядах, очевидно одно:

це був час Вітовтового тріумфу. Однак кульмінація потягла за собою драматичну розв’язку, що стала для Вітовта важким випробуванням.

§2. Битва на Ворсклі

Катастрофа спіткала Вітовта несподівано — у серпні 1399 р., коли на Ворсклі полягли кращі сили Литви та Русі. Ця трагедія за своїми масштабами нагадує битву на Калці 1223 р., в якій загинули тисячі руських воїнів. Характерно, що в обох випадках татари безпосередньо не загрожували Південній Русі. На Калці руські князі обстоювали інтереси половецького хана Котяна, на Ворсклі ж війська під проводом Вітовта стали на захист хана Тохтамиша, позбавленого влади внаслідок конфлікту з середньоазійським володарем Тимуром (знаний ще й як Тимур-Ленк (“кульгавий Тимур”), або Тамерлан.

Рис. 8. Тимур. Реконструкція М.Герасимова

Світ здригався від важкої ходи цього “Железного Хромца” — так звали Тимура на Русі*. Він закарбувався в анналах історії як один із найкривавіших завойовників — нагадаємо хоча б, як, жорстоко придушивши повстання в Ісфахані, Тимур звелів скласти башти з 70 тис. голів його мешканців; він же наказав стратити близько 100 тис. полонених індійців, щоб убезпечити власні тили перед зіткненням із делійським султаном.

У 70-х рр. XIV ст. Тимур підтримав Тохтамиша в боротьбі з його суперником Урус-ханом. З його допомогою Тохтамиш опанував Синю Орду і, паралельно, захопив Сарай (1376 р.), де йому вдалося протриматися близько двох років. Остаточне утвердження Тохтамиша в цьому регіоні відбулось у 1380 р., коли він підкорив собі Волзьке Лівобережжя й володіння Мамає, вбивши його самого. Відтак він не лише відтворив державну єдність Золотої Орди, а й об'єднав під своєю владою обидві частини давнього улуса Джучі. На заході його володіння, за спостереженням одного зі східних хроністів, сягнули Кафи та кордонів Литви, на сході, як гадають, — Іртиша й Обі.

У 1382 р. Тохтамиш вирушив походом на Русь; коли про це стало відомо в Москві, великий князь московський Дмитро Іванович, котрий за два роки до того уславився перемогою на Куликовому полі, не став спокушати долю і разом із родиною сховався в Костромі. Кинуті напризволяще городяни, що їх у скрутну хвилину очолив онук Ольгерда, литовський князь Остей, самі організували оборону міста. Однак їхні сили були неспівмірні з ординськими, й після кількадечної облоги вони зголосилися на “аживий мнр” Тохтамиша, котрий дощенту зруйнував Москву.

Як занотував літописець, “бе же в то время на Москве плач и рыдание, и вопль мног, и слезы, и крнк неутешимый, и стонание многое, и печаль горькая, и скорбь неутешная, беда нестерпимая, нужа ужасная и горесть смертная, страх, ужас и трепет”. Коли Дмитро Донський повернувся до Москви, він побачив “град взят и огнем пожжен,

* У літописах це ім'я зустрічається як переклад його татарської версії (Темир-Аксак): “Темир бо зовется татарским языком железо, Аксак же — хромец, и тако толкуется Железный Хромец”. Тут же розтлумачується, що він “от вещи и от дел свое имя прнят”. За літописною версією, Тимур “не царь бе родом”, а “күзнец железный”. Господар Тимура вигнав його “за злонравне”; “не имея чем питатися и одеватися”, той став крадієм. Одного разу, спійманий на гарячому, Тимур був жорстоко побитий: власник украденої вівці “переломнша ему ногу... Он же по времени миозе едва нсцелел и ногу свою перебитую железом перековал”. Видужавши, Тимур “не аншился злого своего обычая” — зібрав “юношей жестоких и немнлостивых” і став ватажком розбійників; коли ж їхня кількість перейшла за тисячу, “тогда уже князем назваху его”. Відомості цього, східного з походження, переказу цілком легендарні — насправді Тимур був сином впливового бека й страждав через рани, отримані ним у бою.

а святые церкви разорены, а трупья мертвых иссеченных людей лежаху многое множество... И повелеша телеса мертвых хоронити, и даваста от восьмидесяти мертвецов по рублю хоронящим мертвых. И того всего выйде от погребення мертвых 300 рублей”; таким чином, у Москві через підступність Тохтамиша загинуло 24 тис. чоловік, котрі збіглися звідусюди під захист міських укріплень.

Втім, Тохтамиш був віроломним не тільки щодо недругів, а й у взаєминах із союзниками. У 1385 р. він ополчився проти свого могутнього покровителя Тимура. Боротьба між ними розтяглася на півтора десятиліття. Кілька разів Тимур завдавав Тохтамишу поразки (у 1389, 1391, 1395 рр.), однак ніколи вона не була остаточною, і правитель Золотої й Синьої Орди, раз у раз втрачаючи свої володіння, і далі з оптимізмом дивився в майбутнє.

У травні 1393 р. Тохтамиш надіслав Ягайлові ярлик, сповістивши свого “брата”, що він знову “сел на столе великого царства”, й нагадав Ягайлові про своє перше посольство до нього, яке прибуло до Литви у розпал боротьби з Кейстутом, під час облоги Троку (липень-серпень 1382 р.). Тохтамиш розповів про останні події свого життя, спричинені зрадою його підданих: “Вышел на мене Аксак-Темир, Железная Нога, от Чорного Песка... пришел так тайно на нас, аже не было нам никакое вестн а ни слова, алнж узрели есмо его у нашей державе... только што около нас есть, наш двор, н с тыми стали есмо против того Аксака... Бог нас пожаловал опять: наших неприятелн-ворогн дал нам всих у наших рѹки. Мы их сказннан, так што опять не бѹдут нам пакостити. Ныне послаа есмь к вам слѹги наши Асана н Тѹлу Очжѹ то поведати вам, нашему братѹ, абы то ведали вы”.

Водночас Тохтамиш бажав відновити статус-кво в територіально-політичних питаннях: “А што жежи твоее земли сѹть княжннн волостн давали выход Белой Орде, то нам наше дайте. А што бѹдет вашее державы под нами..., ниште своего, а мы вам дамо”. Декларувалась свобода торгівлі: “Гостем пѹть чист — н вашим, н нашим торговцам”. Дотримання даних принципів мало гармонізувати міждержавні взаємини й гарантувати Тохтамишу воєнно-політичну підтримку з боку Ягайла у разі чергового зіткнення з Тимуром: “Как отец наш н как отци ваши были заодно... мы также хочем с вами быти. Аже бѹдет вам надобе помочь на кого на врага вашего, аз сам есмь готов тебе на помочь всею моею силою, а только весть нам дайте. А коли пак потом, коли нам бы надобе, вы нам таковы же бѹдѹте”*.

* Цитуємо руську версію ярлика, поряд із якою збереглась уйгурська, що в ній пропозиції стосовно укладення оборонно-наступального союзу немає.

Невідомо, як саме відреагував Ягайло на звернення Тохтамиша. Гадають, що він "переадресував" його пропозиції Вітовту, котрий у 1392 р. став зверхником руських земель, які формально підлягали Орді. Принаймні, саме Вітовт надалі виступає контрагентом Тохтамиша. Щоправда, у 1395 р. той самотужки боровся з Тимуром, котрий у квітні того року завдав йому чергової поразки.

Після цього Тимур вдерся на Подніпров'я й погромив своїх противників на околицях Києва. Потім він спустошив Єлецьке князівство й попрямував до Рязані. Звістка про це сполошила всю Русь. У Москві, де добре пам'ятали Тохтамишів погром 1382 р., гарячково готувалися до облоги. Водночас московський князь Василій Дмитрович і митрополит Кипріян вирішили вдатися до заступництва небесних сил, ініціювавши перенесення до Москви Володимирської ікони Божої Матері (у XII ст. Андрій Боголюбський вивіз її з київського Вишгорода), котра вважалася витвором євангеліста Луки. За літописним переказом, "в который день прннесена бысть икона Пречнстыя Богородицы из Володимера на Москву, в той день Темир-Аксак царь убояся и устрашнся, и ужасеся, и смятеся, и нападе на него страх и трепет, и вииде страх во сердце его, и ужас в душу его, вииде трепет в кости его". Пойнятий цим страхом, Тимур негайно покинув Русь. Отже, московські книжники витлумачили як чудо те, що Тимур, простоявши два тижні на кордоні Рязанського князівства, несподівано вирішив припинити похід.

Вітовт не брав участі в тогочасних баталіях. Проте й не залишався осторонь від них, публічно декларуючи власні симпатії. Тож коли, вируждаючись у вересні 1395 р. на Смоленськ, він замаскував свої справжні наміри поголосками про виправу на Тимура, цей хід виявився безпрограшним, і Вітовт зміг без особливих труднощів опанувати місто.

Тим часом Тохтамиш не думав відмовлятися від ординського престолу, виборюючи його спочатку в Койричак-Оглана, а згодом — у Тимур-Кутлука (на Русі його звали Темир-Кутлуєм). Побитий останнім під час воєнних дій у Криму, він на зламі 1396-1397 рр. "сослался с Витовтом и бежал из Орды в Киев с царницами да два сына с ним". Симптоматично, що Київ у цей час став об'єктом пильної уваги Вітовта, котрий подбав про ремонт його фортифікацій та посилення місцевого гарнізону. Цілком очевидно, що йому відводилося особливе місце у воєнно-стратегічних задумах володаря Литви.

Того ж 1397 р. Вітовт здійснив свій перший похід у південні степи, котрий, як гадають, мав розвідувальний характер. Він був досить успішним: литовські війська погромили татар у пониззі Дону, а також у Криму, де знову запанував Тохтамиш. Додому литовці повернувся

з величезним полоном. Половину бранців Вітовт подарував Ягайлові, а решту осадив на теренах свого князівства.

Однак наслідки цього походу були досить короткочасними. Тохтамиш невдовзі втратив контроль над Кримом і знову мусив звернутися до Вітовта по допомогу. Той скористався безвихідністю його становища, щоб позбавитися обтяжливої залежності від Орди. Він зажадав від Тохтамиша ярлика, котрим той зрікався верховного права на ті руські землі, що входили до складу ВКЛ; відтак ліквідовувався режим литовсько-татарського кондомініуму й припинялася сплата данини в Орду. Згадка про цю історичну подію дійшла до нас у словах кримського хана Менглі-Гірея (1506 р.): “Великий царь Тохтамыш дал великому князю Витовту Киев, н Смоленск, н иншие города, н предок наш царь Тохтамыш на все то дал ярлык свой”. Щоправда, цей ярлик не зберігся в оригіналі, а дійшов до нас у складі пізніших підтверджень XV-XVI ст., котрі самим фактом свого існування вказують на вагу даного документа у взаєминах між Литвою та Кримом*. Ці ярлики, що видавалися ханами Хаджі-Гіреєм (1461 р.), Менглі-Гіреєм (1472, 1507, 1514), Махмед-Гіреєм (1520), Сагіб-Гіреєм (1540) і Девлет-Гіреєм (1560), становлять складні багаточарові пам'ятки. Тривалий час вони, за висловом М. Грушевського, “не мали щастя в історіографії” й розглядалися як історичний курйоз. Власне, саме Грушевський і започаткував їх наукове студіювання; продовжив цю справу Ф.Петрунь, котрий у 20-х рр. нашого століття в низці розвідок (згодом незаслужено забутих) здійснив хронологічну стратифікацію цих пам'яток (він вважав їх “вихідними в концепції колишнього татарського верховенства над Україною”), виділивши їхній протограф — Тохтамишів ярлик. Вчений локалізував більшість згаданих у його тексті населених пунктів і наголосив на тому, що значення даного документа виходить за межі політичної історії: будучи переліком земель, переданих литовській стороні, він містить надзвичайно цінну інформацію про історичну географію України XIV ст.** — періоду, найбільш репрезентованого в синхронних джерелах; інший історик, Ф.Конечний, назвав цей ярлик “справжньою копальнею для дослідників історичної географії”.

Згідно з текстом реконструйованого науковцями документа, Тохтамиш передав Вітовту “тьми” Київську, Володимирську (тобто Володимиро-Волинську), Луцьку, Подільську, Кам'янецьку, Брацлавську,

* Водночас видача цих ярликів у XVI ст. є вартим уваги прикладом сліпого дотримання практики попереднього часу, оскільки тоді значна частка згаданих у них пунктів опинилась у складі Московської держави.

** Крім українських земель, у ярлику фігурує тільки Смоленськ, захоплений Вітовтом у 1395 р.

Сокальську (чи Соколецьку — від Соколяця на Південному Бузі), Чернігівську, Курську та “тьму” Яголдая Сарайовича, про яку йшлося вище; міста Звенигород (сучасна Звенигородка Черкаської області), Черкаси, Путивль (з низкою волостей), Новгород-Сіверський, Рильськ, Брянськ, Стародуб, Глинськ, Сніпород (мав бути десь на Сліпороді), Хачибейв (сучасна Одеса), Дашів (сучасний Очаків), Маяк (сучасне с.Маяки в гирлі Дністра), Баликлей і Ябу-Городок (нині — городища на Південному Бузі). Окреслена цими пунктами територія надавалася Вітовту “со всеи выходами и даньми, и с землями, и с водами”.

Широкої популярності в історіографії набула думка, що політичні претензії Вітовта сягали далеко за межі цих його володінь. Дослідники посилаються на північно-східні літописні зводи XV ст., де наміри Вітовта сформульовані в його зверненнях до Тохтамиша (“Аз тя посажу в Орде на царство, а ты мя посадишь на княжене на великое в Москве и на всей Русской земле”) та війська (“Пойдем, пленим землю татарскую, победим царя Темир-Кутлугя, возьмем царство его., и посадим во Орде на царстве царя Тохтамыша, а сам сяду на Москве, на великом княженни на всей Русской земле, а Великий Новгород и Псков мои будут”).

Деякі науковці вбачають у цих пишномовних заявах тільки відгомін чуток, що циркулювали на Русі на зламі XIV-XV ст. — чуток недостовірних і перебільшених. Їхні опоненти твердять, що не лише ці, а й пізніші за часом літописні перекази в своїй основі є достовірними. Більше того, якщо сучасні Вітовту книжники, керуючись власними політичними міркуваннями, применшували масштаб його задумів, то їхні наступники відтворили їх у повному обсязі. Звідси — довіра до Никонівського літопису, укладеного в 20-50-х рр. XVI ст., який приписує Вітовту великі експансіоністські плани. У літописі стверджується, що він закликав своє військо: “Пойдем пленити землю татарскую, победим царя Темир-Кутлугя, возьмем царство его и разделим богатство и имение его, и посадим во Орде на царстве царя Тохтамыша, и на Кафе, и на Азове и на Крыму, и на Астрахани, и на Заяицкой Орде (тобто за р.Яіком (Уралом) — авт.), и на всем Приморин, и на Казани; и то будет все наше и царь наш, а мы не точно Литовскою землею и Польскою владе-ти имамы, и Северою, и Великим Новымгородом, и Псковом, и Немцы (територією Ордена — авт.), но и всеи великими княжениями русскими; и со всех великих князей русских учнем дани и оброки имати, а они нам покорятся и служат, и волю нашу творят, яко же мы хотим и повелеваем им”.

Як бачимо, в цій літописній оповіді замість Золотої Орди фігурують ті ханства, котрі виникли внаслідок її розкладу в XV ст. Цей очевидний анахронізм, як і деякі інші, не бентежить дослідників, котрі твердять,

що, хоч "багато чого у фразах Вітовта нав'язно перебігом ідеологічної боротьби середини XVI ст.", окреслена літописцем загальнооруська програма Вітовта була "не літературною вигадкою, а фіксацією реальних політичних прагнень "короля Литви й Русі" (І. Греков). Однак, гадаємо, ближчою до істини є точка зору американського дослідника Я. Пеленського. За його спостереженнями, задекларовані в Никонівському літопису "внутрішньо-й зовнішньополітичні плани Вітовта практично збігалися з аналогічними планами Василя III та Івана IV, які їм вдалося частково реалізувати. Зокрема, використання назви "Казань" замість давнішого "Булгар" красномовно свідчить про те, що конструктивними елементами великодержавного задуму Вітовта були, по суті, сучасні автору (чи авторам) літописної повісті політичні ідеї. І хоч гаданий Вітовтів задум так і не здійснився, аналогічні експансіоністські плани були досить успішно реалізовані російськими царями в їх боротьбі зі Сходом. "Великий задум", приписаний Вітовту укладачами Никонівського літопису, віддзеркалював їхні політичні ідеї і мав на меті підкріпити традицією тогочасні московські змагання. Повість Никонівського літопису засвідчує, що світове панування (у межах Східної Європи — авт.) було елементом політичного мислення московських книжників другої третини XVI ст. і що вони маніпулювали цією ідеєю у власних цілях".

Що ж до гіпотези про можливість використання літописцями XVI ст. офіційної документації ординського походження, де нібито й було зафіксовано далекосяжні наміри Вітовта, то в їх розпорядженні могли бути хіба що ярлики тодішніх кримських ханів. В них серед об'єктів пожалувань справді фігурують Псков, Новгород і Рязань з Переяславлем-Рязанським; однак ці міста потрапили до "багатоповерхового" тексту ярликів у другій половині XV ст., за часів Казимира Ягайловича, котрий зробив спробу повернутися до активної східної політики своїх предків. Зокрема, бажаючи бути зверхником Новгорода й Пскова, він на початку 1460-х рр. відмовився поновити з Іваном III угоду, укладену в 1449 р. з його батьком Васиєм III, якою передбачався московський контроль над згаданими містами. Ярлик, виданий Казимиру в 1472 р. Менглі-Гіреєм, надавав тогочасним литовським претензіям правового оформлення — суто формального з огляду на той факт, що ні Новгород, ні Псков не підпорядковувались Орді. Самий акт цього надання описаний в ярликах; тож якщо в Москві й користувались їхніми текстами, досить важко було б переплутати Казимира з Вітовтом.

Останній у 1398 р. знову вирушив у похід. Війська Вітовта досягли пониззя Дніпра й здобули кілька кримських міст. Важливим результатом цієї виправи стало зведення в гирлі Дніпра фортеці св. Іоанна, побудованої всього за місяць з каміння та глини. Вона мала стати південним

форпостом Литви й, одночасно, операційною базою Вітовта в подальших військових кампаніях.

Навесні 1399 р. Тимур-Кутлук звернувся до Вітовта з вимогою видати йому Тохтамиша. За версією Никонівського літопису, він передав з послами: "Выдай мне царя беглого Тохтамыша, враг бо мне есть и не могу терпеть, слышав его жива суща и у тебя живуща; пременяет бо ся (тобто є мінливим — авт.) житие сие: днесь царь, а утре беглец; днесь богат, а утре нищ; днесь имеет други, а утре враги; я же боюся и своих, не токмо чужих; царь же Тохтамыш чуж мне есть и враг зол... Выдай мне его, а что около его ни есть, то тебе". У відповідь Вітовт заявив: "Я царя Тохтамыша не выдам, а с царем Темир-Кутлуем хочу сам видетися". Після цього зіткнення стало невідворотним.

Вітовт завчасно подбав про дипломатичний бік цієї справи, прагнучи захистити власні тили й залучити до боротьби з Тимуром якомога більше сил. Упродовж усього 1398 р. тривали переговори з Орденем, які завершилися укладенням восени того року Салинської угоди, згідно з якою Вітовт віддав хрестоносцям Жемайтію.

Своїм потенційним союзником Вітовт, напевно, вважав великого князя московського Василя Дмитровича, з яким його зв'язували тісні родинні узи: той був одружений з його дочкою Софією. У 1396 р. володар Литви двічі бачився зі своїм зятем, а в 1398 р. відрядив до нього посольство на чолі зі смоленським намісником Ямонтом Толунтовичем. Під час цих зустрічей, присвячених передусім смоленським справам, могла обговорюватись і тодішня ситуація в Орді. Василю Дмитровичу вона була на руку: скориставшись з ослаблення Тохтамиша, він підкорив собі Нижегородсько-Суздальське князівство, а з 1395 р. припинив сплату данини в Орду. Навряд чи його приваблювала перспектива відновлення повновладдя давиного недруга Москви; тож позицію Василя I в подальших подіях можна схарактеризувати як вибіжувальний нейтралітет.

Не кращим чином склалися і взаємини з Польщею, котра не надала Вітовту дійової допомоги. Длугош пояснював Ягайлову пасивність настроєм його дружини Ядвіги, котра нібито передчувала поразку литовців у зіткненні з ординськими силами й прагнула вберегти від загибелі якомога більше своїх підданих. Однак на настрої королівського двору радше вплинуло Вітовтове "величання" на Салині, а можливо, й побоювання, що успіх його починань стане тим ґрунтом, на якому пишно розростуться королівські амбіції правителя Литви. Тож напередодні вирішальних подій Ягайло надав Вітовту суто моральну підтримку: за його клопотанням папа Боніфацій IX у травні 1399 р. видав спеціальну буллу з дозволом на оголошення на території Польщі й Литви хрестового походу проти татар і розгрішенням його учасників. Цей крок був запізним: мав спливати

певний час, поки буллу привезли з Риму й розіслали по країні, — тоді як уже в червні армія Вітовта була фактично сформована.

Збірним пунктом для неї став Київ. Під знаменами Вітовта об'єдналися підвладні йому князі, кілька тисяч відданих Тохтамишу татар, загони поляків і волохів, а також хрестоносці під командуванням Маркварта фон Зальцбаха. Літописець занотував: **“Князь великий Витовт Кестутьевич Литовский собрал воя многи, с ним же бе и царь Тахтмыш со своим двором, а с Витовтом литва, немцы, ляхи, жемонть, татарове, волохн, подоляне; еднних князей с ним бе чнслом 50, и бысть сила ратных велика зело”**.

На початку серпня військо вирушило в похід. Дослідники відзначають, що то був час, найменш придатний для виправи в Степ, і, певно, існували якісь особливі обставини, котрі змусили Вітовта розпочати її в найспекотливішу пору року. Переправившись поблизу Києва на лівий берег Дніпра, військо попрямувало на південний схід уздовж його течії. Зустріч із загонами Тимур-Кутлука відбулася **“в поле чистом, на реке на Ворскле, в земле Татарской”**.

Хан розраховував на підкріплення — загони кримського еміра Едігея, тож, щоб відтягти зіткнення з армією Вітовта, розпочав з ним переговори. За Никонівським літописом, Тимур-Кутлук звернувся до нього зі словами: **“Почто еси пошел на меня? Я твоей земли не имел, ни городов твоих, ни сел твоих”**. Вітовт спогорда відповів: **“Бог покорила мне все земли. Покорися и ты мне и буди мне сын, а я тебе отец, и давай мне на всякое лето (щороку — авт.) дани и оброки. Аще ли не хочеш тако, да будеш мне раб, а я Орду твою всю мечу предаю”**. Татарин, настрашений силою Вітовта, погодився визнати його **“батьківство”** (тобто стати васалом литовського князя) і **“посылаше к Витовту скота много, волаы, овцы, чествуя его”**; **“но еше к тому восхотел Витовт, чтоб во всей Орде быти на деньгах ордынских знаменню Витовтову”** на знак його політичного верховенства*. Тимур-Кутлук попросив три дні на роздуми. Доки минув цей строк, до нього приєднався Едігей. Він не бажав коритися Вітовту й, зустрівшись із ним сам на сам, заявив: **“Вправду еси взял вольного нашего царя Большие Орды в сыны себе, понеже ты еси стар, а вольный наш царь Великие Орды Темир-Кутлуги млад есть. Но подобает тебе разумети и се: ...аз есмь стар пред тобою, а ты млад предо мною, и подобает мне над тобою отцом быти, а тебе у меня сыном быти**;**

* Ілюстрацією до цього літописного фрагмента подеколи вважають ординські монети з литовським надкарбуванням — гербом “Колюмни”, хоча в цілому серед науковців немає єдиної думки щодо часу, місця й причини появи таких контрамаркованих монет.

** Варто зауважити, що на початку XV ст. Едігей звав себе “батьком” великого князя московського Василя Дмитровича.

и дань и оброки на всяко лето мне имати со всего твоего княжния; и во всем твоём княженни на твоих деньгах литовских моему ордынскому знамению быти". Вітовт, почувши таке, "возьярися зело и воскричал, и повелеа воинству своему всему на битву готовитися".

Ця літописна оповідь, попри її пізні походження й очевидну літературність, користується довірою у фахівців. Її доповнює звістка пруських хроністів про те, що переговори між Вітовтом і Тимур-Кутлуком тривали п'ять днів. Без сумніву, цей час був використаний обома для рекогносцирування й вибору бойових позицій.

Битва розпочалася 12 серпня, за кілька годин до заходу сонця. Татари мали кількісну перевагу над силами Вітовта й на додачу вдалися до обманного маневру, імітувавши втечу, чим виманили супротивника з укріпленого табору над Ворсклою. У той час, як армія Вітовта билася з Едігеєм, Тимур-Кутлук обійшов її з тилу. Кільце оточення замкнулося, й литовські війська опинились у пастці. "И одолеа царь Темир-Кутлуги и победи Вітовта и всю силу литовскую. А Тахтамыш царь, егда видеа сие, прежде всех на бег устремился". Слідом за Тохтамишем, скориставшись настанням темряви, втекли з поля битви Вітовт, його молодший брат Сигізмунд і деякі інші воєначальники. Битва перетворилася на бійню, в якій наклали головами кращі сили Литви та Русі. Тут знайшли свою смерть Андрій Полоцький і його брат Дмитро Брянський, смоленський намісник Ямонт Толунтович і загадковий Іван Борисович Київський, Лев Коріатович, володар Поділля Спитко та "иных воевод и бояр великих, и христиан, и литвы, и руси, ляхов и немцев... многое множество".

У складі літописів до нас дійшов список князів, загиблих на Ворсклі, який налічує понад 20 імен, хоч паралельно відзначається, що в битві "всех князей именитых 74... костью падоша". Це суперечить даним про участь у поході Вітовта 50 князів і, можливо, пояснюється пізнішим походженням списку: адже в ньому вбитим названо Спитка з Мельштина, котрий протягом кількох років офіційно вважався лише зниклим без вісті.

До речі, за версією Длугоша, саме Спитко був справжнім героєм битви на Ворсклі: побувавши в таборі неприятеля, він оцінив його силу й усіляко відмовляв Вітовта від збройного зіткнення з татарами; коли ж, усупереч його доводам, той розпочав битву, Спитко виявив дивовижну мужність і не скористався шансом урятувати собі життя, вдягнувши шапку з особливими відзнаками, подаровану йому Едігеєм.

Уславився на полі бою і князь Глинський. Принаймні, в генеалогічному переказі цього тюркського з походження роду (започаткував його нібито син хана Мамає Мансур-Кият, котрий, осівши на Задніпр'ї, заснував Глинськ, Полтаву та Глинницю) зафіксовано, що Іван Олександрович Глинський за участь у битві на Ворсклі отримав від Вітовта низку маєтностей.

Однак, на жаль, окремі герої не врятували литовського війська. Татари гнали його до самого Києва, “проліяша кровь, аки воду. Царь же Темир-Кутлаї, пришед сам, стал под градом под Киевом, а силу свою распустил воевати землю Литовскую; и ходиша рать татарская, воююще, даже и до Великого Луцеска (Луцька — авт.), и много городов поплениша”. Облога Києва тривала недовго: Тимур-Кутлук задовольнився значним грошовим викупом (“взял окупа 3 тысячи рублиев, а с Печерского монастыря 30 рублиев”) і повернувся в Орду, залишивши за собою “скорбь и сетование, и плач мног, и людей оскудение велие”.

Ця подія була настільки трагічною і масштабною, що мала залишити по собі не лише згадки в джерелах, а й якусь усну традицію. На думку В.Ляскоронського, котрий присвятив битві на Ворсклі кілька розвідок, віки, що минули після неї, “могли накласти свій відбиток на згадку про це велике бойовище, але зовсім стерти її, згладити з народної пам’яті вони були не в змозі”. Цією “слабкою, неясною, блідою тінню минулого” він вважав переказ, записаний ним наприкінці ХІХ ст. поблизу гирла Ворскли, у Переволочній: “Кажуть, що литва колись хотіла зовсім знищити Малоросію й пішла на неї війною. Але Семен Палій повернув справу так, що литва почала битися сама з собою: почали різати один одного. І стільки загинуло литви, що з їх трупів насипали велику могилу в Переволочній: вся вона повна-повнісінька кістками. Крові, кажуть, під час цієї битви було так багацько пролито, що і з конем сховався б у ній. Та могила, де поховані вбиті, зветься Плоскою могилою”.

Вчений був переконаний, що ця наївна оповідь, в якій переплутані різні часи та події, зберегла пам’ять про загибель литовського війська через якісь незгоди в його середовищі. Він також звернув увагу на м.Кишеньки неподалік від Переволочної, назва якого має походити від татарського слова “кишень” (надгробний пам’ятник). Величезний курган на його околиці В.Ляскоронський вважав місцем поховання загиблих на Ворсклі татар. Однак пізніші археологічні дослідження довели, що він належить до давньоруських часів. Відтак, науковцям залишається тільки констатувати, що десь поруч, на берегах Ворскли, полягло Вітовтове військо — чи навіть, як вважають деякі, “у потоках крові потонули мрії Ягайла та Вітовта про об’єднання в межах литовської державності всієї Русі, всієї Східної Європи” (Л.Колянковський).

§3. Союзники й суперники

Погром литовського війська на Ворсклі глибоко деморалізував Вітовта й помітно позначився на його політичних амбіціях. До того ж, спричинивши "пустоту людей в Литві", він міг потягти за собою подальші воєнні поразки, якби татари, скориставшись ситуацією, знову з'явилися на теренах ВКЛ. За цих умов Вітовт спробував заручитися підтримкою Ордена; принаймні, так витлумачують його звернення до великого магістра в листопаді 1399 р. Однак той не обіцяв нічого певного. Натомість як ніколи своєчасною була допомога папи Боніфация IX, котрий булою від 19 січня 1400 р. передав Ягайлу річну десятину з гнєзненської дієцезії; ці гроші мали піти на відшкодування завданих Тимур-Кутлуком збитків і проведення антиординських заходів.

Позиції самого Ягайла в 1399 р. також похитнулися, хоч і з інших причин. У червні того року померла Ядвіга, що відкрило для Ягайла невтішну перспективу втрати польської корони. Кризи вдалося уникнути, однак необхідність взаємопідтримки наприкінці 1399 р. відчувалась і Вітовтом, і Ягайлом як ніколи раніше. Тому, за даними Длугоша, того ж року вони уклали попередню угоду про передачу Вітовту довічного права на володарювання у ВКЛ. Угоду було документально оформлено на з'їзді литовської знаті у Вільно, що відбувся на зламі 1400-1401 рр. Грамотою, виданою 18 січня 1401 р., Вітовт підтвердив вірність акту Кревської унії як носій "найвищої влади над литовськими землями". За буквою цього акта, по смерті Вітовта всі підвладні йому землі, за винятком тих, які залишалися його вдові та братові Сигізмунду, поверталися Польській Короні, й саме тоді мала відбутися повна інкорпорація ВКЛ, передбачена Кревською унією. Це ж гарантували й представники литовської знаті, котрі видали грамоту з обіцянкою вірної служби Ягайлу й Короні. Своєю чергою, польські шляхтичі на сеймі в Радомі зобов'язалися після смерті Ягайла не обирати нового короля, не сповістивши попередньо Вітовта.

До Віленської унії шляхом видачі присяжних грамот приєдналися й репрезентанти руських земель Литовської держави. Взірцем такої грамоти є та, яку 31 грудня 1400 р. видав Олександр Патрикійович Старо-

дубський. Князь запрягся по смерті Вітовта “не искати иных господарев, мимо нашего милого господаря, короля Владислава Польского, и Короны Польской”.

Так був оформлений новий акт польсько-литовської унії, що знаменував черговий крок на шляху автономізації ВКЛ з огляду на визнання великокняжого статусу Вітовта. Щоправда, Ягайло залишився “верховним князем Литви” і, при нагоді, видавав Вітовта за свого намісника у ВКЛ; однак той, “васал Ягайла де-юре, займав властиво рівнорядне з ним становище в політиці” (М.Грушевський).

Поступово налагодилися відносини з Ордою. Наприкінці 1399 р. від ран, отриманих у битві на Ворсклі, помер Тимур-Кутлук. У Золотій Орді утвердився його брат Шаді-Бег, якого непокоїв не стільки Вітовт, скільки Тохтамиш, котрий не збирався зрікатися своїх прав на Сарай. Край цим претензіям поклала лише смерть Тохтамиша під час воєнної виправи, здійсненої Шаді-Бегом в останній рік його володарювання (1407).

Натомість несприятливо складалась ситуація в межах самої Литовської держави. У 1401 р. збунтувався Смоленськ, де розділилися навпіл політичні симпатії: “одни хотяху Вітовта, а другини — князя Юрія, отчича”. Перемогли прихильники Юрія Смоленського, відчинивши ворота, коли він обложив місто разом із своїм тестем князем Олегом Рязанським. При цьому, як уже відзначалося, загинув Вітовтів намісник — князь Роман Брянський; смольняни пощадили його дружину та дітей, однак безжально “посекоша” усіх бояр, які не бажали бачити Юрія Святославича володарем батьківського князівства.

“Мятеж и крамола” в Смоленську неабияк стурбували Вітовта. Він розумів, що до союзу Юрія Смоленського та Олега Рязанського міг приєднатись його зять Василій, котрий у 1400-1401 рр. через своїх братів породичався з обома князями. Тож восени 1401 р. Вітовт “со всею силою литовскою” вирушив на Смоленськ. Облога міста тривала майже місяць; попри те, що нападники “биша пұшками город”, Смоленськ не здався (не в останню чергу завдяки страті пролитовськи налаштованих бояр). Вітовт мусив укласти з Юрієм Святославичем мир “по старині”.

Така очевидна невдача стимулювала воєнну активність Рязані: наступного року син Олега Рязанського Родослав здійснив похід на Брянськ, який завершився боєм під Любутськом, де князі Олександр Стародубський та Семен-Лингвень Мстиславський завдали йому поразки й узяли в полон.

У 1404 р. Вітовт розгорнув новий наступ на Смоленськ. І знову його спіткала невдача — після тримісячної облоги він мусив відступити, “было град Смоленск вельми тверд”. Та тільки-но Юрій Святославич вирушив до Москви “князю великому Василию поклонитися, чтобы его побо-

ронил от великого князя Вітовта”, як прихильники останнього піддалися під зверхність Литви (в її складі Смоленськ залишався до 1515 р.).

Невдовзі проти Вітовта відкрито виступив його зять. Уже в 1406 р., у відповідь на “воювання” Вітовтом псковських волостей, Василій I “ста за псковичи, и с своим тестем мир разверже, и ходи противу Вітовта, и воевашася промежи себе”. Показово, що того ж 1406 р. за наказом Вітовта був ув’язнений Олександр Патрикійович, запідозрений у зраді; тоді ж утік з Литви на чолі численного почту Олександр Нелюб, син київського князя Івана Ольгимонтовича Гольшанського; прийнятий при дворі Василя I, він, як раніше Дмитро Ольгердович, отримав від нього Переяславль.

Про можливий взаємозв’язок цих фактів свідчать подальші події. У липні 1408 р. на московську службу перейшов Свидригайло Ольгердович, котрий мав своїм уділом Брянськ; разом покинули ВКЛ чернігово-брянський єпископ Ісакій, князі Патрикій Наримунтович, Олександр і Федір Звенигородські, Семен Перемишльський, Михайло Хотетівський, Урустай Менський і низка чернігівських, стародубських, брянських та інших бояр. Аналізуючи цей масовий “вихід”, О.Пресняков акцентував увагу на тому, “як демонстративно прийняв його (Свидригайла — авт.) московський великий князь, давши йому небувале кормління: Володимир-на-Клязьмі, Переяславль, Юр’єв, Волок, Ржев і половину Коломни”*. Очевидно, що ця щедрість не була випадковою — йшлося про масштабну політичну акцію, безпосередньо пов’язану з московсько-литовською війною, яка розгорнулася у цей період (заторкнуті були верховські й, можливо, сіверські землі), та “ґсобицею великою”, котра, за звісткою тверського літописця, в 1407 р. спалахнула в Литві. Можливо, далось взнаки незадоволення політикою Вітовта, зростанням його залежності від Ягайла, яке засвідчив акт відновлення унії з Польщею. Лідером опозиції став Свидригайло; про його контакти з Москвою та про очолену ним змову ще в березні 1408 р. був поінформований Орден.

Однак якщо самий факт змови ні в кого з фахівців не викликає сумнівів, то на липневі події 1408 р. існує кілька точок зору. Зокрема, І.Греков, керуючись версією “Повісті про нашестя Едігея”, вважає, що виїзд

* Безпрецедентність цього надання не пройшла повз увагу сучасників: за словами автора літописної “Повісті про нашестя Едігея”, Василій дав Свидригайлу “града мнози, мало не половину великаго княженна всея Русси, даша бо ему и многославныи Володимерь, еже есть стол земля Русскыя и град Пречистыя Богоматери... И та-когоаго града не помиловавше москвичи, вдаша в одръжанне ляхови... Во дни наша несть было, ни от древних слышано, нже толко градов дати пришелцю князю в землю нашу, наипаче же и стол Русскыя земля, многославныи Володимерь, мати градом”. На політичну вагу подій 1408 р. вказує й шлюб сина Патрикія Наримунтовича, Юрія, з дочкою Василя I, котра спочатку, очевидно, призначалась у дружини самому Свидригайлу.

Свидригайла до Москви був заздалегідь узгоджений з Василієм I. Однак ще С.Кучинський звернув увагу на свідчення пруських хроністів про те, що в 1408 р. Свидригайло, запідозрений Вітовтом у зраді, висловив готовність передати будь-кому землі, якими він володів, після чого Вітовт вирядив на Сіверщину своїх представників, а можливо, й війська; саме це, на думку дослідника, спричинило поспішну втечу до Москви учасників змови, котрі мали підтримати своїм виступом московські й татарські раті восени 1408 р. Полемізуючи з М.Грушевським, С.Кучинський слушно зауважив, що в 1408 р. відбулася не “еміграція невдоволених”, а втеча змовників. Сама по собі вона є показником слабкості опозиціонерів, не здатних без підтримки ззовні протидіяти Вітовтовим військам*.

Розміщуючи Свидригайла та його супутників на території Московського князівства, Василій I, очевидно, розраховував на їхню участь у подальшій боротьбі з Литвою. Однак лише окремі перекинчики (Наримунтовичі, Звенигородські) назавжди осіли у володіннях великого князя московського, давши початок деяким із так званих старомосковських княжат; більшість невдовзі повернулася до Литви (цілком очевидно, що Свидригайло, як і раніше, розпоряджався значними військами, коли, покинувши московську службу в 1409 р., по дорозі додому “пограбля град Серпухов, и опустошиа, и отъиде восвояси со многим богатством”**). Навіть чернігово-брянський єпископ Ісакій, котрий втік до Московщини разом із Свидригайлом, пізніше повернувся на батьківщину, де й узяв участь у висвяченні на литовського митрополита Григорія Цамблака.

В цілому, липневі події 1408 р. не відбулися на перебігу московсько-литовської війни: обидві сторони так і не вдалися до рішучих воєнних дій і у вересні 1408 р., після майже двотижневого “стояння” на Угрі, уклали мир *по-давньому*.

Паралельно зміцнювалися позиції Вітовта в Орді. Поразка на Ворсклі докорінно змінила його політику щодо татар, поклавши край її, за висловом М.Ждана, “активній і агресивній фазі”. Тепер, опираючись тискові з боку Золотої Орди, Вітовт прагнув впливати на ситуацію в регіоні шляхом протегування власним кандидатам на сарайський стіл.

* Як видно, дії Свидригайла не заторкнули масу місцевого населення. Однак у літературі останніх десятиліть події 1408 р. подеколи трактуються як “найвизначніший виступ українського та білоруського населення проти влади литовських феодалів” і прояв “його тяжіння до Російської держави” (тим часом виїзди великоруських князів та бояр до ВКЛ ніколи не тлумачились у категоріях тяжіння мешканців Північно-Східної Русі до Вільни).

** Покинувши Московщину, Свидригайло вступив у переговори з Орденем, за які невдовзі поплатився 9-річним ув'язненням. Свободу йому вибороли друзі з Дашком Острозьким на чолі, силою визволивши князя з Крем'янецького замку (1418 р.). Завдяки заступництву cesаря Сигізмунда Свидригайло помирився з Ягайлом, а згодом — і з Вітовтом, отримавши уділ на Сіверщині (1420 р.).

Ними стали сини Тохтамиша, котрі вже в 1409 р., отаборившись під Києвом, звернулися по підтримку до Вітовта. Надаючи їм притулок на теренах Південної Русі, Вітовт наражав ці землі на небезпеку чергового татарського “наїзду” (саме перебування Тохтамишевичів у межах Московського князівства стало приводом для нападу на нього Едігея). Утім, прогресуючий занепад Золотоординської держави давав підстави сподіватися на можливість опанування її престолу; тож у 1409 р. Вітовт уклав угоду з найстаршим із Тохтамишевичів, Джелаль-ад-Дином, заго-ни якого згодом узяли участь у “Великій війні” й Грюнвальдській битві.

Надії Вітовта справдилися: за його підтримки Джелаль-ад-Дин спромігся утвердитися в Орді (1412 р.). Немає сумніву, що Вітовт убачав у ньому зручне знаряддя власної політики; однак тріумф був передчасним: того ж року Джелаль-ад-Дина скинули, й володарем Орди став його брат Карім-Берди, за яким бовваніла знайома тінь Едігея.

На противагу цьому тандему Вітовт висунув третього Тохтамишевича — Бетсуб-улана, оголосивши його ханом. Це сталося в Києві десь між 1413-1414 рр., оскільки в липні 1414 р. розпочалася війна з хрестоносцями, в якій брав участь цей номінальний правитель Золотої Орди. Незабаром Бетсуб-улан зник з політичного обрію (як гадають, загинув не пізніше 1415 р.); однак його “коронація” відгукнулася на Русі виправною Едігея (1416 р.). Як свідчить Супрасльський літопис, його заго-ни “воеваше около Киева и монастырь Печерский пограбиша и пожгоша”.

Перегодом у зв'язку з цією подією виник романтичний переказ, зафіксований у Києві наприкінці XVI ст. Мартіном Груневегом. Милуючись “яскравою позолотою” бані Михайлівського Золотоверхого собору, він почув, а відтак і занотував у своїх записках легенду щодо її походження: “Коли Едігей... здобув місто, втекли жінки до замку й молилися Богу. Оскільки він їх захистив, вони вирішили віддати свої коштовності на позолоту церкви і здійснили це після того, як Бог урятував їх від поганих”. За Груневегом, напад Едігея, котрий, не здобувши кийвського замку, “спалив і знищив усе навколо”, мав для Києва катастрофічні наслідки: “З того часу пішло місто до занепаду аж до наших днів (1584 р. — авт.)”. За джерело цих відомостей йому правили польські хроніки; їхня інформація згодом потрапила на сторінки пізніх українських літописів, де також йдеться про те, що “оттоле Киев погуби красоту свою и даже доселе уже не может быть таков”. Насправді місто не зазнало істотної руйнації. Крім Супрасльського літопису, це засвідчують подорожні нотатки диякона Троїце-Сергієвого монастиря Зосими, котрий, перебуваючи в Києві в 1419 р., здається, не помітив слідів Едігеевої “раті” (навіть у нібито сплюндрованому татарами Печерському монастирі, де він уклонився мощам Антонія і Феодосія).

Рис. 9. Михайлівський Золотоверхий собор. Малюнок М.Грунвега.

Цікаво, що Київ і надалі залишався місцем “коронації” ординських володарів. Принаймні, саме це випливає з літописної версії “Похвали Вітовту”, про яку ще йтиметься. Щоправда, в персонажах цього переказу далеко не завжди можна впізнати реальних історичних осіб. Маємо на увазі згаданих у ньому Салтана й Малого Салтана. Першого Вітовт “призначив” на ординський престол під час свого перебування у “великом граде Києве”, коли до нього звернулися представники татарсько знаті, “просяще царя на царство”; підкоряючись вибору Вітовта, тодішній володар Орди “остави царство и побеже”.

Навіть коли погодитися з думкою, що в переказі про Салтана відбилися життєві колізії Джелаль-ад-Дина, залишається незрозумілим, хто криється під іменем його наступника — Малого Салтана, також посаженого на царство Вітовтом. Певно, варто прислухатись до версії М.Грушевського, котрий вважав, що обидва Салтани могли означати одного Джелаль-ад-Дина; гадаємо, це його “роздвоєння” мало підняти престиж володаря Литви, котрого літописець порівняв з рікою, яка “человеки и скоты напояючи, а сама не умяляющися — такоже и славный господар-множество царей отпускает на Орду, а у него ж еще множество царей научено”. Водночас у літопису стверджується, що ставлениками Вітовта

були золотоординські хани Давлат-Берди (1420-1422 рр.) і Улу-Мухаммед (1427-1433) — причому номінування останнього на хана відбулося під час перебування Вітовта в Києві. Літописну інформацію частково підтверджують пізніші татарські ярлики, в складі яких Ф.Петрунь виділив комплекс рязанських містечок, які впродовж 1428-1433 рр. перебували в посіданні Литви. Дослідник дійшов висновку, що *“саме на протязі останніх років панування Вітовта до ярликів уперше було занесено низку додаткових записів, рівняючи до тексту доби Тохтамиша кінця XIV ст.”*; це могло бути наслідком якщо не васальних, то, принаймні, дружніх взаємин між Ордою й Литвою за часів правління Улу-Мухаммеда.

Високий авторитет Вітовта серед татар унаочнюють подорожні нотатки Жільбера де Ляннуа, котрий за часів його правління двічі побував у межах Литовсько-Руської держави. У 1421 р. на шляху з Монкастро (Білгорода-Дністровського) до Кафи (Феодосії) він потрапив у засідку, влаштовану кримськими татарами; однак, побачивши на людях Ляннуа подарований їм Вітовтом одяг, котрий засвідчував їхню належність до великокняжого двору, нападники перетворились на провідників, показавши французові найбезпечніший шлях. Гостинно зустріли Ляннуа й ординці, що мешкали у пониззі Дніпра. Там він натрапив на *“одного татарського князя, друга й слугу великого князя Вітовта, а також велике село* , де жили підвладні Вітовту татари”*. Вони почастували Ляннуа і його супутників рибою, а потім переправили на протилежний берег Дніпра у човнах-довбанках.

Інший сучасник — Вітовтів блазень Генне, котрий був інформатором Ордену, — у 1428 р. доповідав великому магістру, що під час гостювання його господаря в Мінську туди *“прибуло багато татар з південних кордонів Литовської держави, і вони привезли в дар коней, верблюдів, стріли й багато інших дарунків”*.

Зміцнення позицій Вітовта у татарському світі дратувало Орден, передусім, тому, що загони ординців залучалися до боротьби з хрестоносцями. Сам Орден перебував у критичній ситуації, оскільки навернення Литви в католицизм позбавляло сенсу його існування як знаряддя християнізації тамтешніх “поган”. Тож “місіонери” всіляко намагалися переконати Західну Європу, що прийняття християнства литовцями було формальним актом і, по суті, вони залишились язичниками. За аргумент їм правив і той факт, що неофіти охоче вдавалися до допомоги татар; цей союз, за твердженням ідеологів Ордену, загрожував усьому християнському світові.

Самі хрестоносці з початку XV ст. активно християнізували Жемайтію (Жмудь), передану їм Вітовтом за Салинського угодою 1398 р. У 1404 р.

* Власне, йшлося про кочовий табір, оскільки в ньому *“чоловіки, жінки й діти не мали домівок, а влаштовувались прямо на землі”*.

при укладенні Рацензького миру з Орденом цю угоду підтвердив Ягайло. Самі ж жмудини всіляко опирались німецькій експансії на їхні землі; цей протест вилився у масштабні повстання 1400, 1401, 1409 рр. Придушення першого відбулося за участю Вітовта, що не завадило жемайтам наступного року оголосити його своїм володарем. Паралельно жмудини листовно зверталися до західноєвропейських госуларів зі скаргами на жорстокість хрестоносців, а в 1412 р. навіть подали протест послові германського імператора Сигізмунда, котрий контактував з Вітовтом, вимагаючи, щоб ні він, ні Ягайло не передавали будь-кому їхню землю.

Ці настрої засвідчували, що подальше мирне співіснування з Орденом на умовах збереження статус-кво неможливе. Ідея війни з хрестоносцями набувала дедалі більшої популярності в суспільстві — особливо на тлі підступного захоплення Орденом тільки-но викупленої в нього за Рацензьким миром прикордонної Добжинської землі.

Так звана "Велика війна" проти Ордену розпочалась у 1410 р. Її центральною подією стала битва між Грюнвальдом і Танненбергом, яка відбулась 15 липня. У складі Вітовтового війська були київська, крем'янецька, стародубська хоругви; особливо ж уславилась на полі бою смоленська хоругва, котра у вирішальний момент витримала натиск ворога й цим урятувала ситуацію. Битва закінчилась поразкою Ордену. Загинув великий магістр Ульріх фон Юнгінген, а разом із ним — цвіт німецького рицарства. Бойова міць Ордену була підірвана і вже ніколи не відновилась.

Рис. 10. Грюнвальдська битва. Гравюра з "Хроніки" М.Бельського (вид.1597 р.

По битві звитяжні польсько-литовські війська здійснили похід до столиці Ордену Марієнбурга (Мальборк). Облога міста затягнулася, і Ягайло мусив відступити, водночас втративши й усі зайняті раніше замки. За Торунським миром 1411 р. він лише повернув Польщі Добжинську землю. За Вітовтом було визнано довічне право на Жемайтю, котра остаточно ввійшла до складу ВКЛ у 1423 р.

Невдовзі союзники отримали важливу моральну перемогу над Ордемом, переконавши учасників Констанцького собору (1414-1418 рр.), що татарська політика Вітовта узгоджується з настановами християнської Церкви. Відтак, хрестоносці втратили надію на зовнішню підтримку своїх антилитовських акцій.

Зміцнили й внутрішньополітичні позиції Вітовта. У 1411 р. Ягайло передав йому Поділля, чим, як вважають, "розрахувався" з ним за спільні дії проти Ордену під час "Великої війни". Ця їхня солідарність помітно непокоїла сусідів, котрі були не від того, щоб розірвати польсько-литовську унію. Ще в 1410 р. на дипломатичному з'їзді в Кезмарку імператор Сигізмунд запропонував Вітовтові королівську корону й свою підтримку в разі конфлікту з Ягайлом чи будь-ким іншим. Перемога при Грюнвальді укріпила його престиж на міжнародній арені й відродила перекреслені Ворсклою честолюбні поривання князя. Вітовт почав титулувати себе **великим князем литовським** (у листовному спілкуванні з Ягайлом), що, як і заміри Сигізмунда, не могло не насторожити володаря Польщі.

Зрештою, всі ці чинники підштовхнули Ягайла до поновлення акта польсько-литовської унії, яке сталось на спільному польсько-литовському сеймі в Городлі у жовтні 1413 р. Формально його учасники вкотре підтвердили чинність Кревської унії, однак фактично визнавалося право на існування ВКЛ як автономного політичного організму: після смерті Вітовта мали відбутися вибори нового великого князя литовського, кандидатура якого узгоджувалася з Ягайлом чи його наступником на польському троні.

Фінальним кроком на шляху суверенізації ВКЛ мала стати коронація Вітовта, яка планувалася на вересень 1430 р. Відновлення коронаційних планів володаря Литви було пов'язано з його участю в західноєвропейських справах — боротьбі охопленої гуситським рухом Чехії з імператором "Священної Римської імперії" Сигізмундом. Після смерті чеського короля Вацлава IV (1419 р.) послідовники Яна Гуса відмовились визнати своїм володарем Сигізмунда, котрий підступно зрадив їхнього духовного патріарха. У 1421 р. Чеславський сейм позбавив його чеської корони; водночас виникла ідея запропонувати її польському королю. Ягайло переадресував цю пропозицію Вітовту; той погодився, відрядивши до Чехії свого представника — сина Дмитра-Корибута Сигізмунда Корибутовича

(1422 р.). Активна протидія імператора змусила Вітовта відмовитися від дійової участі в чеських справах; натомість цесар висунув план його коронації, який набув значення політичного факту на з'їзді монархів у Луцьку (1429 р.).

Ягайло (всупереч сподіванням Сигізмунда, котрий був не від того, щоб посварити його з Вітовтом) дав згоду на цю коронацію. Однак невдовзі схаменувся й заходився пояснювати імператору, що вона неможлива з огляду на природу взаємин між Литвою та Польщею: зваживши на королівський титул свого володаря, литовці могли б знехтувати унійними зобов'язаннями, і їхні землі (Ягайло вважав їх своєю власністю) були б назавжди втрачені для Корони.

Двоєдушність Ягайла розлютила Вітовта, й незабаром обидві держави опинилися на межі війни. Навіть позірна готовність Ягайла передати Вітовтові польську корону не залагодила справу; останньою ж краплею стали слова Ягайлового представника на з'їзді німецьких князів у Нюрнберзі, котрий заявив, що Вітовт є тільки намісником його володаря в Литві. Не дивно, що той остаточно укріпився в своєму рішенні й призначив дату коронації — 8 вересня 1430 р.

У цей день до Вільна прибули Ягайло, лівонський та прусський магістри, великі князі московський, тверський і рязанський, новгородці та псковичі, представник цесаря, а також візантійський, ординський, волоський послани. Вітовт щедро частував своїх гостей. Як свідчить літопис, "на день шло триста бочек меду, а яловиц триста, а баранов и вепров по триста". Однак коронація так і не відбулася: через перешкоди, що їх чинили поляки, корони для Вітовта та його дружини своєчасно не потрапили до Вільна. А невдовзі, у жовтні 1430 р., сам Вітовт, травмований через прикру випадковість, пішов з життя.

Пам'ять про Вітовта та його діяння надовго пережила самого князя. Це не дивно, адже й за життя він викликав захват у багатьох сучасників. У цьому переконує, зокрема, запис анонімного книжника, котрий у 1428 р. на замовлення смоленського єпископа Герасима скопіював "Слова" Ісака Сірина. Закінчивши цю справу, він занотував, що "переписана бысть книга сия" за часів князювання Вітовта, володаря Литви і майже всієї Руської землі: адже йому "крепко служаху" та "честь и дары подаваху" великі князі московський, тверський і рязанський, Новгород і Псков — "спроста рещи (попросту кажучи — авт.), весь русский язык". Згадав він і про іноземних володарів — "восточных великих царей татарских", магістрів Ордену, молдавських господарів, котрі Вітовту "великие дары и данн приношаху не токмо на всяко лето (щороку — авт.), но и по все дни (щоденно — авт.)". Усі вони "без всякого ослушания" ставали перед Вітовтом, коли він кликав їх до себе, а також за пер-

шою його вимогою “все свои рати и силы посылаше к нему на помощь и на службу”. Резюмуючи сказане, автор запису відзначив, що у 1428 р. “Бяше славный господарь, великий князь Александр, зовомый Витовт, в великой чести и славе пребываше; тако же и отечество его, Литовская земля, в великой чести предстояше и всяким обильем исполняшеся”.

Ці, майже поетичні, рядки кількома десятиліттями пізніше настільки припали до серця якомусь невідомому нам книжникові, що стали кістяком його панегіричної “Похвали Вітовту”, яка увійшла до складу білорусько-литовських літописів короткої редакції. Її автор також ужив щодо Вітовта чимало яскравих епітетів (“яко от моря множество вод исходяще, тако и мудрость от сего великого господаря, князя великого Витовта”; “не мощно исповедати (оповісти — авт.), ни писанию предати дела великого господаря, яко не мощно никому испытати высота небесная и глубина морская”) і навіть назвав його “славным царем”.

Цікаво, що того ж 1428 р., коли виник протограф цієї “Похвали...”, інша людина — католицький субдиякон Микула з Копилова, ув’язнений Свидригайлом у Новгород-Сіверському замку, закінчив переписувати біблійну “Книгу царів” і зауважив з цього приводу: “Книгу завершено тоді, коли найнепереможніший володар Олександр, інакше Витовт, з’єднавшись із деякими стійкими володарями, а саме: зі Свидригайлом, Сигізмундом, своїм братом з Литви, з Казимиром, мазовецьким князем, та іншими численними польськими магнатами й князями, а також з відважними й хоробрими польськими рицарями, — нібито замірився вирушити на завоювання Великого Новгорода. Скажемо ж “Амінь” і хай буде з нами Христос!” За цими рядками проглядає те ж шире захоплення могутністю та величчю звияжнього володаря Литви, що водило рукою анонімних авторів “Похвали Вітовту” та її протографу*.

Тож чи варто дивуватись, що, померши “у великой чести и славе”, Вітовт, на відміну від багатьох своїх сучасників, залишив по собі довгу пам’ять: на нього в своїй політичній практиці орієнтувались інші володарі ВКЛ, а порядки, що існували за Вітовтових часів, розглядались у Литовській державі як нормативні. Ян Длутош вбачав у ньому риси Александра Македонського, а М.Гусовський у своїй поемі “Зубр” (1521-1522 рр.) порівняв його з цим могутнім володарем литовських лісів. За твердженням Стрийковського, при вокняжінні Олександра Казимировича (1492 р.) литовські пани напучували його побажанням “рядити й судити як Витовт... а якщо від тієї науки відступиш, тоді загубиш себе й усіх нас”.

* На жаль, у наукових працях останньої хвилі ці емоції оцінюються як “підлабузницький захват складача і редакторів “Похвали Вітовтові” й розглядаються як “ознака глибокої деморалізації українських і білоруських книжників, котрі на той час і мріяти забули про якусь державність для своїх народів”.

Ці настрої поділяв і автор трактату “Про норови татар, литовців і москвитян” (бл. 1550 р.) Михалон Литвин, пояснюючи негаразди Литовської держави в середині XVI ст. занедбанням “законів Вітовта”.

Вітовтове ім'я закарбувалося й у географії підвладних йому земель, і навіть, за твердженням Литвина, на теренах “Таврики та Московії”, де він бачив названі на честь великого князя литовського “вали, пагорби, колодязі, мости, дороги й рови”. Коли щодо Московщини дане твердження залишається голослівним, то на півдні українських земель справді залишилось чимало слідів Вітовтової конструктивної діяльності. Той же Литвин згадує про так звану “Вітовтову баню” на нижньому Дніпрі, поблизу Таванської переправи. Це була “склепінчаста будівля з суцільного каменю”, що за часів Вітовта правила за митницю. Пізніші картографічні джерела знають дві такі “бані”: на Лівобережжі, приблизно за 40 км від гирла Дніпра, та на березі Дніпровського лиману. Існували вони й на нижньому Бузі, де поруч із такою “банею” (згодом вона дала назву селу — “Вітовтів брід”) М.Броневський наприкінці XVI ст. зафіксував кам'яний Вітовтів міст.

Щоправда, в літературі відзначалося, що цей Вітовтів міст був радше пам'яткою “шляхового будівництва Сходу”, на що вказують завважені поблизу нього тим же Броневським рештки татарських “кишенів”. Та згадки про кам'яне будівництво на українському Півдні за Вітовтової доби наявні й у синхронних джерелах — згадаймо хоча б того ж Ляннуа, котрий занотував, що під час його перебування в Білгороді-Дністровському туди приїхав подільський намісник Гедіголд “з метою заснувати новий замок, що й було зроблено менш ніж за місяць у пустинному місці, де немає ні дерев, ні каменю; однак згаданий правитель привів із собою 12 тисяч чоловік і 4 тисячі возів, навантажених камінням і деревом”. Ця згадка про будівництво у 1421 р. безіменного подільського замку (деякі вбачають у ньому Чорний город поблизу Білгорода-Дністровського) виразно перегукується з інформацією Посільге про зведення в 1398 р. у гирлі Дніпра фортеці св.Іоанна. Дослідники зауважили, що обидві кам'яниці були побудовані на незаселених обширах із привізного матеріалу за один місяць (і, вірогідно, мали однакові розміри); це служить підставою для тверджень, що за Вітовтових часів “прикордонні замки зводилися за одним планом і системою”. Ця планомірна забудова південних “україн” Литовської держави мала не тільки військово-стратегічне, а й економічне значення, оскільки під захистом новозбудованих фортець розквітали як сухопутна, так і чорноморська торгівля. Однак, на жаль, ці починання Вітовта були занедбані його наступниками,

й історія українського Півдня пішла
іншим шляхом.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ
СВИДРИГАЙЛОВІ
ВІЙНИ

Наступником Вітовта став молодший Ольгердович — Свидригайло. Людина примхливої та неспокійної вдачі, він протягом кількох десятиліть завдавав чимало клопоту як великому князю литовському, так і своєму братові Ягайлу — і той тільки під тиском обставин погодився на його кандидатуру, що користувалася значною популярністю серед литовсько-руських князів і бояр.

Свидригайлове князювання почалося військовими діями на порубіжжі Польщі та ВКЛ. Яблуком розбрату стало Західне Поділля, яке з 1395 р. належало Спиткові з Мельштина. Після загибелі Спитка у битві на Ворсклі воно повернулося до Ягайла, котрий у 1411 р. передав його Вітовту в довічне володіння. Втім, польські шляхтичі, яких було чимало на Поділлі, неохоче присягали на вірність новому володарю й уперто вважали свої землі коронними; це вповні відповідало намірам краківського двору приєднати Поділля до Польщі по смерті Вітовта. Тож не дивно, що після звістки про неї поляками було захоплено низку замків на Західному Поділлі. Це викликало обурення Свидригайла, який у відповідь затримав у Литві Ягайла. Останній пообіцяв повернути Поділля, та не додержав свого слова, і на польсько-литовському прикордонні спалахнула справжня війна, оперта, щоправда, не на ініціативу Свидригайла, а на рух місцевих сил.

Поштовхом до відкриття військових дій між королем і великим князем литовським стала образа, завдана Свидригайлом Ягайловому послу; роздратований поведінкою брата, король у червні 1431 р. вирушив на Волинь, де 31 липня зіткнувся зі Свидригайловим військом. По битві, яка відбулася під Луцьком, литовський володар був змушений відступити; місто ж опинилося в облозі, що затяглося на кілька тижнів. Пасивність, яку виявив Свидригайло у перебігу цієї кампанії, певною мірою компенсувалася його зусиллями у справі мобілізації своїх союзників — німців, волохів і татар; їхні напади й змусили польського короля у серпні 1431 р. піти на дворічне перемир'я зі Свидригайлом на умовах збереження статус-кво. Та справу так і не було доведено до кінця: через рік, у серпні 1432 р., Свидригайло втратив великокняжий стіл, який узурпував молодший брат Вітовта — Сигізмунд Кейстутович.

Доти він практично не виділявся на загальному політичному тлі; тож не дивно, що, за твердженням Длугоша, після смерті його брата

Рис. 11. В'їзна вежа Луцького замку. XIII-XIV ст.

Вітовта нікому й на думку не спало висунути Сигізмундову кандидатуру на великокняжий стіл. Сигізмунд мав багаторічний досвід "співіснування" зі Свидригайлом, оскільки впродовж тривалого часу майбутні суперники сусідили на Сіверщині: з початку 20-х рр. XV ст. Сигізмунд був відомий як "князь Стародубський", а Свидригайло володів Черніговом, Новгородом-Сіверським і Трубчевськом, титулюючись "князем Чернігівським". Упродовж усього 1431 р. Сигізмунд виступав поруч із Свидригайлом, не виявляючи будь-яких ознак опозиційності стосовно його політичного курсу; показово, що сам Свидригайло вважав ініціатором перевороту іншого князя зі свого оточення — "підступного й віроломного" Семена Гольшанського, котрий "підбурих і підучив" Сигізмунда. Ці його дії були на руку полякам; однак, за браком джерел, важко визначити, наскільки дійовою була їхня участь в організації змови. Власне, нині, як і за часів М. Грушевського, можна констатувати тільки те, що *"закулісна сторона цієї інтриги від нас значною мірою закрита"*.

Переворот відбувся в останній день серпня 1432 р.: Сигізмунд Кейстутович зі своїми спільниками серед ночі напав на Свидригайла, котрий зупинився в Ошмяні, й той ледве врятувався втечею. Змовники захопили його дружину, а також "понмали и посекали" деяких прихильників Свидригайла. По цьому Сигізмунда було проголошено великим князем литовським.

Рис. 12. Державна печатка Сигізмунда Кейстутовича

Ця узурпація була незабаром визнана Польщею, правлячі кола якої сподівалися на поступки Сигізмунда у спірних питаннях, зокрема щодо Поділля. Сподівання ці не були марними: вже у жовтні 1432 р. на зустрічі з представниками Ягайла в Гродно Сигізмунд своїм актом відступив Польській Короні Поділля і території на волинському порубіжжі; водночас ним була визнана зверхність Ягайла як польського короля, що до нього чи його наступника повинно було відійти Литовське князівство по смерті Сигізмунда; подальша доля ВКЛ вирішувалася обома сторонами, які мали спільно обрати нового великого князя литовського.

Натомість представники Ягайла від його імені видали привілей, яким на руських князів і бояр поширилися ті права та свободи, котрим, за буквою Городельського привілею, користувалися “буцімто” лише литовці-католики. Щоправда, спеціалісти губляться в здогадах, чи був цей привілей пізніше скріплений печаткою короля, набувши чинності закону. Грамотою, виданою в січні 1433 р., Ягайло тільки підтвердив угоду з Сигізмундом і пообіцяв йому підтримку в боротьбі зі Свидригайлом.

Ця допомога мала бути неабиякою з огляду на масштаб внутрішньополітичної боротьби, що розгорнулася у ВКЛ. Переворот 1432 р. мав верхівковий характер, і після проголошення Сигізмунда великим князем литовським його владу визнали лише власне Литва та Жемайтія. Решта ж земель зберегла вірність скинутому Свидригайлу. Цей розкол між центром держави та її руською периферією був витлумачений літописцем-сучасником в етнополітичних категоріях: “Княжив великий князь Швитригайло (Свидригайло — авт.) два годы без двѹх месяцев... и не управляетъ земли. Литва ж посадиша великого князя Жидимонта (Сигізмунда — авт.) Кестѹтьевича на великое княженъе на Вильни и на Троцеѹх месяца сентября в первый день. И приде Швитригайло на Полтеск (Полоцьк — авт.) и на Смоленск, и князи русские и бояре посадиша князя Швитригайла на великое княженъе Русское”.

Не дивно, що в історіографії утвердився погляд на Свидригайла як на речника національних інтересів Литовської Русі, борця за її політичне самовизначення, а конфлікт між ним і Сигізмундом набув національно-релігійного забарвлення (хоча на цьому тлі прикрим непорозумінням виглядали і католицьке віросповідання Свидригайла, і його виразні проунійні настрої, і дикі вчинки на зразок спалення митрополита Герасима).

Між тим, діяльність Свидригайла впродовж його недовгого перебування на великокняжому столі не виказує скільки-небудь помітних

ознак протегування “руському елементу” — принаймні, у таких масштабах, які могли б викликати спротив литовського панства; серед останнього, до речі, було чимало його прихильників.

Причини цієї Свидригайлової популярності подеколи шукали в особливостях його вдачі — попри неприхильність до князя історіографів XV-XVI ст., чії дошкульні оцінки давно вже стали хрестоматійними. Длугош вважав його запальним, нерозсудливим, імпульсивним, обділеним розумом і талантами; Гван’їні вказував на обжерливість Свидригайла, його пихатість і легковажність; Стрийковський називав князя “нікчемою та п’яницею”. Водночас усі вони дотримувались думки, що саме пиятиками та щедрістю Свидригайло здобув прихильність литовсько-руських князів. Це пояснення П.Клепатський розцінив як *sancta simplicitas*, зауваживши, що така нестриманість видається сумнівною з огляду на надзвичайну рухливість і невтомність, котрі виявляв Свидригайло в боротьбі з ворогами.

Дещо інакше оцінювали Свидригайла північно-східні літописці. Зокрема, оповідаючи про його перехід на службу до Василя Дмитровича, один із них зауважив, що Свидригайло, хоч і “лях ве верою, но ұстроен к бранн, муж храбр, доблестный на ополчение” — що, однак, не зашкодило йому засудити передачу “гордому ляху” Володимира, “еже есть стол земли Русской и град Пречистой Богоматери”. Це блюзнірство, на думку сучасників, потягло за собою Божу кару — нашествя Едігея; по ньому ореол навколо імені Свидригайла помітно зблякнув. Як зауважив укладач Никонівського літопису, “князь Швидригайло Ольгердович, внук Гедиминов, его же все возносяща, глаголаху богатырство, и ұдальство, и мужество велико в победах, а от Едигеевых татар ұтомился zelo, бегая со всею храброю литвою... Мало не половинну всего княжения Московского держал за собою, а победы на агаряны не показал нигде же, а едучи к себе в Литву, пограбил град Серпухов”.

Отже, наведені характеристики не наближають нас до розуміння феномену Свидригайлової популярності, й мусимо обмежитися констатацією того, що князь був харизматичним лідером литовсько-руської аристократії на противагу Сигізмунду, котрий, як гадають, намагався заручитися підтримкою дрібної шляхти. Протистояння цих двох князів і стало стрижнем, навколо якого оберталися історичні події у ВКЛ до кінця 1430-х рр.

Передача Польській Короні Поділля не призвела до автоматичного переходу цього регіону під владу Ягайла. Щоправда, західну його частину було окуповано ще в 1430 р.; однак Східне Поділля енергійно боронив від поляків князь Федір Несвизький. Змушений відступати,

він не зупинився перед тим, щоб спалити власну резиденцію — Брацлав. Та згодом підійшло підкріплення, і 30 листопада 1432 р. князь підстеріг польське військо на переправі під Копистериним. Після битви обидві сторони рапортували про свою перемогу, однак Брацлавщина залишилась у руках Свидригайлового намісника.

Інші настрої панували в цей час на Волині. У жовтні 1432 р. до Ягайла (король не брав участі в поході на Східне Поділля, очікуючи його результатів у Львові) звернулися князі й бояри Луцької землі з проханням включити її до складу Польської Корони. Неважко було передбачити Ягайлову реакцію. Невдовзі побачив світ привілей, в якому, зокрема, гарантувалась свобода віросповідання для православних. Однак не виключено, що згадана депутація була фарсом або, як припускають, “*проявом хвилевої депресії*”, спричиненої скиненням Свидригайла та тим агресивним запалом, з яким поляки заходилися “*розв’язувати*” територіальні питання. Хоч би як там було, в січні 1433 р. при дворі Сигізмунда опинився луцький намісник князь Олександр Ніс — один із найвідданіших друзів Свидригайла, відомий своєю участю в його визволенні з крем’янецького ув’язнення. Щоправда, князь так і не здолав своїх політичних і особистих симпатій і вже навесні того року повернувся до лав Свидригайлових прихильників.

Свидригайло тим часом не думав складати зброю. Уже в грудні 1432 р., отримавши допомогу від великого князя тверського, він підступив під Вільно; та доля знову зрадила його — в бою поблизу фатальної Ошмянни його наголову розбив Сигізмунд, і Свидригайло мусив тікати до Полоцька. Не були результативними й кілька наступних кампаній, здійснених упродовж 1433 р. за допомогою лівонців і татар. Свидригайло “*много зла сотворнша Литовской земле*”: захопив і спалив Крево, Жеславль, Мінськ, узявши численний полон; однак ці, каральні за своєю суттю, акції засвідчили хіба що слабкість його позицій у центральних районах держави. На Русі ж оплотом Свидригайла знову став Луцьк, звідки Олександр Ніс робив напади на землі Корони.

Ягайло намагався врегулювати ситуацію шляхом переговорів, закликаючи Свидригайла до зустрічі з ним та Сигізмундом. Останній на початку 1434 р. повторно задекларував свою вірність Ягайлові, а в травні того ж року продублював норми його привілею 1432 р., “*щоб уникнути на майбутнє розколу між народами наших земель і будь-якої для них шкоди*”. Та Свидригайло не скористався шансом порозумітися зі своїми противниками. Незабаром, у червні 1434 р., пішов з життя Ягайло — й у Польщі на деякий час втратили інтерес до литовських проблем. У цій ситуації Свидригайло отримав можливість переломити хід війни, однак задуманий ним разом із лівонцями похід на Литву

перервали тривалі дощі, котрі змусили сили союзників ні з чим розійтись по домівках.

Відтак, війна набирала затяжного характеру, що не могло не відбитись на настроях у таборі Свидригайла. Схильність до компромісу з Сигізмундом взяла гору в Києві та Луцьку; наприкінці літа 1434 р. його зверхність визнав князь Ніс. Водночас із Луцьком Свидригайло втратив сусідній Крем'янець, який відступив полякам Федір Несвизький, згодом "додавши" до нього все Східне Поділля (щоправда, фактично воно залишалося за Свидригайлом до 1435 р., коли його завоював для поляків молдавський воєвода Стефан). Всі ці землі Свидригайло зумів повернути собі на зламі 1435-1436 рр., передавши їх під контроль Івана Монивидовича, котрий у 1434 р. допоміг йому утримати Київ.

Опозиційний рух позначився й на півночі — в Смоленську, мешканці якого збирались піддатися Сигізмунду. Змову викрили; як з'ясувалося, провідну роль у її організації відігравав колишній смоленський єпископ Герасим, котрий з 1433 р. обіймав митрополічу кафедру. За це він сплатив страшну ціну: за наказом Свидригайла Герасима спалили живцем (1435 р.).

Свидригайло не міг не відчувати, що рух, який він очолював, підпадає на силі. Він прагнув рішучої перемоги над Сигізмундом, для чого, за допомогою лівонців, зібрав чимале військо, з яким улітку 1435 р. вирушив на Литву. Битва сталася 1 вересня поблизу Вилькомира, при р.Свята, і завершилася приголомшливою поразкою Свидригайла. На полі бою залишилися майже всі лівонські рицарі з магістром на чолі; наклало головою й чимало русько-литовських князів, а понад сорок із них потрапило в полон. У православній традиції це витлумачувалось як покарання за смерть єпископа Герасима.

Свидригайлова зірка утрималась на політичному обрії, однак почала швидко тьмяніти. Після його поразки Сигізмунд відрядив на Русь свого сина Михайла з "усією силою литовською". Той вирушив на Смоленськ, однак під Оршею його зустріла депутація смольнян, котрі самохіть "далися" під владу Сигізмунда. Відтак Михайло (чи, як його часто звали, Михайлушко) повернув на Вітебськ, куди втік Свидригайло. Тут на нього чекала невдача: простоявши під містом шість тижнів, він "не взя города, прочь понде". Те саме спіткало литовців під Полоцьком, який вони обложили взимку того ж року.

Свидригайло тим часом вирушив на південь, до Києва, щоб заручитися підтримкою татар. Вони вже не раз приходили йому на допомогу, хоча, бувало, не обходилося без ексцесів (як, наприклад, у 1433 р., коли закликані Свидригайлом кримчаки, ухилившись від участі

в поході на Литву, “попленнша [землю] около Кнева н Чернигова огнем н мечем, без числа христнан в плен поведоша”).

У Південній Русі його поява була своєчасною, адже там уже пішла поголоска про смерть Свидригайла, й по цій звістці помітно порідшали ряди його прихильників. Свидригайло відновив контроль над Сіверщиною, а згодом, як уже відзначалося, — над Волинню та Брацлавщиною. Татарська допомога виявилась доволі ефективною. Однак водночас він утратив свого традиційного союзника, лівонських рицарів, котрі в грудні 1435 р. уклали угоду з Польщею, якою, зокрема, передбачалась відмова від підтримки Свидригайла. Це унеможливило його похід на Литву в 1436 р. Своєю чергою, мешканці Полоцька й Вітебська, “не чүя себе помощи н нотколе”, піддалися Сигізмунду, після чого, за твердженням літописця, “начал князь великий Жидмонт княжити на великом княженни на Литовском н на Русском”.

Ця фраза набуває особливого значення, коли взяти до уваги, що вона належить тому ж білорусько-литовському книжнику, котрий ввів до обігу термін “велике князівство Руське”; його запровадження було пов’язано з опануванням Свидригайлом Полоцька і Смоленська, а “вилучення” з ужитку (чи, точніше, повернення до традиційної титулатури володарів Литви) — з утратою ним Смоленська, Вітебська і Полоцька. Отже, за візією літописця, “велике князівство Руське” охоплювало тільки північ Литовської Русі — землі навколо Смоленська та Полоцька. Зрозуміло, що цей регіон не може служити “територіальним еквівалентом” загальноруської національної ідеї, що її речником вважається Свидригайло.

Подальша його діяльність була спрямована на пошук нових союзників. Улітку 1436 р. він з’явився в Кракові, при дворі Ягайлового наступника — юного короля Владислава III (1434-1444 рр.), намагаючись розірвати його союз із Сигізмундом. Не підтриманий польською правлячою верхівкою, Свидригайло знайшов спільну мову з шляхтою руських земель Корони, яка в цей період виборювала свої станові права. Між її представниками та Свидригайлом у вересні 1436 р. було укладено сепаратну союзну угоду, якою передбачалася передача Польщі Луцької землі. Ця втрата мала компенсуватися Свидригайлові маєтностями в коронних землях; по смерті ж князя всі його володіння переходили до складу Польщі. В дусі цієї угоди видали грамоту й київські бояри, декларуючи свою вірність Польській Короні.

Ефект від цієї угоди був негайним: вислані до Луцька Сигізмундові війська на звістку про укладення союзу між Свидригайлом і королем припинили облогу й повернулися до Литви. На додержання укладеної у Львові угоди Свидригайло впустив польські війська на Волинь

і передав Луцьк галицьким старостам. Однак його нові союзники не змогли виконати своїх зобов'язань — переконати короля в необхідності розриву із Сигізмундом. Той укотре підтвердив чинність акта 1432 р., а польські правлячі кола остаточно відцуралися від Свидригайла: мешканцям коронних земель було заборонено перебувати на службі у Свидригайла чи надавати йому будь-яку підтримку.

Втім, ця заборона залишилася декларативною: Свидригайло й далі підтримував контакти з галицькою шляхтою, що її представники, Ян із Сенна та Вінцеслав Шамотульський, сиділи в Луцьку як тамтешні старости. Це тривало до кінця 1438 р., коли мешканці міста, з огляду на беспорядність польських урядових кіл, звернулися до Сигізмунда, щоб той прислав їм свого намісника. Це означало кінець Свидригайлового панування на Русі; на деякий час князь відійшов від активної політики, очевидно, усамітнівшись у своїх галицьких маєтностях.

Припинення багаторічної внутрішньої боротьби у ВКЛ вело до змін у політичному курсі Сигізмунда, котрий більше не потребував польської підтримки. Підтверджуючи чи не щороку акт польсько-литовської унії 1432 р., він став уважати тягарем цю принизливу залежність — і з його вуст залунали слова, нібито запозичені з лексикону старшого брата: *“Ніколи ми не були нічийми підданими, і велике князівство наше, наскільки сягає пам'ять людська, ніколи нікому не було підвладним; ми не отримали його від поляків, а займаємо княжий престол за Богом даним спадковим правом по наших попередниках. Після смерті нашого брата, вічної пам'яті Вітовта, воно перейшло до нас як до законного спадкоємця, і ми на цьому престолі, з Божою допомогою, нікого, крім Бога, не боїмося”*.

Сигізмунд не обмежувався гучними заявами. Наприкінці 1430-х рр. з його ініціативи постав проект створення антипольської ліги, до якої він прагнув залучити цесаря, німецьких рицарів і татар. Однак його далекосяжним задумам, хоч би якими вони були, не судилося збутися: тільки-но опанувавши владу в межах усієї Литовсько-Руської держави, він став жертвою замаху.

Білорусько-литовська хроніка Биховця пов'язує загибель Сигізмунда з тими прикрощами (*“тяжкими окрґтенствами”*), яких він надавав своїм підданим, котрі *“то терпели як верные рабы пана своего и ничего злого ему не чинили и не мыслили; он же, окаянник, князь великий Жигмонт, не насытился злостью своей и мыслил в сердце своем по днаволью наґчению, как бы весь рожай (рід — авт.) шляхецкнй погубити и кровь нх розлити, а поднести рожай хлопский, песью кровь”*. Так виник *“злой умысл”*: зібрати шляхту на загальноземський сейм і *“на том сейме всю шляхтґ выкоренити”*. Сигізмунд розіслав

по всіх підвладних йому землях грамоти, закликаючи “княжат н панят, н всю шляхтґ” прибути до Вільна для розв’язання нагальних загальнодержавних проблем.

Однак віленський воєвода Довгїрд і троцький воєвода Лелюша, “доведавшнся достовєрно, яко тот сейм положєн на пагубу всего рожаю шляхецкого н нх самнх”, замірилися покласти край звірствам Сигізмунда (літописець порівнює його з біблійним уособленням зла — дарем Іродом). Їхнім спільником став князь Олександр Чорторийський; було вирішено вбити Сигізмунда, захопити Вільно й Троки та “держати нх на князя Свндрнгайла”. До змови залучили й “дворяннча, родом княннна, на имя Скобєйка”, що його М.Стрийковський називає конюшим великого князя. Скобєйко мав відвезти до Трок юрочне сїно; тож змовники вдалися до “троянського” маневру, сховавши в 300 возах своїх озброєних слуг.

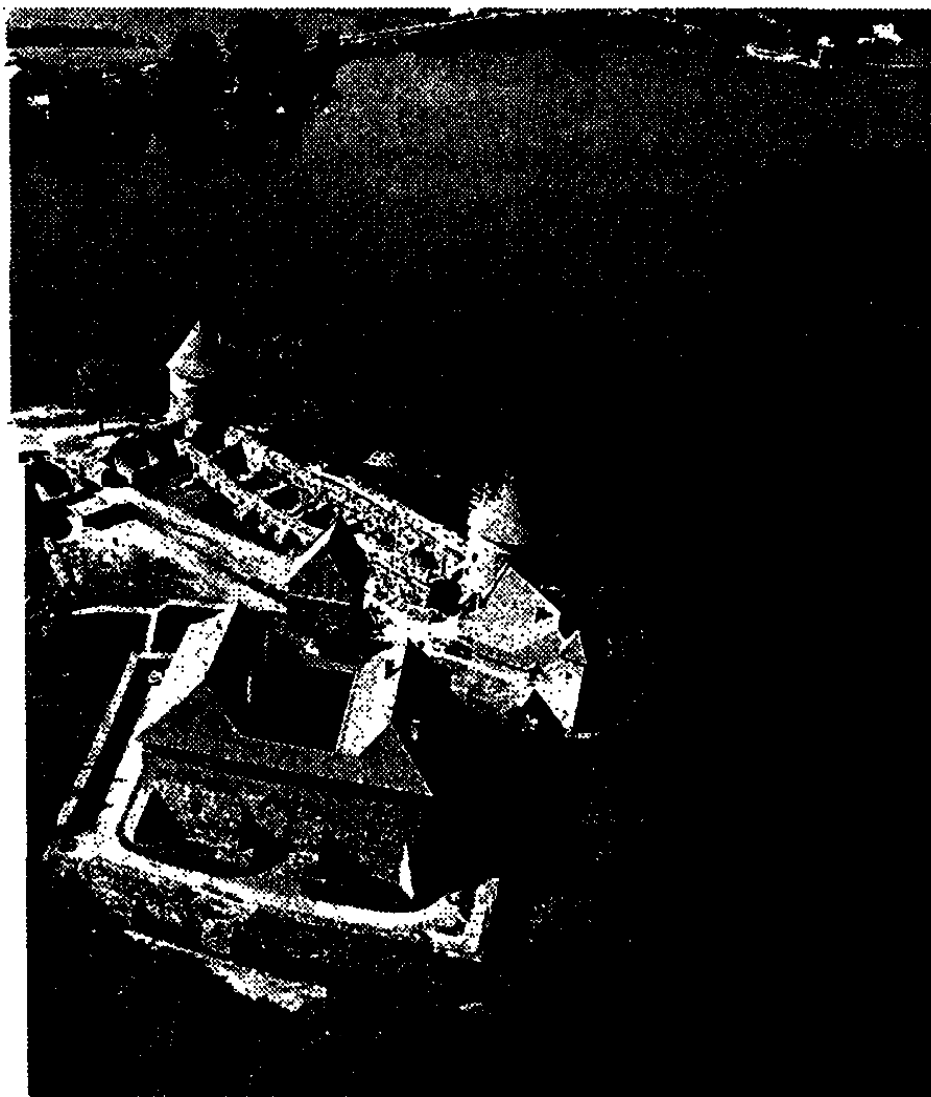

Рис. 13. Замок у Троках (сучасний Тракай)

Скобейко та Чорторийський в'їхали до Троку 20 березня 1440 р., у вербу неділю, коли син Сигізмунда, Михайлушко, “вышел з града до костела”, а сам князь слухав обідню у своїй “ложниці” в одній із замкових веж. Потрапили до неї хитрістю: пошкрябавши по дверях, як це робила ручна медведиця Сигізмунда. Князь Чорторийський “вымовил єму все єго злыє вчинки” й викрив його кривавий задум; він же виголосив вирок: “Что еси был наготовил князем и паном, и всем нам пити, тоє ты теперь пей один”. Безпосереднім убивцею Сигізмунда літопис називає Скобейка; разом зі своїм господарем загинув і улюбленець князя Славко, котрого змовники скинули з вежі.

Безумовно, в цьому переказі відчутна фольклорна традиція (її існування в XVI ст. зафіксував і польський хроніст М.Меховський, згадуючи, як у Литві співали сумну пісню про вбивство Сигізмунда “хоробрими руськими князями”). Однак, як гадають, ця оповідь була складена по живих слідах трагедії і включена до літопису, коли стіни Сигізмундової “ложниці” ще плямила його кров; тож у своїй основі вона достовірна. Аналогічно трактовано смерть Сигізмунда в новгородському літописі: “Сей же князь люте и немилостив... и много князей литовских погубил, а нные истопил, а нные погубил мечем, а панов и земских людей немало без милосердия изгубил; того ради и Бог на него наведе лютую сню смерть”. Добре поінформований літописець (як і деякі інші сучасники) додав до учасників замаху брата Олександра Чорторийського — Івана (цікаво, що Длугош називає його “русином за родом і вірою”, хоча Чорторийські були онуками володаря Чорторийська й Чернігова Костянтина Ольгердовича; це унаочнює, наскільки далеко пішов процес “зрушення” литовської правлячої династії менш ніж по ста роках її перебування на Русі). Змовники сподівалися на те, що після загибелі Сигізмунда Литовську державу знов очолить Свидригайло, проте наступником убитого князя став 13-річний син Ягайла Казимир.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ
ЧАСИ
КАЗИМИРА
ЯГЕЛЛОНЧИКА

Казимир Ягеллончик, котрий опанував віленський стіл у червні 1440 р., був лише однією з можливих кандидатур на цю “вакансію”. На неї претендували також Свидригайло (після смерті ненависного суперника він, не вагаючись, став називати себе “верховним князем литовським”), син Сигізмунда Михайлушко, який фактично успадкував батьківський великокняжий титул, і старший брат Казимира — польський король Владислав III. Після певних вагань серед литовського панства взяли гору прихильники Казимира. Владислав погодився відпустити його до Литви як свого намісника. Однак у Вільно Казимира відразу оголосили великим князем литовським (як зауважив новгородський літописець, “посадиша єго в Вильне на великом княженє тнхо н безмятежно”); фактично ж владу в державі взяла в свої руки придворна верхівка з Яном Гаштольдом на чолі.

Черговий верхівковий переворот дав поштовх сепаратистським тенденціям на місцях. Повстав Смоленськ, де “чорні люди” оголосили своїм “господарем” мстиславського князя Юрія Лингвєньовича, котрий, “возгорднвшнсь”, спробував приєднати до своїх володінь Полоцьк і Вітебськ, тобто відновити Свидригайлове “велике князівство Руське”. В Жемайтії превалювали симпатії до Михайлушка; відмовившись користися Казимиру, жмудини обрали собі нового старосту. Від Литви відійшла Дорогичинська земля, котру за угодою, укладеною з Сигізмундом Кейстутовичем, захопив мазовецький князь Болеслав.

Литовська верхівка спромоглася подолати цю внутрішньополітичну кризу. Смоленськ опанували війська, очолені юним Казимиром. Під тиском жорстоких репресій смольняни мушили прийняти свого колишнього намісника; Юрій Лингвєньович “убоявся, вндя свою дерзость” і втік до Москви, а звідти — до Новгорода. В Жемайтії все обійшлося без застосування сили: для врегулювання ситуації вистачило дипломатичних здібностей Гаштольда. Михайло Сигізмундович, не отримавши батьківських Трок, утік за межі ВКЛ, у Мазовію. Свидригайло задовольнився наданням йому в довічне держання Волині. Складніше було розв’язати суперечку з Болеславом Мазовецьким, якого активно підтримали поляки. У 1443 р. обидві сторони опинилися на межі війни, але, зрештою, справу владнали переговорним шляхом: Болеслав відступив свої права на Дорогичин за 6 тис. кіп праських грошів. Усі “новоприєднані” землі —

Смоленська, Жомоїтська, Дорогичинська — отримали від Казимира уставні грамоти, де застерігались їхні “одвічні” права.

1444 р. приніс нові проблеми: у битві під Варною пропав без вісті брат Казимира, король Владислав (увійшов в історію як “варненський” — Варненчик). Наступного року поляки обрали своїм королем Казимира, однак зустріли спротив литовського панства, що його вдалося зломити лише під загрозою коронації Болеслава Мазовецького (вона могла потягти за собою вокняжіння в Литві Михайлушка, його друга й шурина). Литовці обумовили коронування Казимира, що відбулося в 1447 р., поверненням Поділля й суверенізацією ВКЛ.

Ці умови так і не були виконані; з другого боку, польській стороні не вдалося реалізувати наміри щодо анексії Східного Поділля та Волині. За твердженням Длугоша, Свидригайло присягнувся, що після його смерті Луцька земля відійде до Корони, однак, щедро обдарований литовцями, зрікся свого рішення. Хоч би як там було насправді, литовські урядові кола завчасно подбали про долю Волині й, коли Свидригайло помер (лютий 1452 р.), утримали місцеві замки в своїх руках.

Майже водночас зі Свидригайлом, у тому ж 1452 р., пішов із життя Михайло Сигізмундович, котрий, не полишаючи спроб опанувати віленський стіл, неабияк досаждав Казимиру, а в 1449 р. навіть спромігся ненадовго захопити низку сіверських міст і, можливо, Київ. Михайлушко “за злобу отця єго” не користувався популярністю в Литві й тримався силою хана Заволзької Орди Саїд-Ахмата; здолати його Казимирові допоміг Василій II, приславши військо казанського царевича Юсупа. Зрештою, Михайлушко подався до Московщини, де його невдовзі отруїли. Це з полегшенням сприйняв не лише Казимир, а й Василій, котрий у 1449 р. уклав з ним мирну угоду, якою передбачались відмова від підтримки цього Казимирового ворога та зобов’язання виступати “заодні” проти обопільних “недругов”. “Вічне перемир’я” 1449 р. ґрунтувалося на взаємному визнанні існуючих кордонів; водночас був створений правовий механізм регуляції політичних відносин між ВКЛ, Великим князівством Московським, Твер’ю, Новгородом і Псковом, верховськими князівствами та Рязанню. Відтак, було зафіксовано баланс політичних сил у Східній Європі й забезпечено мир на східних кордонах ВКЛ.

Водночас за часів Казимира було, нарешті, вирішено проблему взаємин із Орденем. Боротьба з ним відновилась у 1454 р. під впливом повстання “Пруського союзу”, котрий репрезентував інтереси прусських міст і дворянства. Війна, що тривала 13 років, завершилась укладенням Торунського миру 1466 р., згідно з яким Орден визнав себе васалом Польщі, повернувши їй відвойовані двома століттями раніше землі.

Литва не брала участі в цій війні; Казимира ж вона відволікала від суто литовських проблем. Це покликала до життя план передачі великокняжих прерогатив іншій особі; найбільш прийнятною литовській верхівці здавалася постать київського князя Семена Олельковича — онука Володимира Ольгердовича, одруженого на дочці Яна Гаштольда, одного з лідерів цього спрямованого проти Казимира руху. Останньому довелося виявити неабиякі дипломатичні здібності, щоб унеможливити такий перебіг подій; регулярно навідуючись до Литви, він зміг утриматись при владі, однак так і не подолав невдоволення литовських панів, котрі після смерті Семена Олельковича погоджувались узяти собі князем будь-кого з Казимирових синів. Така перспектива тягла за собою необхідність юридичного оформлення литовсько-польських взаємин; саме цього й уник Казимир, і режим персональної унії Корони та Литви поіснував самої його смерті (1492 р.).

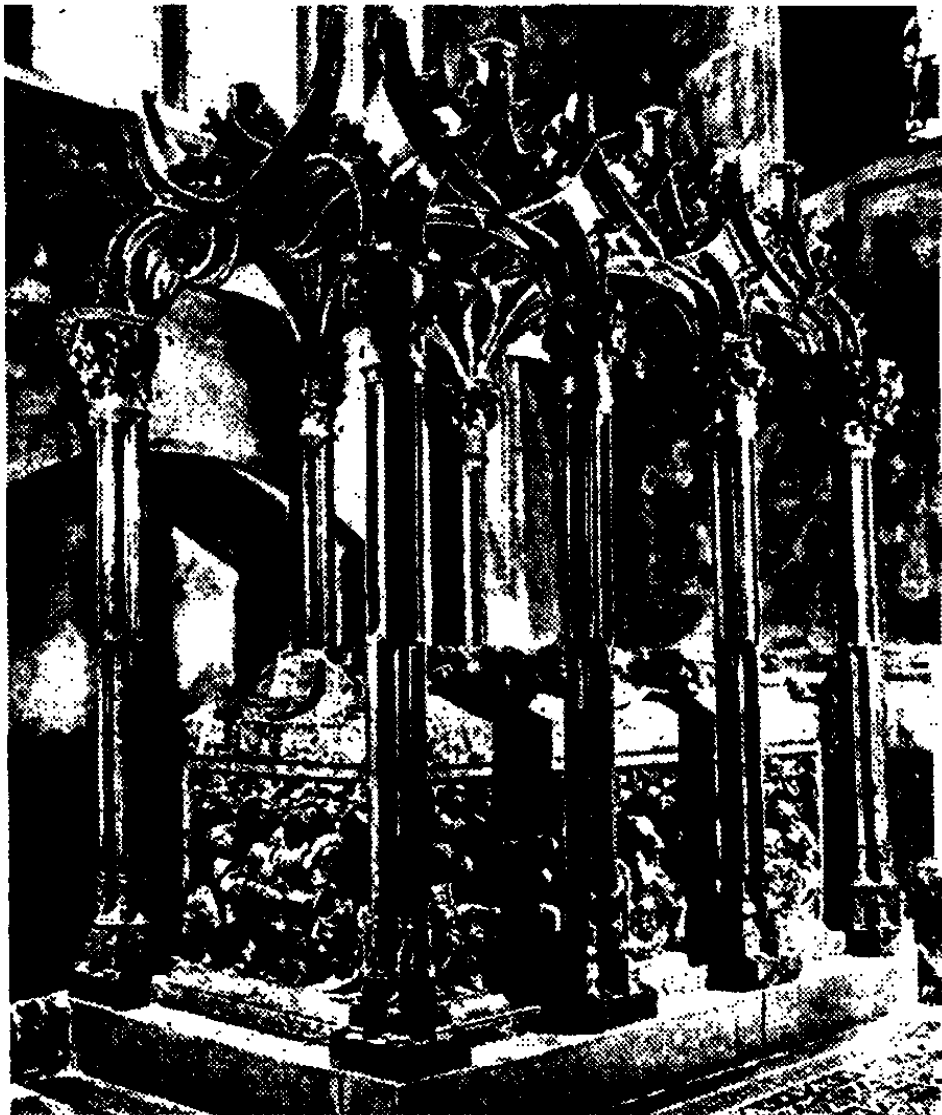
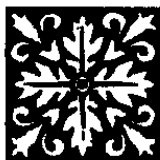

Рис. 14. Надгробок Казимира Ягеллончика роботи Віта Ствоша. 1492-1496 рр. грати

Після неї великим князем литовським став Олександр Казимирович, а польським королем — його брат Ян-Альбрехт. Та вже в 1501 р., зі смертю останнього, обидві держави знову об'єдналися в руках Олександра. Ця ситуація відтворилася і за його наступників — Сигізмунда I (1506-1548 рр.) та Сигізмунда-Августа (1548-1572 рр.). Однак, хоч обидві країни очолював один володар, аж до самої Люблінської унії (1569 р.) зберігалася державна окремішність ВКЛ і Корони Польської як двох самостійних політичних організмів.

§1. Київське князівство: факти й пізніша традиція

Початок Казимирового правління став зоряним часом для Олександра (Оленька) Володимировича — старшого сина Володимира Ольгердовича Київського, котрий у 1394 р. втратив свій уділ, отримавши замість нього Копил. Після цього до середини 30-х рр. XV ст. Київ перебував у руках князів Гольшанських. З дочкою Андрія Івановича Гольшанського взяв шлюб молодший брат Оленька — Іван Володимирович. Можливо, це втворювало йому шлях до київського князіння — принаймні, в літописних повідомленнях про Вилькомирську битву (1435 р.) зазначається, що серед інших прихильників Свидригайла до рук великого князя литовського Сигізмунда потрапив князь Іван Володимирович Київський. Водночас було ув'язнено й Оленька з родиною: дружиною Анастасією (дочка великого князя московського Василя I Дмитровича, звана "московкою", з якою він узяв шлюб у 1417 р.) і синами Семеном та Михайлом. Оленька тримали в Кернові, а його рідних — в Утяні.

Ув'язнення тривало до 1440 р., коли було вбито Сигізмунда Кейстутовича і великокняжий стіл посів юний Казимир Ягеллончик. Йому й бив чолом Оленько "об отчизну свою, о Кнев", яку, на клопотання панів-ради, отримав "со всіми пригородки киевскими".

Правління Олелька Володимировича тривало майже 15 літ — до 1455 р. На жаль, брак відповідних джерел стає на перешкоді з'ясування характеру його внутрішньої політики й навіть міри її самостійності. Тож не дивно, що ця проблема востаннє дискутувалася на зламі ХІХ-ХХ ст. Більшість тогочасних вчених схилилася до думки, що за володарювання нащадків Володимира Ольгердовича Київське князівство користувалося автономією, яка межувала з екстериторіальністю. Протилежну позицію зайняв у цьому питанні М. Грушевський, твердячи, що *“дотеперішній погляд на київських князів Володимировичів як на вповні самостійних володарів — хибний: самостійними володарями вони не були, у внутрішніх справах своєї землі вони підлягали великому князеві і його власть обмежувала дуже значно їх власть”*

Рис. 15. Портрет київського князя Олелька Володимировича.

На підтвердження своєї думки він видрукував два акти Казимира, які стосувалися боярина Івашка Юршича, що його батько Юрша вислужив у Свидригайла маєтності на Київщині. З невідомих причин ці землі були конфісковані в Івашка Олельком. У 1453 р., за скаргою боярина, до справи втрутився Казимир, спочатку усно наказавши київському князю повернути згадані землі їх законному спадкоємцеві, потім звернувшись до нього листовно й, нарешті, підтвердивши це надання привілеєм, згідно з яким Івашко отримав свою “отчнну ґ Кневском повете”, “што по нашemu (Казимира — авт.) приказанню князь Александр Володимерович вернул”.

На думку Грушевського, “цей категоричний, нецеремонний наказ великого князя київському князеві в місцевих київських справах і королівське надання маєтностей у Київщині з поминенням київського князя” виразно вказують на обмеженість прерогатив останнього.

Висловлений науковцем погляд практично не здобув підтримки фахівців — передусім, тому, що йшлося про поодинокий факт. І досі обійдено увагою надрукований майже століття тому декрет Сигізмунда III (1613 р.), де згадуються два “листи” Казимира: перший, “писанный до князя Александра Володимеровича, авы земан ґ воеводстве Кневском над рекою Ушею лежачне Грнню Пашиничу н Макару Волковичу привернул (передав — авт.)”, і другий, з підтвердженням цього надання. Характерно, що дати видачі цих “листів” (19 травня і 24 вересня 1453 р.) і документів зі справи Івашка Юршича (19 травня і 21 вересня 1453 р.) практично збігаються. Відтак, є підстави говорити про колективне звернення до Казимира кількох київських бояр, покритих Олельком. Організація такої “депутації” вказує на те, що йшлося, найвірогідніше, про одиничний випадок, і втручання великого князя литовського у київські справи не мало регулярного характеру. До того ж, Олелько лише з другого разу виконав Казимирову волю; тож, очевидно, на теренах свого князівства він почувався як цілком самостійний правитель.

Найпомітнішою подією перших років Олелькового князювання став приїзд до Києва митрополита Ісидора, котрий перед тим брав участь у роботі Флорентійського собору, на якому було укладено унію православної та католицької Церков (1439 р.). По дорозі з Італії до Москви він завітав до Києва, де князь Олелько, не здаючи собі справи з того, на яких засадах “сталось одначество с латинною”, у лютому 1441 р. підтвердив “господину н отцу своему Сндору” права, якими користувалися на території митрополичої єпархії його попередники.

“Государь отчнч киевскнй” разом зі своїми “князьми н с паны, н со всею полною своею радою”, декларувавши принцип недоторканності митрополичих маєтностей, передав Ісидору те, що “издавна”, ще за часів його “великих прародителей” — “великих благоверных н благородных

князей и княгинь”* — належало митрополії. Він також підтвердив надання приватних осіб — те, що “великие господья бояре и боярыни, и все именитые народы ... давали ... и поминок себе и за спасение своей души и своему роду всему: села и волости с данями и со всеми доходы, также и земли, и воды, з бортьями и со всеми пошаннами, с людьми и с озерами”.

Княжим воеводам і тиунам заборонялося “вступати” в “церковные земли и воды, и в люди, и во все доходы, и во все пошанны”, що збиралися на користь митрополита; до останніх Олелько додав “мыто конское” (грошовий збір з продажу коней). За відсутності Сидора (коли він “отъедет далее в свою митрополию, управляя церковь Божию”) маєтності й доходи митрополичої кафедри переходили під контроль його намісника.

Робилися застереження щодо митрополичих людей: вони мали допомагати при будівництві міських укріплень (“коли будет надобе город делати, и митрополичьи люди софийские заделывают свое место, которое делывали так же из старины и при первых митрополитах”); натомість їм “по старине” допомагали підводами. Якщо ж між ними й підданими князя виникали конфлікти, вони підлягали компетенції “смесного” суда, що його процедура також описана в Олельковій грамоті.

Митрополиту призначалась і половина “осмьничего”; під цим можна розуміти як половину всіх грошових зборів князівського “осмьника” (урядника, котрий видав збором рибного мита, розбирав дрібні крадіжки й бійки тощо), так і лише ті, що були пов’язані зі злочинами проти моралі. На останнє припущення настановує норма, зафіксована в уставній грамоті великого князя Олександра київським міщанам (1499 р.): “Колн которого христаннина купца або мещанина, або казака застанет осмьник непочестные речн делаючи с белыми головами (жінками — авт.), тогда на том наместнику митрополичему хоживала урочная вина (різновид штрафу — авт.)”.

Факт видачі цієї грамоти митрополиту Ісидору виразно засвідчує тенденційність пізнішої літописної звістки про те, що “Исидор, митрополит киевский, пришед во одежде кардинальской в Киев, но оттуду изгнаша его”. Навіть на зламі XV-XVI ст. ім’я Ісидора фігурувало в пом’янику Києво-Печерського монастиря — і тільки згодом цей запис було знищено.

* Таке гучне посилення Олелька на своїх прародителів (з них лише його батько, Володимир Ольгердович, сидів на київському столі) можна розцінювати тільки як стилістичну фігуру. Однак, гадаємо, Олелько свідомо культивував уявлення про спадковість, “отчинность”, своїх володінь, як і підносив власний статус за допомогою титулатури; цікаво, що остання на зламі XV-XVI ст. вважалася децю “надмірною” — принаймні, в тогочасній митрополичій канцелярії, зацікавившись грамотою Ісидору як зразком князівського пожалування (“как дати грамоту князю на святительские (доходы — авт.)”), виесли її до збірки формулярів в “урізаному” вигляді — викресливши слова “от Бога даванный”.

На відміну від Олелька, його шурин, великий князь московський Василій II, рішуче виступив проти укладеної у Флоренції унії та її речника Ісидора; у 1448 р. собор місцевих єпископів висвятив нового митрополита — Іону, котрий незабаром звернувся до київського князя, прагнучи пояснити, чому це було зроблено без санкції Константинополя. Іона покликався на спричинене Флорентійською унією “церковное нестрое-ние во Царнграде” — “царь (візантійський імператор — авт.) не таков, а ни патрнарх не таков, иномудрствующнй н к латннам прнблнжающнйся”; паралельно він згадував, що й раніше, через “негладость (незгоду — авт.) рүсских господарей со царнградскнми царями” бувало несанкціоноване патріархом “поставленье митрополнтам ... на Кневе”, маючи на увазі прецеденти 1051 і 1147 рр.

Вартий уваги компліментарний тон цього послання. Звертаючись до Олелька, Іона писав: “От многих про тебя, про великого человека, слышү, яко же еси ... заступник всему православному христианству и тоя державы, Литовской земли, всем христианам тутощным и похвала, и поможенье... ; во всяко время ты еси начальник всему добру”. Нині, за браком джерел, важко судити, наскільки ці слова відповідали дійсності*, однак митрополитове звернення до Олелька не минуло без сліду: князь, очевидно, доклав певних зусиль до того, щоб Іоні були підпорядковані й литовські єпархії. Він же, разом зі Свидригайлом і низкою литовсько-руських вельмож, засвідчив акт, яким Казимир передав Іоні “столец митрополитч киевскнй н всея Рүси” (31 січня 1451 р.).

Отже, як бачимо, сучасники високо ставили політичний авторитет і християнські чесноти Олелька. На схилі віку він постригся в ченці під ім'ям Олексій і скінчив своє життя в Києво-Печерському монастирі, де й був похований.

Важко судити, наскільки відповідає дійсності епітафія з його надгробку, відтворена в “Тератургимі” Афанасія Кальнофойського (1638 р.), за якою Олелько зрікся князівської влади, переконавшись у суєтності всього суцього — “коли побачив, як б'ється народ з народом, королівство з королівством, сходять зі сцени цезарі, падають тирані”.

Наступником Олелька на київському столі став його старший син Семен, якому на той час було близько 35 років (збереглися відомості про його охрещення митрополитом Фотієм у 1420 р.). У родинній традиції це

* Наявні джерела засвідчують хіба що побожність Олелькової родини: “князь Олександрo Володимерович ис своєю княгинією московкою н своими детьми” пожалував десятину з маєтностей у Турці Лаврашівському монастирю в Новогрудку; в 1458/59 р., вже після смерті Олелька, “княгиня Настасья Киевская” за згодою синів передала дві свої волості Троїце-Сергієвому монастирю, ігумен якого Васіан у той час перебував у Києві з місією “укреплення православного христианства”.

тлумачилось як наслідок розподілу ("дела") батьківських володінь між Олельковими синами: "князь Семен и князь Мнхайло Александровичи промежи себе дел имели, [и] князь Семен взял Киев со всеми пригородки и волостями Киевского повета". Інакше оповідає про ці події літопис: "Преставнися князь Александро Володимирович Киевский, прорекимый Олелько, и оставит по собі двух сынов, князя Семена и князя Мнхайла. И король по смерти отца их не дал в дел межн их Киева, а даст [его] от себе держати князю Семену, и князь Мнхайло сел на отчизне своей, на Копыли". Отже, Казимир не визнавав "отчизны" (спадкових) прав Олельковичів на Київ, які начебто "пробегал" їхній дід Володимир Ольгердович, подавшись у 1394 р. до Москви.

Втім, і за цих умов Казимир практично не втручався у внутрішнє життя Київської землі. Зі свого боку, Семен Олелькович вважав себе "князем великого князства своего Киевского", а його сусід, молдавський воєвода Стефан III, котрий у 1464 р. одружився з сестрою Семена Євдокією, навіть називав його "київським царем" (з таким титулом він згадується в місцевих літописах). Це й не дивно — з огляду на мас-

СНОВАНА БЫНІСЬКА
КОМАНІ КІТІСЬ БІ БІВІ

БІА БІЦА ПЕРКАІ ТМГ СЕ
КІЗЕ СІНІ ПО АЛЕКСІВІ СІ

Рис. 16. Фрагменти шиферного триптиха XV ст. з Успенського собору Києво-Печерського монастиря. Ліворуч — Феодосій Печерський, праворуч — Богородиця. Напис сповідає про відбудову Успенського собору Семеном Олельковичем

штаби його володінь, які простягалися від Мозиря на півночі до Чорноморського узбережжя на півдні. Намісник Семена Олельковича Свиридов, “который от него Черкасы держал”, так окреслив цей південний кордон: річкою Мурафа до Дністра, потім униз Дністром, повз Тягиню (сучасні Бендери), “аж где Днестр упал в море; а оттоль, с устья Днестрова, анманом пошла граница мимо Очакова аж до устья Днепровва... а от устья Днепровва до Таваня” — перевозу на нижньому Дніпрі, який становив спільну власність володарів Литви та Криму; далі кордон з Кримським ханством пролягав по річках Овеча Вода, Самара, Сіверський Донець і Тиха Сосна.

Завдяки географічному положенню свого князівства Семен Олелькович контролював значну частину Дніпровського торговельного шляху, що з'єднував Північно-Східну Русь із Кримом та країнами Сходу. Київ посідав важливе місце в системі тогочасних економічних зв'язків. Як зазначав у своєму щоденнику венеціанець Амброджіо Контаріні, “сюди з'їжджається чимало купців із хутрами з Верхньої (Північно-Східної — авт.) Русі; об'єднавшись у каравани, вони прямують до Кафи (щоправда, часто, наче вівці, потрапляють у дорозі до рук татар)”. Київський князь охоче користувався вигодами цієї транзитної торгівлі, й навіть через два десятиліття після його смерті московські купці згадували про збільшення ним митних зборів у Києві.

Однак не цим запам'ятався Семен Олелькович нащадкам, а тим, що відновив Успенську церкву Києво-Печерського монастиря, “разореннюю и в запустении бывшую от нашествия злочестиваго Батыя”; обдарував її “златом, и серебром, и сосуды церковными” та “в ней же и сам погребен бысть в гробнице, юже сам созда”. Власне, як зазначено в його епітафії, сама церква Успіння стала величним надгробком Семену Олельковичу — останньому київському князю, після смерті якого в 1470 р. “на Кневе князи престаша быти, а вместо князей воеводы насташа”.

Так сталося з волі Казимира, який на звістку про смерть Семена Олельковича прислав до Києва свого намісника — Мартіна Гаштольда, швагра (брата дружини) покійного князя. Однак Семен мав прямих нащадків — сина Василя і брата Михайла, на той час намісника в Новгороді. Саме його кандидатура найбільше імпонувала киянам, котрі відмовилися прийняти до себе Гаштольда як іновірця і, головне, не князя з походження. За словами Длугоша, кияни двічі не впустили Гаштольда до міста, “кажучи, що або всі до одного накладуть головами, або (коли Казимир не поставить у них князем Михайла Олельковича — авт.) іншого собі князя добудуть”, якщо не “грецької, то латинської віри”. Така завзятість красномовно свідчить про безперервність традиції князівського правління на Київщині в XV ст. Однак у 1471 р. їй було покладено край,

коли кияни під загрозою воєнної виправи проти свого міста таки визнали владу Гаштольда. Отже, великий князь Казимир домігся свого і “царственный град Киев и княжение его в воеводство переимени”.

Такий перебіг подій не задовольняв нащадків Володимира Ольгердовича, переконаних у своїх правах на Київ. Недарма ж Семен Олелькович перед смертю “вінував” (тобто фактично забезпечив) свою дружину “киевскими пригородки и волостями”, що було б неможливо, якби він не почував себе господарем у власному князівстві. Тож навряд чи відповідає дійсності версія Длугоша, за якою в останні дні життя князь Семен, надіславши в дар Казимирові свого білого коня та лук (чим нагадував про власну звитягу в боротьбі з татарами), передав під його опіку свою родину і свої володіння, фактично зрікшись останніх на користь володаря Литви. Адже й через три десятиліття після цих подій небіж Семена Олельковича, Семен Михайлович, судячись із його вдовою Марією за свій Копильсько-Слуцький уділ, дивувався, “которым обычаем Киев, удаел князя твоего, после живота (смерти — авт.) его от тебе и от твоих детей отошел” і чому “король его милость граничную землю Киев на себе взял”, надавши в “хлебокормление” родині покійного князя Пінськ (з правом повернути його “опять к своей руке”).

Не могли змиритися нащадки Володимира Ольгердовича і з тим, що їх, попри високий родинний авторитет і знатність походження, відтиснуто від широкої політичної влади. Не слід забувати, що як Олелько Володимирович, так і Семен Олелькович неодноразово висувалися кандидатами на великокняжий стіл, адже вони походили зі старшої лінії Ольгердовичів і формально мали більші права на престол, аніж нащадки Ягайла, сина Ольгерда від другого шлюбу.

Кривди, заподіяні київським князям, болісно переживали й далекі нащадки Володимира Ольгердовича. Один із них, князь Іван Бельський, у 1567 р., майже через 200 років після приходу до влади Ягайла, докоряв у листі, надісланому з Московщини в Литву, його правнукові, великому князю литовському Сигізмунду-Августу: “Наша была отчизна великое княжество Литовское, заньже (оскільки — авт.) прапрадед наш, князь Володимир — великого князя сын Ольгердов, и как князь великий Ольгерд понял (узяв за себе — авт.) другую жену, тверянку (Юліану, дочку князя Олександра Тверського — авт.), и для тое другой своей жены прадеда нашего отставил, а дал тот столец, великое княжество Литовское, другой своей жены детям, сыну Ягайлу”.

Втрата обох князівських “отчизн” — Києва й Вільна — спонукала нащадків Володимира Ольгердовича до активної боротьби. Йдеться про так звану “змову князів” 1481 р. Її організаторами були Михайло Олелькович і Федір Іванович Бельський (обидва — онуки Володимира

Ольгердовича), а також Іван Юрійович Гольшанський (правнук Володимира Ольгердовича по матері, Юліані Омельківні). Змову викрили (як гадають, не без допомоги київського воєводи Івана Ходкевича). Бельському пощастило втекти до Москви, а Михайло Омелькович та Іван Гольшанський наклали головами. За браком відповідних даних важко судити про наміри організаторів змови. Очевидно, й для більшості сучасників вони залишилися таємницею. Принаймні, на таке припущення наштовхує літописний запис під 1481 р.: “**Мєсяца августа 30 король польскїи и литовскїи Казимир повелєа стятн (стратити — авт.) князя Муханла Омельковича и князя Ивана Юрьевича; вина их Богу єдномує сведуща**”.

За свідченнями деяких джерел, змовники хотіли детронізувати (а можливо, й убити) Казимира Ягайловича і посадити на великокняжий стіл Михайла Омельковича. Для цього начебто передбачалося використати весілля Федора Бельського, на яке був запрошений Казимир. За іншою версією, вбивство мало статися під час полювання — на князівських “ловах”. У будь-якому випадку лише щасливий збіг обставин нібито врятував Казимира від смерті. Неясно, наскільки вірогідною є й літописна версія, за якою організатори змови намислили собі відірвати від Литви землі по р.Березина й піддатися з ними Москві. Втім, не виключено, що змовники сподівалися на підтримку великого князя московського, з домом якого Омельковичів пов’язувала родинна традиція*. Та жоден з усіх цих намірів не здійснився. Відлунням тієї далекої трагедії дійшов до нас запис у Києво-Печерському пом’янику: “**Помяни, Господи, үбненнєх: князя Муханла Александровича, князя Иоанна Юрьевича**”.

Родині Михайла Омельковича не довелося спокутувати його гріхи: Казимир залишив удові князя Ганні та синові Семену “отчизнє” Копильсько-Слуцьке князівство, котре існувало як окремий уділ до початку XVII ст., а після смерті Софії Юріївни Слуцької (1612 р.) увійшло до складу володінь Радзивіллів. Втім, як засвідчують епітафії князів Слуцьких, у XVI ст. їх усе ще вважали “спадковими панами землі Київської”. Це певною мірою відбивало й сталість уявлень про Київ як носія власної князівської традиції, що пов’язувалася з іменами Омелька та Омельковичів. І хоч у 1471 р. вона назавжди перервалася, у суспільній свідомості Київ залишився “столицею славетного колись князівства Київського” (так, зокрема, характеризував його наприкінці XVI ст. місцевий єпископ Йосиф Верещинський).

* Приводом до активізації контактів із Москвою напередодні “змови князів” могли стати розпочаті в 1480 р. переговори про укладення шлюбу між племінницею Михайла Омельковича Оленою (дочка Євдокії Омельківни й Стефана Молдавського) і сином Івана III Іваном Молодим.

*Рис. 17. Портрет останньої з Олельковичів — Софи,
дружини князя Януша Радзивілла. Почито.*

Збереження традиційних життєвих засад привілей Казимира, відомий нам у підтвердженнях його наступних документів. Цим документом великий князь литовський визнав принцип нерукунності церковних володінь і доходів, до яких він не мав права "тисся". За київською шляхтою закріплювалися землі, вислужені від Вітовта ("с того их не рұшаем и то все им потвержаем"), а також право на їх успадкування: "по животе (після смерті володаря — авт.) жене и детем именья держати; а в кого детей не бұдет, ино ближнеми (родичу — авт.)"; лише за їх відсутності шляхетські землі спадали на великого князя литовського ("а бұдет пұстый человек — ни детей, ни племенн — ино на нас тоє именьє"). За згодою великого князя кияни (тобто жителі Київської землі) вільно розпоряджалися своїми маєтностями — могли їх "к церкви по дұше дати, заменити, продати и отдати.

Крім визнання майнових прав, привілей містив і певні судові гарантії. Володар Литви зобов'язувався "без права (тут: самочинно — авт.

людей не казнити, ани гвѣнтн, ани нменей не отнимати” — обов’язковим був “явный суд хрестиянскый”; покарання мало відповідати провині (“хто бѣдет как заслужил, тот тоє и втерпит”). Як найтяжчий злочин розглядалася державна зрада, яка каралася смертю: “хто имет (буде — авт.) на нас лухо мыслити або на землю нашу, того казнити шнею (тобто скарати на горло — авт.)”; саме за це й було страчено Михайла Омельковича та Івана Гольшанського. Втім, їхня рідня не зазнала жодних переслідувань, що також узгоджується з юридичними нормами, зафіксованими в київському привілеї: “А который бѣдет какую вину заслужил, но того самого казнити (тут: карати — авт.) по его вине, а жены и детей в немь не рѣшатн: проступит отец, но отца казнити, проступит сын, но сына казнити, а отца сыннею виною не казнити, а сына отцовою виною не казнити, только самого того казнити, хто бѣдет виноват”; виняток становили лише ті випадки, коли родичі фактично перетворювались на співучасників злочину: “А тать (злодій — авт.) што в кого украдет.., а к жоне бѣдет носил, а жона бѣдет ведала а поживала (тут: користувалася вкраденим — авт.) з детьми, но и жона вина з детьми”. Жорстоко каралося наклепництво, однак лише тоді, коли наклепником був шляхтич; якщо ж це була особисто залежна людина, то справі просто не давали ходу (“с холопом и з рабою суда нет”).

Мешканці церковних, князівських, панських та боярських сіл звільнялися від різноманітних робіт на користь володаря Литви: косіння сіна, ставлення езів (рибальських споруд у вигляді частоколу, поставленого поперек течії ріки), ловлі бобрів, а також від забезпечення підводами послів і гінців великого князя та сплати йому прямого податку — “подимщини”, який переходив у розпорядження їхніх безпосередніх господарів (“мают они паном своим давати, хто кому служит”). За шляхтою ж закріплювалися лише дві повинності: нести зі своїх маєтностей службу великому князю литовському й “делати город”, тобто підтримувати в належному стані укріплення Києва та його “пригородків”.

Привілеї захищав жителів Київської землі від зловживань місцевих воєвод і будь-яких їхніх новацій (“новин”): заборонялися довільні побори та створення нових митниць — “где бы здавна не бывали за предков наших ... тут и теперь не потребно воєводам нашим мыт новых уставляти, нижили старые вечные (віковічні — авт.) мыта мают браны быти по-давному”. Щоб запобігти “грабежам безправным” київських воєвод, у привілеї застерігалася, що в шляхетських володіннях вони не можуть “по пасекам и по землям бортным медов на себе брати, а по рекам не мают бобров гонити (тут: ловити — авт.) и озер их волочити (тобто ловити рибу волоком — авт.), ани по лукам их осетров брати, ни по ловом всякого зверу ловити, ни стреляти, ни птах не ловити, ани стрельцов своих

не мають в нх именья всылати... А на месте кневском н по нншим замком нашим, што кольвек люди нх на продажю привезут медов, жнт н ярин, н бобров, н кунци, н лисци, н рыб свежих н вяленых, того всего воеводы кневские, пенязи (гроші — авт.) не заплатив ни слою не мають брати”.

Цей офіційний за характером перелік місцевих природних багатств мимоволі викликає в пам'яті рядки з цитованої вище праці Михалона Литвина, за словами якого Київщина, “оточена з усіх боків полями й лісами, настільки родюча, що ниви, зорані один раз двома биками, дають багатий ужинок... Старі дуби та ясени, які мають дупла, багаті бджолиними роями й медом, приємним на колір та смак... На берегах річок живе сила-силенна бобрів... Птахів навдивовижу багато... Собак годують дичиною та рибою, оскільки в річках неймовірна кількість мальків і розмаїття великої риби”. Як бачимо, цей опис, наведений нами скорочено, без гіперболічних елементів, традиційних для тогочасного письменства, багато в чому перегукується із привілеєм Київської землі.

Слід мати на увазі, що цей документ дбав, головню, про інтереси шляхти. Міщанам же був адресований інший привілей, також виданий Казимиром після запровадження на Київщині воєводського правління. Він містив у собі ті ж юридичні норми, що й загальноземський (“татя казнити по его делом”, “отца за сыннюю внну не казнити, а сына за отцову, а брата за братню внну”, “холопу н робе не верити”, “суда с невольным не надобе”), а також певні майнові гарантії (“которого мещанна заберег Бог з сего света, а останетса жона а либо дети, а либо братья, а либо банжнин, нно тоє именье на ближнего спадет (буде успадковане родичами — авт.); а по души им вольно дати н запнсати к церквн свое власное; а всхотел ли бы хто землю пашнюю а либо бортнюю запнсати к церквн, то нехай будет з нашим призволением”); було зафіксоване право міщан переселятися разом з усім своїм майном до інших міст Литовської держави (“который мещаннн... всхочет пойти до нного города або места, а маючи што свое власное, нно ему вольно продати а либо пойти со всем своим (майном — авт.) у великое князство Литовское, а не за границу”). Регламентувалися різноманітні податки та служби міщанства; йому також гарантувалася свобода торгівлі й звільнення від сплати мита на всій території Київської землі. Згодом до цього додалися й інші пільги. Відтак, попри зміни у політичному статусі Києва, життя в регіоні не вибивалося зі звичної колії.

Крім цього, навіть після утвердження на Київщині режиму воєводського правління скасування її удільності не розглядалось як остаточне. Вже по смерті Казимира, котрий на смертному одрі поділив Литовсько-Польську державу навпіл між синами Олександром і Яном-Альбрехтом, виник план передачі “Кнева н нных городов” їхньому “обділеному долею” братові Сигізмунду з перетворенням його на співправителя

Олександра в межах ВКЛ (1495-1496 рр.); по суті, йшлося про перспективу модифікації дуалістичної держави Ягеллонів у тріалістичну. Зрозуміло, що цей план так і не було реалізовано (Сигізмунд задовольнився грошовою компенсацією), однак дискусія навколо цього питання виразно засвідчує той неабиякий політичний потенціал, що його містила в собі ідея київського князіння.

У фаховій літературі побутує думка, що князівський стіл у Києві прагнув поновити і Михайло Глинський — всесильний фаворит Олександра, несправедливо покривджений його наступником Сигізmunдом (про підняте Глинським у 1508 р. повстання див. нижче). Джерелом таких уявлень є “Хроніка” Стрийковського, де стверджується, що брат Михайла, Василь Глинський, закликав мешканців київських “пригородків” приєднатися до повстанців під гаслом перенесення столиці ВКЛ на Русь і відтворення “Київської монархії”, чим “звabив багатьох бояр київських, що з них деякі йому присягнули”. Водночас сам Михайло Глинський нібито облягав Слуцьк, щоб примусити одружитися з ним удову Семена Михайловича Слуцького, княгиню Анастасію, і таким чином отримати спадкові права на Київ.

Втім, аналіз синхронних повстанню джерел, здійснений нещодавно М.Кромом, продемонстрував, що звістка Стрийковського про облогу Слуцька Глинським є легендарною (можливо, вона запозичена з родинних переказів Слуцьких, із якими був особисто знайомий хроніст). Водночас дослідник припускає, що у версії Стрийковського відбилися і реальні події — намагання кримського хана Менглі-Гірея залучити Глинських до себе на службу обіцянкою “посадити на Києве и на всех пригородках киевских и беречь их от короля”. У будь-якому разі оповідь “Хроніки” фіксує не факти, а київські ремінісценції її автора, котрі, з огляду на їхній вплив на українське літописання XVII ст., становлять самостійний науковий інтерес.

Взагалі ж, оцінюючи наслідки Казимирових нововведень, не можна не зважати на харизматичний статус Києва як “найпершого з-поміж усіх інших міст” (Михалон Литвин). Бо хоча, наприклад, укладач Синопису мав рацію, твердячи, що наприкінці XV ст. “преславное самодержавне киевское ... в уничтожение толнко прииде, яко от царствня в княжение, а от княження в воеводство пременяся”, саме історія Києва не може служити ілюстрацією до відомого парафраза “Sic transit gloria urbis”. Навіть термін “Київське воеводство” не відразу прижився на місцевому ґрунті: за спостереженнями Г.Боряка, він уперше фіксується актами 1533 р.*

* Паралельно з ним аж до початку XVII ст. в документах використовувався термін “Київська земля”.

Київщину, як і раніше, вважали князівством — а в тексті угоди між Іваном III і цесарем Максиміліаном (1490 р.), за якою останній мав підтримати Московщину в боротьбі за “повернення” південноруських земель, фігурує навіть “великое княжество Киевское, которое за собою держит Казимир, король польский, и его дети”. Аналогічною була й фразеологія поляків — і, відповідно, у 1569 р. Київщину було приєднано до Корони як “землю й князівство Київське”. Уявлення про князівський статус Києва збереглися і в наступному, XVII ст. — не випадково один із ченців Михайлівського Золотоверхого монастиря зауважив з приводу подій 1654 р.: “Вручна Бог великому государю, царю и великому князю Алексею Михайловичу, всея Великия и Малыя и Белья России самодержцу, великое Киевское княжение; и по ево, государеву, указу первые присылки на великое Киевское княжение бояр и воевод”.

Безперечно, в цих фактах відбилась інертність суспільної думки, що призводила до тривалого збереження в ужитку анахронічних назв адміністративно-територіальних одиниць, однак давалася взнаки й історична пам'ять про давньоруські часи* і політичну практику XIV-XV ст., коли київська княжа традиція реалізовувалася в різних масштабах і формах.

§2. Політична еміграція з Московщини

Якщо в XIV-XV ст. московські володарі не раз надавали притулок опозиційним литовським князям, то й Литва, в свою чергу, як губка, вбирала “відходи” конфліктів, які від часу до часу спалахували у сусідній державі. Завдяки цьому на теренах України в середині XV ст. з'явилися дві князівські родини — Шем'ячичі

* У цьому контексті заслуговує на увагу спостереження М.Груневега, котрий, побувавши у Києві в 1584 р., відзначив у своїх спогадах: “Русини знають, яким могутнім містом був Київ і те, що він був столицею їхніх князів”.

та Можайські, що належали до московської правлячої династії. Вони мали спільного предка — великого князя московського Дмитра Івановича (1350-1389 рр.), котрий, здобувши перемогу над Мамаєм на Куликовому полі (1380 р.), увійшов в історію як “Донський”. Його наступником на великокняжому столі став старший син Василій; коли ж він помер (1425 р.), другий син Дмитрія, галицько-звенигородський князь Юрій, покликаючись на традиційні уявлення про родові старшинство, відмовився визнати великим князем московським свого десятилітнього небожа Василя II Васильовича. Так розпочалася виснажлива міжусобна війна, що тривала (з перервами) понад чверть століття.

Активними учасниками цієї війни стали сини Юрія. Старшому, Василю, це коштувало зору — його осліпили за наказом Василя II. А позаяк у давнину принцип “око за око” розуміли буквально, то останній і сам був позбавлений зору по десятиох роках, коли доля всміхнулася молодшому синові Юрія — Дмитру Шем’яці: у лютому 1446 р. він разом зі своїм двоюрідним братом Іваном Андрійовичем Можайським захопив Москву й проголосив себе великим князем.

Проте остаточну перемогу в цій війні здобув Василій II. Його недруги мусили шукати порятунку за межами Московського князівства. У 1454 р. “побіг до Литви” князь Іван Можайський; там же знайшов притулок після смерті Шем’яки, отруєного в 1453 р., його син Іван Дмитрович.

Обидва князі були щедро наділені Казимиром: Можайський дістав “в отчину” Стародуб і Гомель, Шем’ячич — Новгород-Сіверський та Рильськ*. Осмислюючи ці події століттям пізніше, Михалон Литвин нагадував сучасникам, якими бідними були ці князі, коли з’явилися в Литві, й наголошував, що тут їм дарували “цілі землі”. Тож чи не крилися за “гостинністю” Казимира якісь далекоюсяжні політичні розрахунки?

* Очевидно, Шем’ячич отримав це надання відразу ж по прибутті до ВКЛ, тобто в 1454 р., хоч у джерелах цей стан володінь фіксується звітками зламку XV-XVI ст. (як і належність Шем’ячичам певних маєтностей в Оршинському повіті). За цих умов С.Кучинським було висунуто гіпотезу, що “Рильськ був наданий Шем’ячичам ... у переддень волоської кампанії 1497 р. або навіть ще пізніше, десь близько 1499 р.” Підставою для такої гіпотези стали писарські нотатки з 5-ї книги записів Литовської Метрики про виділення послу до Заволзької Орди М.Халецькому слуг у “господарському” Путивлі та Рильську (1497 р.), які нібито засвідчують пряме підпорядкування останнього великому князю литовському і “виключають можливість того, що Рильськ на той час був волостю самостійного династа”. Втім, ці нотатки вповні “рівноважуються” записами з тієї ж 5-ї книги про спорядження посольства В.Глинського й А.Дрожчі (1496 р.), котрим виділялися слуги з Путивля, Рильська й Новгорода-Сіверського (а останній безумовно належав Шем’ячичам). Про усталеність цієї практики свідчить і аналогічний запис про посольство М.Халецького та С.Жереб’ячича, що споряджалось у 1500 р. Причини даного явища слід шукати в царині географії — у маршруті названих посольств, котрі мали кінцевим пунктом Заволзьку Орду.

Адже, прийнявши Можайського та Шем'ячича, він порушив умови укладеної в 1449 р. угоди з Васиєм II, що нею передбачалися обопільна відмова приймати на своїх землях недругів союзника та зобов'язання виступати проти них "заодни". Про можливі наслідки втечі Івана Можайського до Казимира попереджав смоленського єпископа та литовського канцлера митрополит Іона, застерігаючи, що московський володар може "у н҃ужи (за необхідності — авт.) по след҃у князя Івана достати". І якщо великого князя литовського не відлякувала така перспектива, то, гадаємо, можна погодитись із припущенням, що він сподівався на певні політичні дивіденди.

А вони могли б бути неабиякими з огляду на амбітність князів-перекінчиків, котрі вважали себе потенційними претендентами на московський престол. Зокрема, відомо, що в 1448 р., з відновленням воєнних дій між Шем'якою та Васиєм II, Іван Андрійович Можайський, порушивши укладену в 1447 р. угоду з великим князем московським, звернувся через свого тестя, князя Федора Воротинського, до Казимира, обіцяючи за допомогу в справі "посаженья єго на князствє Московском" Ржеву, Мединь, Козельськ і визнання Казимира своїм сюзереном. І хоч тоді надії Можайського не здійснилися, він не полишав своїх намірів: на початку 1460-х рр., уже перебуваючи на чужині, Іван Андрійович уклав угоду із сином боровського й серпуховського князя Василя Ярославича Іваном Васильовичем, котрий утік до Литви після опали, яка спіткала його батька; ця угода, спрямована на повернення їхніх "отчин", передбачала можливість того, що в майбутньому Іван Можайський "достанєт веланкого княженья".

До речі, в 1446 р. той же Василь Ярославич, переховуючись у Литві як сподвижник Василя II після його ув'язнення, також отримав від Казимира значні земельні пожалування (Стародуб, Гомель, Брянськ і Мстиславль), хоч практично не скористався з цього надання, повернувшись невдовзі на батьківщину. Отже, не виключено, що безвідносно до політичної ситуації володар Литви був схильний передати "у приватні руки" ці віддалені "україни" своєї держави. Що ж до Івана Можайського, то він мав і певні спадкові права: його дід по матері Олександр Патрикійович колись князував у Стародубі.

Можайський із Шем'ячичем швидко призвичаїлися до життя в Литві. До володінь першого в 1465 р. додався Брянськ. Однак надужиття нового володаря призвели до його конфронтації з місцевою громадою. Вже після смерті Івана Андрійовича окремі непорозуміння переросли у відкритий конфлікт, під час якого загинув онук Івана Можайського Федір Андрійович; за цих умов Казимир передав Брянськ в управління своєму намісникові (1486 р.).

Втім, свавілля було невіддільне від життя на “українах” Литовської держави, зокрема на Сіверщині. Тут князі почувалися самостійними правителями, маючи не лише власні почти, а й значні військові загони. Зловживаючи своїм високим становищем, вони не зупинялися навіть перед неприхованим грабунком колишніх співвітчизників: в “украинных жалобных списках”, переданих Іваном III Казимиру наприкінці 80-х рр. XV ст., зафіксовано скарги московських купців на здирства синів Можайського і Шем’ячича та людей з їхнього оточення (при цьому в переліку “трофеїв”, крім східних тканин, згадуються “четырнадцать брусков мыла грецкого... да два фунта перцу”)*.

Разом із тим сіверські князі не стояли осторонь загальнодержавного життя, зокрема допомагали відбудовувати Київ після спустошливого нападу Менглі-Гірея (1482 р.). У повідомленні про цю надзвичайну за своїми масштабами акцію (до робіт було залучено близько 60 тис. чоловік) князі Можайський і Шем’ячич фігурують як провідні репрезентанти Сіверської землі; ще більше зріс їхній політичний вплив після пожалування Семену Івановичу Можайському Чернігова в 1496 р., внаслідок чого володіння цих князів перетворилися на суцільний земельний масив величезної площі, який сусідив із Московською державою.

Звідти в 1483 р. втік до Литви їхній близький родич, князь Василь Верейський, якого несподівано спіткав гнів його володаря. Справа мала родинний характер. Щоб її зрозуміти, варто, передусім, пригадати, що Іван III одружувався двічі. Вперше — на тверській князівні Марії, від якої мав сина Івана. Марія пішла з життя у 25-річному віці; після її смерті (чи, як подекують, отруєння) володар Московщини недовго залишався удівцем: незабаром він посватався до Софії, племінниці останнього візантійського імператора Костянтина Палеолога, яка разом із родиною мешкала в Римі.

Після весілля до молодої дружини перейшли коштовності її попередниці, і вона, не вагаючись, щедро обдаровувала ними своїх родичів. Коли ж по дванадцяти роках подружнього життя з “римлянкою”, у 1483 р., Іван III захотів подарувати своїй невістці Олені дорогоцінне “саженьє” (розшите самоцвітами вбрання), яке колись належало Марії, з’ясувалося, що його й сліду немає: Софія, як занотували літописці, “много исте-

* Певне уявлення про накопичене цими князями в той чи інший спосіб майно дає заповіт, укладений Василем Шем’ячичем на випадок своєї загибелі (“а Боже того не дай”) перед від’їздом на службу до великого князя литовського. У заповіті, зокрема, фігурують: “Велнкий Никола з мощами, золотом обложен, с яхонты да жемчуги... Панагея золотая з мощами да з жемчуги... Чара аспидна, серебром обложена... Шуба соволя с одамашкою синею... Шуба соволя с оксамитом синим на золоте, а одиннад-цать пуговиц серебряных позолоченых, да кубок хрустален, обложен серебром, з жемчуги, да коробка, матка жемчужная, серебром обложена, позолочена”.

рjala казны великого князя”. Частину вона потайки віддала братові, інше ж як посаг у 1480 р. отримала від Софії її племінниця Марія Палеолог з нагоди одруження з князем Василем Михайловичем Верейським, котрий був близьким родичем Івана III (батько останнього, Василій II, доводився двоюрідним братом Михайлові Верейському). Роздратований правитель Московії, що його недарма звали Грозним — хоч цей епітет закріпився лише за його внуком, Іваном IV, який надав найпотворніших форм цій рисі родинної вдачі, — звелів відібрати у Верейських Софіїні “подарунки” й схопити їх самих. Від опали подружжя врятувала тільки втеча за кордон, у ВКЛ, де Верейським було надано Любеч*.

Внаслідок усіх цих земельних роздач Казимира удільна система на Сіверщині, фактично ліквідована в попередні десятиліття, була частково відновлена, хоча новостворені князівства становили не династичні уділи Гедиміновичів, а просторі вотчини, надані “на поживенье” московським емігрантам.

Князі-вотчинники мали право “продати, и отдати, и заменить, и к своему вжиточному обернути” надані їм маєтності, однак їхні прерогативи обмежувалися необхідністю збереження місцевої “старини”: вони не могли “вступати” у володіння світських та церковних землевласників, яким “в тех поветах подавал ...менья и земли, и люди” великий князь литовський; повинні були “суды судити по старине, как ... издавна пошло, а своих новых судов, а некоторых пошлин новых не вводити”; крім того, з-під їхньої юрисдикції було вилучено осіб, котрі служили безпосередньо великому князю литовському.

Без сумніву, передбачалося, що титуловані чужоземці вірно оборонятимуть інтереси литовських володарів на “сіверській Україні” їхньої держави. Однак на зламі XV-XVI ст. ті відіграли зовсім іншу, деструктивну, роль в історії ВКЛ.

* Зауважимо, що сам факт існування вивезеної до Литви “казни” не викликає сумнівів (про неї ще йтиметься нижче); водночас очевидно, що викладена літописна версія не є цілком вірогідною, оскільки явно “випереджає” реальні події: адже Верейський отримав привілей на Любеч 2 жовтня — за тиждень до народження Дмитра-онука (помилка в даті документа виключається, бо того ж дня Казимир видав князеві-втікачеві ще два аналогічні привілеї — на Койданів та Воложин).

§3. Відносини з татарами

За часів Казимирового правління на політичному обрії Східної Європи з'явилося нове державне утворення — Кримське ханство, яке неабияк вплинуло на темп історичних процесів у навколишніх землях. Власне, поява татар на теренах Таврії (так називали Крим ще з Геродотових часів) сягає доби Батієвої навали. Тоді вони оселились у північній, степовій, частині півострова, обклавши даниною торговельні колонії півдня. Крим став одним із улусів Золотої Орди, а його центром — однойменне містечко (сучасне м. Старий Крим), котре швидко перетворилося на визначний торговельно-ремісничий осередок.

У другій чверті XV ст., з розвитком відцентрових тенденцій у Золотій Орді, на підвладних їй теренах виникають кілька самостійних держав. Домінувала серед них Велика Орда (звана також Заволзькою), із центром у Сараї, котра претендувала на зверхність над усіма іншими новоутвореними ханствами — Астраханським, Казанським, Сибірським, Ногайським і Кримським (Перекопським). Формування останнього пов'язане з іменем Хаджі-Гірея, що його нащадки, хани з династії Гіреїв, панували в Криму до кінця XVIII ст.

Походження Хаджі-Гірея і початковий період його біографії до кінця не з'ясовані. Безсумнівним є хіба що його зв'язок із Литвою, де він знайшов притулок за володарювання Вітовта. На початку 30-х рр. XV ст. він діє в Криму, конфліктуючи з генуезцями, після чого зникає, можливо, знову емігрувавши до Литви. Дане припущення ґрунтується на літописній традиції XVI ст., згідно з якою Хаджі-Гірей “прнехал был з Орды до Литвы еще за великого князя Жигмонта, и князь великий Жигмонт дал ему Лиду”. В цьому ж переказі стверджується, що Казимир, заступивши Сигізмунда Кейстуовича на великокняжому столі, “того царя Ач-Гирея (Хаджі-Гірея — авт.) з Лиды, чествовавшн и ударовавшн, во великой его почестности до Орды Перекопское на царство послал и послал с ним, садячи его на царство, маршалка земского Радивила ... до Перекопа, и там его Радивил именем великого князя Казимира посади на царстве Перекопском; и вси тые годы за господарства Казимирова и за живота (життя — авт.) того царя Ач-Гирея покой был межн

княжеством Литовским и Ордою Перекопскою, бо был великий прнятель княжеству Литовскому тот царь Ач-Гирей за ласки великого князя Казимира, што его на царство посадил, и Литовскому панству сприял, што в Литве хлеб-соль едал; и за его царства ни одна нога поганская татарская безбожных изманьятчан у Литве и в Лясах (Польщі — авт.) не поставала; и в тын часы сироты и вдовы и все христианство веселилися и Бога хвалили, что такой великий долгий покой имели от поган”.

З цією традицією перегукуються слова великого князя литовського Олександра, котрий нагадував Менглі-Гірею: “Отец твой царь Ачн-Гирей в отца нашего хлеб и соль ел, и оттоле и столько царского достал”. Як бачимо, в обох випадках присутні посилення на хліб-сіль і одержаний з ласки великого князя литовського царський “столець”; ці збіги навряд чи є випадковими: ймовірно, в них зафіксовано певний стереотип литовсько-кримських взаємин часів Казимира і Хаджі-Гірея. І якщо сама процедура осадження Хаджі-Гірея в Криму Радзивілом видається дещо сумнівною, то факт його дружніх взаємин із Казимиром є безперечним. Документально їх засвідчує ярлик на всі руські землі Литовського князівства, виданий володарем Криму в 1461 р.

Однак ця згода тривала недовго. Після смерті Хаджі-Гірея (1466 р.) спалахнула усобиця між його синами, в якій узяв гору енергійний Менглі-Гірей (1468 р.). Він також видав Казимиру ярлик на руські землі (1472 р.); та невдовзі перебіг їхніх взаємин дещо ускладнився: далися ознаки контакти литовського князя з ханом Великої Орди Ахматом (Ахмедом) і намагання Івана III налагодити дружні стосунки з Менглі-Гіреєм. Між Великою й Кримською ордами існувала традиційна неприязнь; водночас сарайські правителі прагнули відновити свій контроль над Московщиною, котрий у 70-х рр. XV ст. значно послабшав. Це робило можливим взаєморозуміння між Менглі-Гіреєм та Іваном III. Переговори між ними розпочалися в 1473 р. за посередництва одного кафинського купця. Іван III запропонував Менглі-Гірею бути з ним “в братствє и в дружбе”. Володар Криму погоджувався на укладення угоди, спрямованої проти Ахмата, однак не хотів надавати цьому союзові антиягеллонського спрямування, покликаючись на традиційні зв'язки між Литвою та Кримом. Сутність його позиції окреслює лист Івана III, в якому він, звертаючись до Менглі-Гірея, зазначає: “Говорншь .., что король еше с твоим отцом, с Ази-Гиреем царем, в братствє и в докончанье был, а с тобою нынеча также в братствє и в докончанье, и ты тово не хочешь порушити”.

Подальші переговори були перервані подіями в Криму, де заявили про себе опозиційні щодо Менглі-Гірея сили. Хан був позбавлений влади й ув'язнений. Бунтівний бек Емінех звернувся по допомогу до турецького султана, наслідком чого стало опанування Портою всього узбереж-

жя Криму (1475 р.). При цьому Менглі-Гірей дістався на волю і, визнавши себе васалом Мухаммеда II, повернув собі трон. Однак наступного року ситуація знову змінилася: за повідомленням літописця, “послал царь Ахмет ордынский сына своего с татары, и [тот] взял Крым и всю Ази-Гирееву Орду, а сына Ази-Гиреева Менгирея (Менглі-Гірея — авт.) согнал, его же турки посадиша”. Новим кримським ханом став родич Ахмата Джанібек. Менглі-Гірея ув’язнили турки, і він дивом уникнув загибелі. На зламі 1478-1479 рр. султан відпустив його на батьківський престол.

Злигодні, яких зазнав Менглі-Гірей, позбавили його сентиментальності. Тільки-но опинившись у Криму, він повідомив Івана III про свою готовність укласти союз на умовах московської сторони. Текст досягнутої угоди не залишає місця для сумнівів щодо її характеру: Іван III і Менглі-Гірей мали разом боронитися від Ахмата і спільно діяти проти Казимира (“на короля, на вопчего своего недруга, быти... заодин”). Звертаючись до великого князя московського, Менглі-Гірей зазначав: “Коли ты на короля пойдешь или пошлешь, и мне на него пойти и на его землю; или король поидет на тебя, на моего брата на великого князя, или пошлет, и мне также на короля и на его землю пойти”.

Перші плоди цього союзу позначились уже восени 1480 р., під час інспірованої Казимиром виправи Ахмата на Московщину. “Стояння на Угрі” поклато край ординському пануванню над Північно-Східною Руссю; нерішучість, виявлена Ахматом під час цієї кампанії, була обумовлена діями Казимира, котрий так і не приєднався до нього під Воротинськом: Ахмат тільки згаяв час, “ожидаая к себе королевь помощи”. Своєю чергою, Казимир не просто пас задніх: його затримали якісь “свои усобицы” (під ними зазвичай розуміють “змову князів”) і напад татар на Поділля, котрий здійснив Менглі-Гірей, “служа велнкому князю [московскому]”.

Попри наявні в літературі сумніви щодо дієвості цієї акції, вона знаменувала фактичний розрив із традиційним щодо Литовсько-Польської держави курсом Криму, хоча з формального боку він і не зазнав жодних змін. Ще в першій половині 1480 р., перебуваючи у Вільно, посол Менглі-Гірея запевняв Казимира у прагненні зберігати традиційні “братство” й “прязнь” — “как жил царь Ач-Гирей с великим королем польским и велнким князем литовским”. Відтак, у Вільно було укладено союз за формулою: “Хто бѹдет царю (Менглі-Гірею — авт.) неприятель, то тот и великому королю неприятель; а хто великому королю неприятель, то тот и царю неприятель”.

Зрозуміло, що восени 1480 р. Менглі-Гірей мусив виправдовуватись перед Казимиром за вчинений ним напад на Поділля, котрий аж ніяк

не узгоджувався із задекларованою перед тим позицією. Хан покликався на затримку з поверненням із Вільна його послів, яка нібито змусила його гадати, що король “присягү отложил и приязнь”. Водночас він урочисто присягнув Казимирові у присутності його представника, запевняючи, що “мы иначей не будем”.

Втім, ця подвійна гра не могла тривати довго. Московська сторона енергійно наполягала на тому, щоб Менглі-Гірей розірвав угоду з Казимиром (“к королю шерть сложил”) і відрядив “рать” у його землі. Михайлу Кутузову, посланому в Крим у березні 1482 р., було наказано залишатися там, аж доки хан не виконає цих вимог; при цьому чітко окреслювався район майбутнього походу: “А как учнет царь (Менглі-Гірей — авт.) послати рать свою в Литовскую землю, ино Мнхайлу говорити царю о том, чтобы ... послал рать свою на Подольскую землю или на киевские места”. Цей похід тлумачився у Москві як покарання за ініційований Казимиром похід Ахмата на Русь, хоча спричинені ним втрати були мінімальними й сам Ахмат помстився своєму союзникові, “распустил вой по всей земле Литовской”.

Зусилля московських дипломатів увінчалися цілковитим успіхом — наприкінці серпня 1482 р. Менглі-Гірей вирушив походом на Київ. Збереглося кілька літописних оповідей про цю подію, завдяки яким можна відтворити її в деталях. Напад на Київ стався 1 вересня, на Семенів день, з якого в ті часи розпочинався відрахунок нового року. Один із літописців — найвірогідніше, очевидець, — зазначає, що київський воєвода Іван Ходкевич отримав звістку про наближення ворога за чотири дні до появи татар на околицях міста. Цих кількох днів було замало, щоб як слід організувати його оборону. “Во град”, під захист міських укріплень, “збегошася многне люди”. У київському замку сховався печерський ігумен з усіма монастирськими старцями та скарбницею. “И прииде царь (Менглі-Гірей — авт.) под град на день Семена Летопроводца, в первый час дни, изрядн полки и приступи ко граду, и обступи град вокруг. И Божиим гневом, нимало не побився, град зажже, и погореша люди все и казны. И мало [было] тех, кои из града выбегоша, [но] и тех поимаша; а посад пожгоша и ближние села”. Менглі-Гірей “полонү бесчисленно взял”; потрапив до нього й київський воєвода з усією родиною. Сам він і його дочка так і померли в татарській неволі; дружину й сина Івана Ходкевича згодом було викуплено. Долю воєводи розділив і печерський ігумен; самий монастир було пограбовано; рятуючись від ворога, деякі з ченців “бежали в печеру и задохшася”. “Учиниша пүстү” Київську землю й “пленив руских порүбежных городов II”, Менглі-Гірей повернувся до Криму. На знак дотримання своїх союзницьких зобов’язань він надіслав у дар Іванові III золоті потир і дискос зі сплюндрованої татарами Святої Софії.

Пам'ять про розграбування Києва Менглі-Гіреєм зберегли не тільки літописи. У синодику Києво-Печерського монастиря, відиовленого иевдовзі після погрому, згадується, що попередній “изгорел пленением киевским безбожного царя Менкирея (Менлі-Гірея — авт.) ис погаными агаряны; тогда и сию божественную церковь опустошиша, и все святые книги и иконы пожгоша. Мы ж (печерські ченці — авт.) по днех неколиких из их поганства исшедше и паки начахом имена писати, их же помняще, еже сперва написаны быша”.

У літературі відзначалося, що “серед великих князів, що їх іменами відкривається синодик, зустрічаємо київського князя Володимира, литовського Ольгерда й цілу низку московських князів — Дмитра (очевидно, Донського), Данила, Івана (Калиту), Семена (Гордого). Хоч би як тлумачити виникнення такого дивного поєднання (серед імен великих князів було ще й Вітовтове, пізніше вишкрябане) ... воно засвідчує безперечні симпатії її укладача до засновників і захисників Московського князівства, визнання Російської держави центром об'єднання всіх руських земель. Судячи з синодика, в 90-х роках така роль не відводилася ні київським, ні тим більше литовським князям. Цей факт особливо вражає на тлі того, що синодик укладений по живих слідах погрому Києва кримським ханом Менглі-Гіреєм у 1482 р., який виконував свої союзницькі зобов'язання перед Іваном III, діючи за його “словом” “за неисpravление королевское, что привел царя Ахмата Большие Орды на великого князя”. Навіть пожежа в Києві та спустошення Київської землі внаслідок цього походу не змогли підірвати ідею єдності руських земель і першості в них Російської держави”.

Втім, здається більш ніж сумнівним, щоб кияни (чи, принаймні, печерські ченці) були ладні покласти своє місто на олтар цієї проблематичної ідеї. Очевидно, вони не настільки знали на тонкощах дипломатії, щоб убачати в діях Менглі-Гірея “руку Москви”. Стосовно ж наявного у синодику списку великих московських князів (від Семена Гордого до Василя II), то разом із ними згадуються й усі литовські князі, що сиділи в Києві: Володимир Ольгердович із синами й онуками, Скиргайло, Гольшанські. Тож коли й бачити в тексті синодика відображення політичних симпатій його укладачів, треба визнати, що останні були абсолютно індіферентними, занотовуючи в ньому як власних (з католиком Вітовтом включно), так і чужих володарів. Московські ж князі могли з'явитись у Печерському пом'янику і як нащадки згаданого в ньому Володимира Святого, і за усталеною практикою їхніх пожертв на помии душ своїх рідних (так, “князь великий Иоани Васильевич Московский (Іван III — авт.) вписал род свой” до цього ж синодика; у 1586 р. цар Федір Іоаннович надіслав до Печерського монастиря 250 карбованців “по отце, царе

и великом князе Иване Васильевиче (Ивану IV — авт.) всея Руси”).

Менш інформативними є згадки про київський погром у деяких маєткових актах, котрі становлять інтерес хіба що з огляду на їхню лексику. Так, у грамоті Казимира житомирському наміснику Сеньку Романовичу (1488 р.) про нього йдеться як про “тую пригоду киевскую”, коли “з Божьего допущения город наш Киев поганство татарове сожгли”; при цьому згоріли “листы” Казимира на Сенькові маєтності (як і чимало інших документів, за браком яких ми ині нездатні реконструювати перебіг багатьох подій, що відбувалися на київських теренах).

Після Менглі-Гіреєвого погрому життя в Києві знову занепало, хоча віленський уряд вжив багатьох заходів щодо його відновлення. Передусім, було здійснено надзвичайну за своїм характером і масштабами акцію по відбудові міських укріплень — адже зі зруйнуванням київського замку ці “ворота” до Литовського князівства* були розчинені навстіж. Збереглась докладна інформація про те, як “гды (коли — авт.) под паном Иваном Ходкевичем царь Менгирей Перекопский Киев жжегл”, Казимир відрядив на “работу киевскую” троцького воєводу Богдана Саковича “со всем Великим княжеством Литовским; тогда с паном Богданом в Кieve были князь Мстиславский, и князь Одоевский, и князь Воротынский, и князь Вяземский, князь Трубецкий, и князь Козельский, и князь Друцкий, и вся земля Смоленская, и вся земля Витебская, и вся земля Полоцкая, и все новгородцы с Литвы (мешканці Новогрудка — авт.), и все беляне (жителі м. Біла поблизу Вязьми — авт.), и все дороговужане, и все брестьяне, и князь Каширский, и вся земля Волынская, и подоляне, князь Можайский, князь Шемячич тогда были со всей землей Северской в Кieve. Всего того войска коинного тогда с паном Богданом в Кieve было больше сорока тысяч”. Під цією надійною охороною й розгорнулося будівництво київського замку, яке здійснювалося силами 20 тис. “топоров” — робітників із подніпровських, задвінських і торопечьких волостей, з Великих Лук і Ржеви. Та навіть цих сил не вистачило для того, щоб “оправить” Київ так, “яко бы мело быть”. Вже “после

* Образ Києва як південних “ворот” Литовської держави належить не до царини літератури, а до безпосередньої політичної практики, корелюючись із відзначеним вище прикордонним характером міста. Зокрема, в 1526 р. литовські папи попереджали Сигізмунда I про небезпеку, яку таїло в собі опанування татарами Києва, “который есть как ворота всего панства (держави — авт.) вашей милости”. Цю ж метафору можна зустріти й у матеріалах Люблінського сейму (1569 р.), на якому прихильники польсько-литовської унії наголошували, що Київ “без перебільшення являє собою ворота до всіх суміжних областей, тобто Волині та Поділля. Київ є й перешкодою для будь-яких ворожих нападів, і спостережним постом, і кріпосними воротами для обох названих вище областей”.

пана Богдановой работы”, за воєводства Юрія Пацевича (1486-1489 рр.), Казимир “теми ж волостями Киев выше поднес и добре заробил”. Втім, дерев’яні укріплення міста були недовговічними й мали поновлюватися кожні десять років.

Слід зауважити, що перед лицем татарської загрози у Вільно й Кракові покладалися не стільки на обороноздатність “українних” замків, скільки на можливість налагодження стосунків з Кримом. Нагадаємо хоча б широко відомий лист Казимира до Менглі-Гірея, в якому розорення Києва розцінювалось як прикре непорозуміння або, точніше, “Божий гнів за гріхи” його мешканців. Відтак, зазначав Казимир, “хотя бы и ты, царю, к тому помощником не был, однако [все равно] было тому городу гореть и тым людям погибнуть, коли на них Божий гнев пришел. А, з Божее ласки, у нас есть городов и волостей, и людей досить”.

Отже, грізний “бич Божий”^{*} було перетворено на безневинне знаряддя Божого промислу. Менглі-Гірей не мав за що вибачатися — Казимирові досить було й запевнень, “что с нами хочешь жить по тому, как и отец твой”; гарантією таких “добросусідських” відносин, за задумом польсько-литовського володаря, могло стати перебування при його дворі ханського сина: “коли твой сын будет у нас, тогда мы будем заодно.... Тогда межн нами будут вси вчинки добрые”.

Казимир іще не усвідомлював, що перед литовськими урядовими колами постала проблема, яку ні йому, ні його наступникам не вдасться залагодити дипломатичним шляхом. Потрібен був рішучий збройний опір, сил для якого вочевидь бракувало. Тож уже за часів Казимира виразно окреслились риси подальшої політики Вільна щодо татар, котра визначається в літературі як політика “переговорів, задобрювань і підкупів кримського двора”.

Переговори не призводили до позитивних результатів або давали короткочасний ефект. Ностальгічні покликання литовців на часи Хаджі-Гірейового панування й тодішні міждержавні взаємини не знаходили у Криму бажаного відгуку; не розриваючи дипломатичних відносин із ВКЛ, Менглі-Гірей всіляко дбав про виконання своїх союзницьких зобов’язань перед Іваном III, а той, навіть підтримуючи мирні взаємини з Вільном, нацьковував кримського хана на Литву. Втім, двоєдушними були не лише Іван III і Менглі-Гірей: відомо, що Казимир і далі контактував із Заволзькою Ордою, що не могло не викликати роздратування в Москві та Криму.

Однак і в цьому литовські володарі не виявляли послідовності. Коли на початку XVI ст. заволзький хан Ших-Ахмат підтримав ВКЛ у війні

^{*} Саме так, як *flagellum Dei*, осмислювалась історична місія татар у християнській та мусульманській традиціях середньовіччя.

з Іваном III, Олександр Казимирович (як і Казимир у 1480 р.) своєю бездіяльністю фактично прирік сповненого ентузіазму союзника на ганебну поразку. Отаборившись на Подніпров'ї, Ших-Ахмат даремно слав гінців до Олександра, нагадуючи, що той закликав його до спільної боротьби з "перекопским царем н с Иваном-холопом", після чого "мы с далекое земли к вам пришли есмо, а хочем вашему неприятелю неприятелем быти, а приятелю вашему приятелем быти., а тебя, брата нашего, нигде есмо не слышали". Скориставшись цим, влітку 1502 р. Менглі-Гірей наголову розбив Ших-Ахмата, а потім погромив Заволзьку Орду, яка відтоді, по суті, припинила своє існування; так, за висловом С.Кучинського, Литва через політичну короткозорість її володарів утратила "найефективнішу зброю проти московсько-кримського союзу".

У Вільно явно віддавали перевагу второваній дорозі переговорів і багатих "упоминків" — і навіть, як уже відзначалося вище, погоджувались на фактичне відновлення татарського "виходу". Це не могло не стимулювати подальших татарських набігів, котрі наприкінці XV ст. стали мало не щорічними. Кримчаки вдиралися на Київщину, Сіверщину, Волинь, Поділля, Галичину, руйнуючи все на своєму шляху, грабуючи міста й села та захоплюючи численний "ясир". Руські невільники користувалися великим попитом на Сході; тож не дивина, що невдовзі людоловство перетворилося на організований промисел, жертвами якого стали сотні тисяч людей.

У фаховій літературі слушно наголошувалося, що ці походи нерідко були "не політичними акціями, не мистецтвом заради мистецтва, виявом кровожерності чи варварства, а наслідком голоду й злиднів" (Л.Колянковський). Сумнозвісну "хижацьку природу" ординців зумовлював їхній економічний побут, основу якого складали кочове скотарство й примітивне землеробство, котре не знало сівозмін; походами на сусідні з татарськими землями обшири компенсувалися згубні наслідки посух та пошестей, що часто-густо вражали господарство кримчаків. Дипломатична документація рясніє згадками про те, що Орда "голодная добре", "охудала", стала "бесконна", а татари "истомны"; щоб прогостуватись і надолужити втрачене, вони вирушали пустошити будь-які — польські, литовські, волоські або московські — "україни". Можливість легкої наживи позбавляла кримчаків будь-яких стимулів до вдосконалення власного господарства й, відповідно, консервувала його архаїчні форми, що їх надзвичайну сталість не раз відзначали дослідники. Так утворилося зачароване коло, яке не здатні були розірвати по-примиренському налаштовані наступники Казимира.

Власне, й саме ставлення до татар було неоднозначним. З ними сусідили впродовж кількох століть, їх боялися й водночас схилялися перед

силою та енергією кочовиків. У XVI ст. у ВКЛ сформувалося навіть своєрідне татарофільство, щоправда, лише у вигляді тенденції, а не як сталий компонент суспільно-політичної думки. Його задекларував у своєму трактаті вже цитований Михалон Литвин, котрий поєднував власні моралізування з вихваланням вдачі та звичаїв кримчаків, їхніх справжніх і вигаданих чеснот*. У літературі не раз йшлося про те, що твердження Литвина часто суперечать як установленим науковцями фактам, так і свідченням його сучасників, зокрема С. Герберштейна. Особливо показовою є “дзеркальна опозиція” тверджень австрійського дипломата про те, що татари здатні голодувати кілька днів, після чого, “добувши що-небудь їстівне, вони насичуються через міру й сплять три-чотири дні поспіль”, тимчасом як литовці й русини “скрізь побивають їх.., безтурботних і ніби мертвих від їжі та сну”, — словам Литвина: “Татари сміються над нашою безтурботністю, заскочуючи нас, поринулих у сон після бенкетів. “Іван, ти спиш, — кажуть вони, — а я працюю, зв’язуючи тебе”.

Однак у своєму ставленні до татар Литвин був не дуже послідовним, бо водночас називав їх “підступними й хитрими” та стверджував, що в чесній битві його одноплемінники нічим їм не поступляться, навіть за умов значної чисельної переваги. Цю думку він ілюструє багатьма прикладами з недавньої історії, серед яких чільне місце посідають битви, виграні гетьманом Костянтином Івановичем Острозьким (бл. 1460-1530 рр.): поблизу Лопушни (під Вишневцем на Волині), де 6-тисячне литовсько-польське військо погромило учетверо більші сили Менглі-Гірея, звільнивши 16 тис. полонених (28 квітня 1512 р.), та на Вільшаниці (між Києвом і Черкасами), де князь, завдавши поразки кримчакам, сили яких усемеро переважали литовські, відбив у ворога 40-тисячний полон (5 лютого 1527 р.).

Перемога на Вільшаниці унаочнює ефективність тактики, до якої звичайно вдавався Острозький у боротьбі з татарами (її опис залишив нам Герберштейн): “Костянтин безліч разів розбивав татар; при цьому він не виступав їм назустріч, коли вони ватагою йшли грабувати, а переслідував обтяжених здобиччю. Коли вони діставалися до місця, де, на їхню думку, можна було, через віддаленість, нічого не боятися, перевести подих і відпочити — а це місце було йому відоме, — він вирішував напасти на них і наказував своїм воїнам приготувати для себе їжу тієї ж ночі, бо наступної він не дозволить їм розводити велике багаття... Чергового дня Костянтин,

* Цікаво, що подібні парадокси спостерігалися не лише на теренах ВКЛ: зокрема, в Росії в XVI-XVII ст. татарське походження вважалося престижним.

**Descriptio Sarmatiae
Asianae et Europaeae et
quae in eis continentur**

**¶ Sola sub occiduo vir/
tus manet orbe perennis**

**¶ Om/
cetera**

Spes tua Christus.

*Рис. 18. Битва з татарами. Титульний аркуш третього видання
"Трактату про дві Сарматії" М.Меховського. 1521 р. Краків*

коли татари, не помічаючи вночі ніяких вогнів і вважаючи, що вороги повернули назад або розійшлися, відпустили коней пастися, різали худобу й бенкетували, а потім поринали у сон, з першими променями сонця нападав на них і вчиняв їм повний розгром”.

Уславлюючи Острозького, сучасники не забували й про його гіркі поразки, як, наприклад, на руїнах спаленого татарами Сокаля (серпень 1519 р.), що після неї, за твердженням Михалона Литвина, “вперше записався рід Гіреїв”, милуючись скривавленими воєнними трофеями. Цілком зрозуміло, що насправді ця поразка не була першою, як і те, що й до Острозького “українні” князі успішно протидіяли татарам — згадаймо хоча б слова псковського літописця, котрий занотував з приводу смерті Семена Оленьковича: “Преставился князь Семен Киевский на Києве, брат Муханов Оленькович, честно боронив отчину свою, град Киев, от сильней себе ордынских царей и от татар; тем же и превознесся во всей Руси и в иные далекие земли, яко же и великих киевских князей древних, честно имя его”*

Одначе, попри героїзм окремих князів і дипломатичні зусилля їхніх володарів, ситуація істотно не поліпшувалася. Недарма ж у середині XVI ст. волинські бояри скаржилися “господарським” ревізорам: “Чи є, чи немає перемир'я з татарами, рідко коли зсідаємо з коня”. Уособленням тривожного життя на татарському прикордонні став образ українського селянина, котрий, за твердженням Е.Лясоти, “вирушаючи на польові роботи, завжди має рушницю на плечі й саблю чи тесак у пояса”. Не менш виразною є й картина, намальована С.Кльоновичем у “Роксоланії”:

*Збройний орач засіває і жниво збирає при зброї,
Завжди за спиною він повний трима сагайдак.
Кров'ю оплачене збіжжя привозять селяни додому,
Щоб зберегти його — теж кров проливають свою.
Кидають часто сніданок, бо ворог вже звичний приходить,
Ворогові вже не раз вариться в полі обід.
Звикли людей грабувати ординці, народ нечестивий,
Що на оселі наскоки робить не раз.*

* Щоправда, це радше трафаретно-ідеалізований образ, оскільки князь не тільки воював з татарами, а й, за прикладом свого батька, осаджував їх на Подніпров'ї; це, зокрема, впливає зі скарги княгині Марії Трабської, з якою вона звернулася до Казимира, вимагаючи, щоб той повернув її батьківські землі в районі Остра, “што роздали князь Оленько и князь Семен архимандритчу печерскому и боярам, и слугам, и сокольникам, и татарам киевским”. Питання про долю цих татар, званих “Семеновими людьми”, у 80-90-х рр. XV ст. неодноразово ставив Менглі-Гірей у переговорах з литовською стороною.

*Бродом навчились вони Борисфену проходити хвилі, —
Справжньому морю, бува, рівна води глибина.
Села плюндрують вогнем, а тих всіх, кому старість чи неміч
Взятись за зброю не дасть, стрілами тут-таки вб'ють.
Швидко на конях летять, щоб стріл уникати, куди лиш
Огирі їх понесуть, вихор куди їх порве.*

Та вже за Казимирових часів на перешкоді цим згубним нападам стала якісно нова суспільна сила — козацтво, що на його генезі ми зупинимось нижче.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

МОСКОВСЬКІ ЗМАГАННЯ
ЗА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

§1. Воєнно-ідеологічне протистояння Московської й Литовської держав наприкінці XV - в першій половині XVI ст.

Ініційоване Іваном III розграбування Києва татарами (1482 р.) було яскравим проявом агресивної щодо навколишніх східнослов'янських земель політики Московського князівства, яке протягом другої половини XV ст. перетворилося на могутню державу. У 1478 р. до її складу ввійшла Новгородська земля, в 1485 р. — велике князівство Тверське, один із найголовніших суперників Москви. В результаті під владою Івана III був об'єднаний основний масив великоруських земель.

Успіхи зовнішньополітичної діяльності великого князя московського відбилися на його титулатурі: від середини 80-х рр. XV ст. він почав називати себе "государем и великим князем всея Руси", що не тільки підбивало підсумки його об'єднавчих змагань, а й містило в собі виразні претензії на зверхність над усіма східнослов'янськими землями, значна частина яких перебувала в складі Литовської та Польської держав. Це цілком усвідомлювали їхні правлячі кола, що унаочнює дипломатична документація початку 1490-х рр. Саме тоді у переговорах між наступником Казимира — великим князем литовським Олександром — і послами Івана III останній вперше у практиці московсько-литовських взаємин був названий росіянами "государем всея Руси" (січень 1493 р.), що, як і передбачав Іван III, викликало у Вільні рішучий протест: "Наперед того отец его, да и он ко отцу государя нашего так не приказывал, ни предки их к предкам государя нашего так не приказывали". Роз'яснення надійшли лише за півроку: "Государь наш к вашему государю в своем листе ... новины некоторые не вставил: чем его Бог подаровал, от деда и от прадеда, от начала, правый есть уроженный государь всея Руси". Експліцитно ці загальнооруські претензії великого князя московського були сформульовані десятиліттям пізніше, у 1503-1504 рр., коли Олександрю (на той час правив і Польщею) та його брату Владиславу Угорському було прямо заявлено, що вся Руська земля є "отчиною" московських володарів, а не тільки ті міста й волості, "кои, — словами Івана III,

— **ныне за нами**"; при цьому останній, покликаючись на безперервний династичний зв'язок між московськими й давніми київськими князями, не приховував своїх намірів: **"своей отчины всее доставати"**.

У фаховій літературі слушно зазначалося, що апелювання до патримоніального права при вирішенні Москвою зовнішньополітичних завдань на межі XV-XVI ст. не було новаційним: кількома десятиліттями раніше воно вже використовувалося для ідеологічного забезпечення приєднання Новгороду. Однак і досі науковці не звернули уваги на прямий текстуально-смыслову залежність заяв Івана III від давньоруських літописних сюжетів, пов'язаних зі специфічним статусом Києва як спільної "отчини" Рюриковичів, на яку всі відгалуження цього роду мали формально рівні права. Досить порівняти твердження Івана III про те, що **"вся Русская земля, Киев, и Смоленск, и ныне города, которые он Александр Казимирович — авт.) за собою держит к Литовской земле, : Божьею, волею, из старины, от наших прародителей наша отчина", : их отчина — Лятская земля да Литовская"** (1504 р.), з літописною розповіддю про конфлікт між смоленськими Ростиславичами (нащадками

Рис. 19. Іван III. Гравюра з "Космографії" А.Теве (1578 р.)

Володимира Мономаха; до них, як відомо, належали й московські князі) та чернігівськими Ольговичами, в перебігу якого перші вимагали від других “не искати отчины нашея Києва и Смоленска под нами, и под нашими детьми, и подо всем нашим Володимеримъ племенемъ”, а ті, в свою чергу, обстоювали традиційний статус Києва як загальнородової “отчини”, наголошуючи на тому, що вони “ни үгре, ни ляхове, но единого деда есмы виґцы” (1195 р.). Ще раніше, у 1174 р., цією ж формулою (“Я не үгрин, ни лях, но единого деда есмы виґци”) обґрунтовував свої права на Київ Святослав Всеволодич; під 1151 р. у Лаврентіївському літопису зафіксовано твердження Ізяслава Мстиславича: “Мне отчины нету в үгрех, ни в Лясах, токмо в Русстей земли”. Тож очевидно, що прокламовані Іваном III погляди на співвідношення між державними й етнічними кордонами, глибоко архаїчні за своєю природою, не можуть вважатися продуктом суспільно-політичної думки початку XVI ст. Тогочасна московська патримоніальна концепція сформувалася не через філіацію ідей, а шляхом імплантації уявлень XII ст. у новий історичний контекст, що й сприймається науковцями як її нерозробленість.

З другого боку, в історіографії здебільша ігнорується історична обумовленість московського патримоніалізму тим, що на східнослов'янських землях ВКЛ і Польщі не було безперервної державної та династичної традиції чи, принаймні, елітарних груп, котрі прокламували б своє походження від Рюрика та Володимира Святославича, виступаючи носіями політико-родового континуїтету. Не випадково ж на Люблінському сеймі 1569 р. представники литовської сторони, обстоюючи свої права на Волинь, відзначали, що “Волинська земля населена тільки народом литовським і руським та княжатами Олельковичами, Ольгердовичами, Наримунтовичами й Корибутовичами”, тобто лише князями литовського походження, Гедиміновичами. І хоч, наприклад, нащадки Михайла Чернігівського — здрібнілі князівські роди, котрі резидували у верхів'ях Оки, — цілком усвідомлювали своє династичне походження, горизонт їхніх політичних інтересів обмежувався кордонами власних мікроскопічних володінь. Крім того, наприкінці XV ст. верховські землі ввійшли до складу Московської держави, володар якої заявляв, що спадкоємцем Рюрика є “єдин род тех великих князей, преже киевских, до великого князя Дмитрея Юевича Всеволода Володимерскаго*”; а от того великого князя да иже и до мене (Івана III — авт.) род их”.

У фаховій літературі було докладно проаналізовано ту роль, яку відігравали у формуванні зовнішньополітичного курсу Івана III економічні мотиви, передусім інтереси торгівлі. З включенням до складу Мос-

* Тобто до сина Юрія Довгорукого Всеволода, котрий мав хрестильне ім'я Дмитро.

ковської держави Новгороду й Твері було частково вирішено завдання виходу до північних і західних торговельних шляхів; що ж до південного напрямку, то тут принципову роль відігравав Дніпровський шлях, який вів у Крим і далі, в країни Сходу. Про зацікавленість “русинів великого князя московського” у розвиткові цієї торгівлі в 70-х рр. XV ст. інформували свою метрополію, Геную, кафинські купці.

Однак умови для неї тут були далеко не сприятливими. Дипломатичне листування 80-90-х рр. XV ст. рясніє численними скаргами московських “гостей” на утиски з боку місцевої адміністрації в Києві, Брянську, Чернігові, Радогощі, Новгороді-Сіверському, Гомелі, Мценську. Гостре невдоволення купецтва викликало й уведення в перелічених містах нового митного збору — “тридцятого” від вартості товару.

За спостереженнями А. Хорошкевич, московські правлячі кола активно обстоювали економічні інтереси своєї держави на міжнародній арені; зокрема, російські послани у ВКЛ вимагали не лише відшкодування збитків, завданих купцям, а й гарантій безперешкодної торгівлі у майбутньому.

Втім, існували й інші, суто воєнні засоби розв’язання цих проблем. Уперше їх було застосовано у 80-х рр. XV ст. Точніше датувати початок війни між Московщиною та ВКЛ неможливо: формально її так і не було оголошено, а прикордонні конфлікти на московсько-литовському порубіжжі не вщухали впродовж усього передостаннього десятиліття XV ст., що й дало підстави О. Зиміну назвати ці події “дивною війною”.

Ареною для воєнних сутичок у цей період стало верхнє Пооччя, передусім володіння князів Новосильських: Воротинських, Одоївських та Бельовських. Їхні відносини з Москвою й Литвою визначалися договором Василя II з Казимиром 1449 р. та низкою угод, згідно з якими ці князі мали право покинути литовську службу (“с них [крепосное] целованье долой, а им воля”). Близько 1487 р. цим правом скористалися деякі з князів Одоївських, Іван Воротинський та Іван Бельовський; після того, як вони перейшли на службу до Івана III, міжкнязівські чвари, що від часу до часу спалахували в регіоні, набули характеру міждержавних конфліктів: уже в 1489 р. російські війська діяли під Воротинськом — і того ж року на московську службу перейшов князь Дмитро Воротинський. На початок 1490-х рр. “отчини” Одоївських, Воротинських, Бельовських фактично опинились у складі Московської держави.

Це викликало різкий протест у Казимира, котрий відмовився визнати переходи верховських князів — “выпустить... из докончанья и ис присяги”. Конфлікт був неминучим. Однак зі смертю Казимира (1492 р.) ситуація дещо змінилася. Розчленування верховної влади (великим князем литовським став Олександр Казимирович, польським королем — Ян-Альбрехт) ослабило позиції ВКЛ і дало можливість Івану III

активізувати воєнні дії в регіоні. У 1492 р. московські війська захопили та розграбували Любутськ і Мценськ, узявши численний полон. Ці події та бездіяльність Олександра безпосередньо відбилися на позиціях місцевих князів: того ж року під зверхність Івана III перейшли Василь і Андрій Бельовські, Михайло Мезецький та Семен Воротинський. Останній, пояснюючи свій від'їзд, писав Олександрові: "...Отець твой, господине был у мене у крестном целованьи на том, што было отцу твоєму, осподарю нашому, за отчину за нашу стояти и боронити от всякого; ино, господине, ведомо тебе, что отчина моя отстала (була захоплена князем Іваном Воротинським — авт.); и отець твой, господине, государь наш за отчину мою не стоял и не боронил; а мне, господине, против моеи отчины городов и волостей мне не измыслил... И твоя милость, господине, мене не жаловал, города не дал и в докончанья не принял, а за отчину за мою не стоял, а боярина моего, господине, не жаловал, не чтил... как отець твой наших бояр жаловал, чтил... Ино, господине, отца твоего, государя великого короля, и твое, и Великого княжества Литовского крестное целованье с мене, со князя Семена Феодоровича долой".

Рис. 20. Олександр Казимирович на засіданні сейму. Дереворит. 1506 р.

Олександр, не маючи необхідного політичного та воєнного досвіду, намагався уникнути відкритої конфронтації з Московщиною. Литовські послы, котрі прибули до Москви у листопаді 1492 р., не торкалися питання про долю верховських князів, запропонували, натомість, видати за Олександра дочку Івана III, Олену, що, на їхню думку, і мало залагодити всі справи. Однак Іван III наполягав на необхідності першочергового вирішення спірних територіальних питань.

Володар Литви зробив спробу силою вплинути на ситуацію. Війська під командуванням Семена Можайського і смоленського воєводи Юрія Глібовича здобули Серпейськ та Мезецьк, захоплені князем Семеном Воротинським під час виїзду з ВКЛ, проте, одержавши звістку про наближення московських військ, мушили відступити. Після цього воєнні дії припинилися.

Слід зауважити, що вже на початку 1490-х рр. Іван III кидав свій погляд у бік Сіверщини — недарма ж у 1493 р. Олександр Казимирович вимагав, щоб він зрікся претензій на Чернігів (“ажбы того великий князь навеки отступил”). У розрядах під 7000 (1491/1492 р.) зафіксована “посылка в Северу ко князем”, яку можна тлумачити як відрядження місії, що мала сприяти “порозумінню” місцевих князів із Іваном III. Водночас до сина останнього, Василя, звернувся князь Василь Верейський, прохаючи, щоб той разом із своєю матір'ю Софією Палеолог посприяв його поверненню до Росії. У відповідь Василь сповістив його, що “и мати наша великая княгиня, да и мы [сами] государю отцу своему, великому князю, о тебе били челом; и отец наш, князь великий, тебя жаает, хочет твоей службы. И ты бы ко отцу нашему, к великому князю, поехал”. Цей лист був надісланий Василеві Верейському в січні 1493 р., але той чомусь не скористався монаршою ласкою. Залишилися лояльними щодо Литви й інші володарі Сіверщини.

Влітку 1493 р. відновилися московсько-литовські переговори. У лютому 1494 р. було укладено “вечное докончанье”, згідно з умовами якого за Московською державою закріпилися території у верхньому Пооччі, що ввійшли до її складу з переходом на службу до Івана III місцевих князів (“А князи Новосильские: Одоевские, и Воротынские, и Перемышльские, и Белевские все мои, великого князя Ивановы, и моих детей и с своими отчинами к нашему великому князству”), хоча надалі обидві сторони мали відмовитись від прийняття служилих князів із їхніми землями (“А князей нам служебных ... на обе стороны с вотчинами не примати”); у складі Литовської держави залишалися спірні Мценськ, Любутськ, Серпейськ і Мосальськ.

Московсько-литовське зближення було скріплено шлюбом Олександра з Оленою Іванівною. 6 лютого 1494 р. відбулася церемонія заручин,

після якої ще майже рік Олена залишалась у Москві — аж доки Олександр, на настійну вимогу Івана III, не підтвердив спеціальною грамотою обіцянку “не нудити” її до католицтва, дозволивши “держати свой греческий закон”.

Ідея династичного союзу не була новиною для московсько-литовських взаємин. Свого часу розроблялися плани “женитвы великого князя Ягайла Ольгердовича: женитися ему у великого князя Дмитрея Ивановича (Донського — авт.) на дочери, а великому князю Дмитрею Ивановичу дочь свою за него дати, а ему, великому князю Ягайлу, быти в их воле, и креститися в православную веру, и крестьянство (христианство — авт.) свое объявити во все люди”; двоюрідний брат Дмитра Донського Володимир Андрійович був одружений на Олені Ольгердівні, син Василій — на дочці Вітовта Софії. Що ж до шлюбу Олени Іванівни та Олександра, то, укладаючи його, литовський князь, безсумнівно, помилився в своїх політичних розрахунках, оскільки новостворений сімейний союз не лише не усунув напруженості у міждержавних відносинах, а й зав’язав новий вузол суперечностей між Москвою та Вільно. “Литовці сподівалися, — писав Герберштейн, — що цей шлюб покладе кінець ворожнечі [між государями], однак сталося так, що ворожнеча від цього ще більше посилилася”.

Річ у тім, що через кілька років на підставі секретного листа від Федора Шостакова, який надійшов з Литви у травні 1499 р., Іван III звинуватив зятя в тому, що він, всупереч передшлюбним обіцянкам, наполягає на переході Олени в католицтво*. В листі йшлося також про “замятню велику межі латыны и межі нашего христьянства (тобто між католиками й православними — авт.)”. Наприкінці 1499 - на початку 1500 р. під приводом “нужн о греческом законе” (переслідувань православних) з ВКЛ виїхав князь Семеи Бельський, котрий уже в квітні 1500 р. опинився при дворі Івана III. Слідом за тим на бік Москви перейшли Мценськ і Серпейськ, а також князі Мосальські та Хотетівський.

Тоді ж, у квітні, за свідченнями російських джерел, “прислали к великому князю Ивану Васильевичу, государю всея Руси, бити челом

* Пізніше Олена вважала, що саме вона спричинила загострення московсько-литовських взаємин на межі XV-XVI ст. “Со мною, — писала вона батькові, — все лухо к ним (мешканцям руських земель ВКЛ — авт.) вышло: война, рать, заседанне и жжение городом и волостем, кровн христьянское розлитье, жоны вдовами, дети сиротами, полон, крик, плач, вопль”. Однак цілком очевидно, що причини цих подій коринилися не в обставинах життя Олени у Литві. Укладаючи мир з Олександром у 1494 р., Іван III не збирався відмовлятися від своїх претензій на всі руські землі — це засвідчує, зокрема, його наполегливість у боротьбі за визнання Литвою титулу “государь всея Руси”.

князь Семен, князь Иванов сын Андреевича Можайского, да князь Василий, князь Иванов сын Дмитриевича Шемякин, что на них пришла великая нужда о греческом законе, и государь бы их пожаловал, взял к себе и с вотчинами”.

Інакше викладено події в білорусько-литовській хроніці Биховця: Іван III, готуючись до війни з ВКЛ, таємно увійшов у зносини з князями Семеном Бельським, Семеном Можайським, Василем Шем'ячичем, прагнучи, “и ж бы они з города и волостями отступили от зятя его, великого князя Александра, и со всем с тым служили ему, а к тому еще обещал им многие города и волости свои. И на том змову и присягу межн собою вчинили”.

Відповідно до цих двох версій розділилися й думки істориків. Перше, московське, тлумачення подій 1500 р. здобуло якнайширше визнання в російській історіографії XVIII - початку XX ст. (хоч паралельно висловлювалися поодинокі гадки, що в другій половині XV ст. православне населення ВКЛ практично не зазнавало гоніннь з боку держави та католицької Церкви). У литовській та польській історіографії наявність утисків православних у ВКЛ заперечувалась уже в XIX ст. (Т.Нарбут, І.Шуйський). У наш час ця контроверза набула ідеологічного забарвлення, оскільки йшлося, власне, про початки московського експансіонізму. Втім, і в радянській літературі знаходилося місце для тверджень про те, що на зламі XV-XVI ст. міжконфесійної конфронтації у ВКЛ не було.

Уникаючи в даному місці розгляду цього питання (докладніше див. нижче, в розділі дев'ятому), зауважимо тільки, що в зазначений період йшлося хіба що про спроби проунійно налаштованого митрополита Йосифа Болгариновича налагодити контакти з Римом, а не про реальні кроки щодо запровадження унії католицизму та православ'я у ВКЛ чи, принаймні, такі, які могли б спричинити незадоволення князів, котрі сиділи на Сіверщині*. Погіршення їхніх відносин із Вільном сталося, очевидно, раніше — безпосередньо після смерті

* Не варто й доводити, що інвективи Івана III з приводу того, що у Литовській державі “жены от мужей и детей от отцов с животы (тут: майном — авт.) отнимают, силой похищают в римской закон (обертають на католиків — авт.)” були цілком голосливими. Відстань між реальними подіями зламу XV-XVI ст. та їх інтерпретацією московською стороною добре характеризують закиди Олександрю, нібито він “велел поставляти возниц[ы] римского закона в русских городах, в Полоцку и в иных местах”. Єдиною підставою для цих закидів, за спостереженнями М.Крома, була поява бернардинського костелу в Полоцьку. Схильність Івана III до подібних “узагальнень” застерігає від спроб вбачати в окремому факті типове явище і тим більше поширювати його на всі “руські міста” ВКЛ.

Казимира*]; це можуть засвідчити згадане вище звернення Василя Верейського до Василя Івановича стосовно можливості його повернення до Росії та інструкція Олександра посольству до Івана III (листопад 1493 р.), в якій, зокрема, йшлося про готовність великого князя литовського “отпустити из своего панства” князів “с Москвы” — Можайського, Шем’ячича, Верейського та Ярославича — і висловлювалося прохання, “абы князь великий московский гнев свой им отпустил, а отчин их им поступился”. Щоправда, з боку Олександра це міг бути тільки маневр у складній дипломатичній грі навколо укладення “вічного” миру 1494 р.; та в будь-якому випадку заслуговує на увагу його розуміння того, що є “отчиною” сіверських князів, а що — тимчасовим держанням. Таке ж ставлення до цієї проблеми було продемонстровано Олександром і в 1500 р., коли його представник заявив московському послу Івану Телешову, що Можайський та Шем’ячич володіють землями, наданими їхнім батькам “на поживеньє”; при цьому наголошувалося, що Казимир “их отцам подавал города и волости свои..; а о их городех и волостех господарь наш не ведает, ведает его милость (Іван III — авт.) и держит свою отчину”.

Що ж до володаря Московщини, то прагнення поширити свою владу на суміжні з його державою регіони, передусім на Сіверщину, змусило його відмовитися від традиційно ворожої політики щодо Можайського та Шем’ячича (нащадків найлютіших ворогів його батька, Василя II) і піти на переговори з цими основними репрезентантами Сіверської землі. Від нього вони отримали так звані “опасні” грамоти; в тій, що була видана Василю Шем’ячичу, говорилося: “... Что какое лихо учинилось от твоего деда, князя Дмитрия Шемяки, нашему отцу, великому князю Василию Васильевичу, то мы тебе даем опасную грамоту, что нам за то на тебя нелюбки не держат”. Крім цього, сіверським князям могли пообіцяти (як твердить хроніка Биховця) “многие города и волости”; водночас вони, очевидно, мали надію перетворити свої володіння на безумовні.

* Втім, у польських хроніках XVI ст. міститься анекдотичне (й позбавлене історичної основи) оповідання про образу, нібито завдану сіверським князем при дворі Казимира, і спровокований цим їхній перехід під владу великого князя московського. Це оповідання докладно відтворено в українському хронографі: “Скоро Иван Васильевич, царь московский, опановал Великий Новгород, княжата северские до Ивана Васильевича, до московского великого князя и царя, пристали, хочай невеликая была до оторваня причина, а то тая, же гды до Вилня до кроля Казимира приехали часу одного тые княжата, одверные (вартові — авт.) не хотели их на покой до кроля пустити. А так один из них княжа шпорне ся допирал вквитти до кроля, ногу за порог пересадна, а одверный, не пускаючи его, палец ему ножиный дверми притиснул и зламал. Хочай за то одверный был скараниый, бо шню ему утгято (відрубано голову — авт.), еднак же гнев тых княжат тым не был улаганный, бо зараз з Вилня выехавши, до князя великого московского поехали, сами себе и князства ему свои поддали”.

Для московської сторони прийняття “в службу и с вотчиной” князів, котрі контролювали просторі території в Подесенні та Посейм’ї, означало відкритий розрив із Вільном. Тому Олександру, разом зі звісткою про їхній “отказ”, було відправлено грамоту з оголошенням війни. На початку травня на Сіверщину вирушив походом московський воєвода Яків Захар’їч. Він узяв Брянськ (згідно з хронікою Биховця, завдяки зраді частини його мешканців, котрі за відсутності намісника Станіслава Бартошевича підпалили міські укріплення), після чого “брянцы вси присягнули служити великому князю московскому”. Тут же, під Брянськом, Яків Захар’їч “привел к крестному целованию” Семена Можайського і Василя Шем’ячича.

Їхній родич, Василь Верейський, не згадується в контексті цих подій — і це досить дивно, коли пригадати, що саме він активно контактував з Іваном III упродовж першої половини 90-х рр. XV ст. Улітку 1495 р. в їхніх переговорах окреслився перелом: опальне подружжя погодилося віддати вивезену до Литви “казну”. Іван III негайно відгукнувся на цю пропозицію й передав з гінцем Верейському: “Ты бы прислал ко мне список, написав именно, что нам ныне хочешь отдать [из] нашиє казны”; при цьому кількість повернених коштовностей мала визначити масштаби монаршої ласки: “Мы, посмотря по вашему исправлению, и жаловати вас хотим”.

Незрозуміло, чому після цього листування з московським двором перервалося. З якихось причин Верейський вирішив залишитись у Литві, правитель якої в квітні 1499 р. підтвердив своїм “листом” його права на Любеч та інші маєтності. За місяць до того, 26 березня, аналогічне підтвердження отримав і Семен Можайський, володіння якого на той час включали Чернігів, Гомель, Стародуб і волості Карачов та Хотимль. Втім, зрадивши Олександра як князь чернігівський, гомельський і стародубський*, на московську службу він перейшов (за інформацією від серпня 1500 р.) як господар Чернігова, Гомеля, Стародуба та Любеча; водночас останній, за свідченням інших джерел, був силою здобутий російськими військами. З урахуванням того, що після 1499 р. ім’я Верейського без сліду зникає зі шпальтів історії, стає зрозумілим, що князь або “вчасно” помер, або зайняв у подіях зламу XV-XVI ст. антимосковську позицію, заплативши за це життям.

Здається, не відразу порозумілася московська сторона з князями Трубецькими. Щоправда, уже влітку 1500 р. Іван III стверджував, що до нього перейшли Трубецькі “с городом с Трубецком и с волостями”. Справді, всі відомі на кінець XV ст. представники цього роду, зрештою,

* “Гомей, Стародуб, Чернигов — с тыми тремя грады предаст князь Семен Иванович” (Київський скорочений, чи Волинський короткий, літопис).

опинилися на московській службі. Однак збереглися акти, в яких ідеться про зраду та втечу до Москви князя Івана Трубецького, котром перед тим було пожалувано землі в Оршинському повіті, що раніш (тобто до 1500 р.) належали Василеві Шем'ячичу та його боярин. Відтак, зрада Трубецького не збігається в часі з виступом Шем'ячича — найвірогідніше, вона сталася на рік пізніше.

Попри це, у 1500 р. Сіверщина фактично ввійшла до складу Російської держави. Очевидно, що успіхи Московщини на початковому етапі війни (їх апогеєм стала перемога на Ведроші в липні 1500 р., коли в полон потрапив литовський гетьман Костянтин Острозький) — були значною мірою зумовлені сприятливою для неї зовнішньополітичною ситуацією. Щоправда, Молдавія, традиційний союзник Московщини, не змогла надати їй дійової допомоги. Проте доволі ефективним був її союз із кримським ханом: син Менглі-Гірея, Ахмат-Гірей, упродовж 1500 с здійснив два спустошливі набіги на територію Литовської держави. У походах московських військ узяли участь і казанські царевичі; так, за активної участі Мухаммед-Еміна в серпні 1500 р. був здобутий П'ятик.

Втім, у літературі "найміцнішою із антиягеллонських коаліцій на вався "стихийний союз західноруського населення Великого князівств

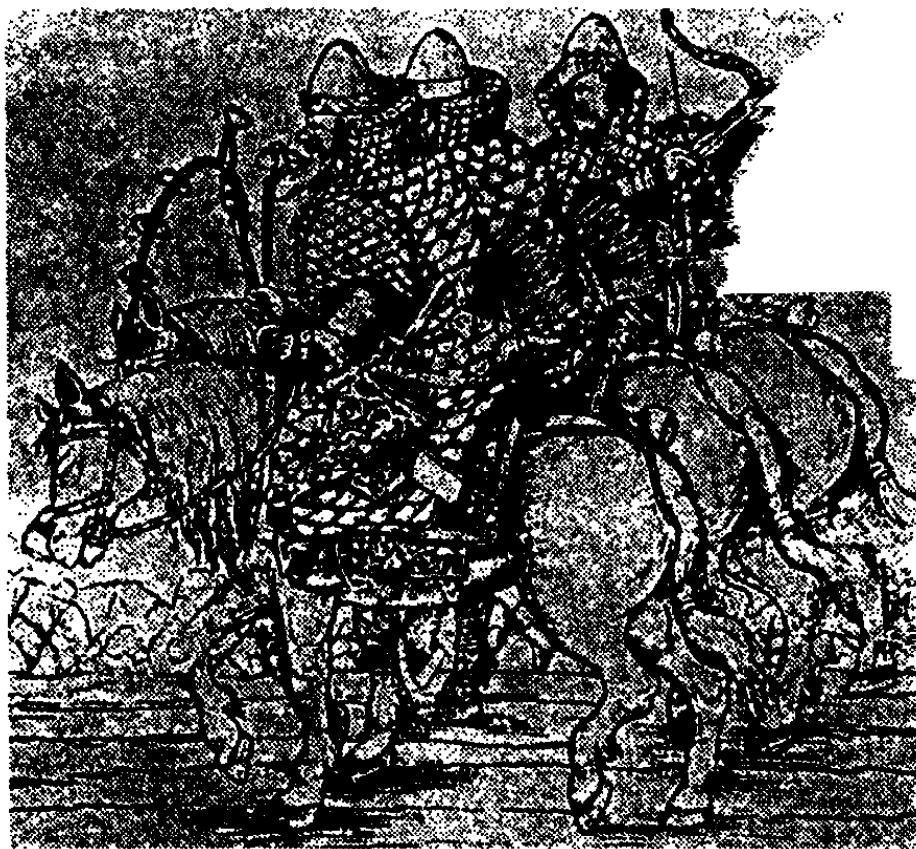

Рис. 21. Московські війни. Гравюра із "Записок про Московію" С.Герберштейна (вид. 1549 р.)

Литовського з могутньою Російською державою”, на який остання й спиралась у процесі “збирання” давньоруських земель. Ця точка зору, як і уявлення про мирний і добровільний характер приєднання Сіверської землі до Московщини*, потребує певних коректив. Безумовно, московські війська не вели бойових дій на території володінь Можайського та Шем’ячича, однак ті сіверські міста, які перебували під контролем воєвод великого князя литовського, чинили їм збройний опір. Унікальне свідчення цього збереглося у Типографському літопису, де зафіксовано, що московські воєводи на Сіверщині “многыє грады, и власти, и села поплениша, а людей многых мечю и огиеви предаша и иных в плен поведоша”; здобутими силою названі літописцем Брянськ, його волості Почеп і Радогощ, Любеч та Путивль. Звістка про спалення останнього міститься у посланні Олександра до Менгі-Гірея (листопад 1500 р.). Заслуговує на увагу і той факт, що частина мешканців Радогоща, Любеча, Брянська, Путивля, Чернігова у 1500 р. назавжди покинула свої “отчизиньє землі”. Це засвідчують акти Литовської Метрики, які донедавна не залучалися до характеристики даних подій: “Попис” дворян ВКЛ (укладений бл. 1509 р.), “Пам’ять” 1527 р., складена шляхом опитування населення, що залишило Сіверщину після 1500 р. — тих, “хто на тои землі жив”, пожалування брянцям і путивльцям маєтностей, котрими вони могли розпоряджатися до “очищення” їхніх володінь від загарбників.

Однак нікому з них не судилося дочекатися цього “очищення”: Іванові III в основному вдалося утримати завойовані в 1500 р. позиції, хоч низка обставин істотно ускладнила подальший перебіг подій. У серпні 1501 р. лівонський магістр Плеттенберг порушив укладене в 1493 р. перемир’я з Москвою. Маючи значну кількісну перевагу, Орден змусив відступити армію під командуванням князя Олександра Оболенського, однак російським військам вдалося відстояти Псков та Ізборськ. Здійснена за цих умов передислокація воєнних сил не могла не відбитися на боєздатності військ, які діяли на території ВКЛ. Водночас посилювалися позиції Олександра: після смерті Яна-Альбрехта (червень 1501 р.) його обрали польським королем; паралельно було укладено новий акт унії між Польщею та ВКЛ.

Внаслідок цього московські війська відмовилися від запланованого раніше великого наступу на Смоленськ; упродовж 1501 р. їхня бойова активність обмежувалася дрібними сутичками на прикордонні. Погіршилася ситуація на Сіверщині: в серпні 1501 р. сюди вдерлося 100-тисячне

* Найідилічнішу картину намалював О.Лазаревський, котрий твердив, що “без будь-якої війни, лише через взаємне тяжіння споріднених народностей, Сіверська земля відділилася від Литви та об’єдналася з Московською державою”.

військо союзника ВКЛ — хана Заволзької Орди Ших-Ахмата; зламавши опір сіверських князів, татари захопили Рильськ і Новгород-Сіверський. Проте дії Ших-Ахмата, як уже відзначалося, не були своєчасно підтримані Олександром; як наслідок, у червні наступного року його армію вщент розбив Менглі-Гірей. Стабілізація ситуації в регіоні дала можливість Семену Можайському та Василю Шем'ячичу взяти участь в облозі Смоленська; місто не капітулювало, і війська Івана III, “землю Литовськую повоював и попленив”, були змушені відступити.

В цілому наприкінці 1502 р. встановився певний баланс сил як на московсько-литовському, так і на московсько-лівонському театрах воєнних дій. Усі сторони відчували гостру потребу в перепочинку. За пропозицією Олександра було сформовано спільне литовсько-лівонське посольство, яке в березні 1503 р. прибуло до Москви.

Переговори з представниками Лівонії завершилися тільки домовленістю про 6-річне перемир'я. Не вдалося укласти мирного договору й з ВКЛ: литовська сторона вимагала повернення захоплених Московією земель, а Іван III удавав щире здивування: “Нам чєго дєля (заради чого — авт.) великому князю Александру тое своєй отчини отступатись?” Коли переговори остаточно зайшли в глухий кут, литовська сторона, за прикладом Лівонії, запропонувала московській 6-річне перемир'я на умовах збереження статус-кво.

Перемир'я було укладено 28 березня 1503 р. До Московської держави фактично перейшли всі сіверські міста: Чернігів, Стародуб, Путивль, Рильськ, Новгород-Сіверський, Любеч, Гомель, Почеп, Трубецьк, Радогощ, Брянськ, Мглин, Дроків*.

Московсько-литовські переговори “о вечном миру и о докончанье” відновились у лютому 1504 р. Під час переговорів жодна зі сторін не виявила схильності до компромісу. Олександр наполягав на тому, щоб Іван III “тыє города, и волости, и земли, и воды, отчину нашу, которые ж еси нам без всякое причины забрал, зася нам верица”. Іван III був не менш категоричним при обстоюванні своїх “отчинних” прав: “... Каждому отчина своя мила и каждому своего жаль. Ино ведь ведомо зятю нашему, Александру королю и великому князю, что Русская земля вся... наша отчина; и нам и ныне своей отчины жаль; а их отчина — Лятская земля да Литовская”.

Такого ж курсу дотримувався наступник Івана III, Василь III (1505-1533 рр.) у переговорах із Сигізмундом I, котрий у 1506 р. заступив Олександра на великокняжому престолі. Новий володар Литви, навіть

* В цілому за перемирною грамотою 1503 р. Іван III отримав 19 міст (якщо брати до уваги й “Белое з волостьми”, перед якою в тексті угоди випущено слово “города”). Неясно, завдяки чій описці їх кількість “зросла” до 319 (!) — та цифра ця, попри її очевидну абсурдність, від часу до часу з'являється на сторінках наукових видань.

погоджуючись на незначні територіальні поступки Московщині, рішучо наполягав на поверненні Чернігова, водночас не полишаючи надії “очистити” ці землі воєнним шляхом.

У 1507 р. спалахнула нова московсько-литовська війна. На її перебіг вплинули як сприятливі для Росії зовнішні обставини (ВКЛ не отримало допомогу Лівонії), так і ускладнення внутрішньополітичної ситуації в Литовській державі, де розгорнулося повстання Михайла Глинського. Показовими є спроби останнього (до речі, католика за віросповіданням) копіювати події 1500 р. шляхом поширення чуток про насильне покатоличення руських земель*, що й перетворило його в пізнішій традиції на оборонця їхніх національних інтересів, виразника настроїв місцевої православної шляхти. Насправді ж він був лише талановитим авантюристом, котрий зумів перетворити епізод придворної боротьби на подію східноєвропейського масштабу**.

* Глинський твердив, що “тот замяток, который жо [он] есмн вчинил, ни от кого стался, только от Федора Колонтаева”, який нібито сповістив його, що “на том нынешнем сейме, што маєт быти в Вильни о громницах (2 лютого — авт.), всих нас Русь мають хрестити в лядскую веру, а хто бы не хотел пойти в лядскую веру, тых мають стинати (карати на горло — авт.)”. Сам Федір Колонтаєв відкидав будь-які звинувачення в поширенні цих панічних чуток.

** Михайло Глинський (бл. 1470-1536 рр.) належав до тюркського з походження князівського роду, який дістав своє прізвище від Глинська на Сулі. Замолоду він служив західноєвропейським монархам, потім зробив блискучу кар’єру при дворі великого князя литовського Олександра, обійнявши, зокрема, уряд двірського маршалка (1500 р.) і отримавши численні земельні пожалування. Після смерті Олександра (19 серпня 1506 р.) становище Глинського помітно похитнулося: Сигізмунд I з намови литовських панів (передусім Я. Заберезинського) позбавив його майже всіх урядів. Втративши надію на їх повернення законним шляхом, Глинський у лютому 1508 р. вбив Заберезинського, а потім намагався здобути Ковно та Вільно. Поразка цих авантур змусила його шукати підтримки великого князя московського Василя III, котрий пообіцяв передати йому всі волості й міста, які бунтівливий князь здобуде в Литві. Однак тому вдалося захопити тільки Мозир; московська підтримка виявилася незначною, що за умов, коли повстання не мало глибоких соціальних коренів, приречло його на поразку. Влітку 1508 р. Глинський разом із братами Іваном і Василем емігрував до Московщини, де отримав Ярославець і Боровськ. Водночас він не втрачав надії налагодити стосунки з Сигізмундом; красномовним свідченням цього є його лист громаді Гданська, в якому він, бідкаючись на своє життя, висловлював бажання повернутися до Литви за умов отримання колишніх урядів і маєтностей (1509 р.). Однак ці його плани не реалізувалися, й надалі Глинський мав обстоювати московські інтереси. Він став ініціатором і активним учасником смоленських походів 1512-1514 рр. Хроністи навіть пов’язують з його іменем втрату Литвою Смоленська (1514 р.), мешканці якого піддалися Василю III нібито за намовою Глинського. Втім, того ж року князь зробив спробу втекти до Литви й був ув’язнений. Звільнений у 1527 р. у зв’язку з одруженням Василя III на його племінниці Олені, Глинський отримав у вотчину Стародуб Рязановський. Активно включився у придворну боротьбу, через що знову потрапив до в’язниці (1534 р.), де невдовзі й помер.

У вересні 1508 р. до Москви прибуло литовське посольство з пропозиціями щодо укладення миру. Переговори тривали недовго — вже у жовтні “князь великий Василей Ивановичь всея Руси с королем Жндимонтом (Сигізмундом — авт.) мир и вечное докоичание взял, а города рұские и с волостми, свою же вотчину, да и князей слұжебных, князя Василия Ивановича Шемякина, да князя Василия Семеновича Стародұбскаго, и Новосилських князей, и Одоєвских, и Воротынских, и Белевских, и Трубецких, и Масалских, и с их вотчинами написал в свою сторону”.

Таким чином був юридично оформлений перехід Сіверщини до складу Московської держави (за винятком Любеча, поверненого ВКЛ). Однак литовські правлячі кола не втрачали надії домогтися того, щоб “тот край... к рұкам господарским пришол и так был захован, яко был за славное памяти короля его милости Казмира”. До цього їх закликали й представники сусідньої з Сіверщиною Київської землі (вище вже цитувалися скарги депутації киян до Сигізмунда I на шкоди, завдані їм втратою Путивля.

Характерно, що при відстоюванні своїх прав на цей регіон литовські офіційні кола також широко використовували аргумент “отчинності”, цілком виправданий з огляду на майже півторасотлітнє перебування Сіверської землі у складі ВКЛ. З московського боку, в свою чергу, лунали звинувачення, що литовські князі оволоділи Сіверщиною, як і іншими давньорұськими землями, “зрадою”.

У родоводі великих литовських князів, укладеному в Московщині на початку XVI ст.*, стверджувалося, що їхній предок Гедимін (“Гегимник”) був нібито тільки “рабом”, “конюшцем” Вітень** — дрібного смоленського князя з роду Ростислава Мстиславича, котрий, утікши з татарського полону, оселився в Жемайтії у “некоего вортинка” й одружився з його дочкою; коли ж “Витенца” вбило громом, з нею взяв шлюб Гедимін, що й дало початок роду литовських князів. Їхнє піднесення пояснювалося “великих князей рұських несогласнем” і “межұсобными враньми”, які дозволили Гедиміну, вирядженому тверським князем Олександром Михайловичем збирати данину “об сю сторону Немана”, збагатитись і стати володарем Литви (протверська тенденція родоводу була зрозумілою з огляду на походження його автора; у московській тра-

* Його автором традиційно вважають Спиридона-Саву (званого “за резвость его” Сатаню) — тверича з походження, колишнього київського митрополита, висвяченого в Константинополі в 1475 р. Не прийнятий Казимиром і ув’язнений, він згодом опинився в Московській державі, де його було заслано до Ферапонтового монастиря. Глибоким старцем, у 91 рік, він написав послання до невідомої особи, знане в сучасному літературознавстві як “Послання про Мономахів вінець”, що його складовою частиною й був згаданий родовід (разом із легендарною генеалогією великих московських князів).

** Вітень — брат Гедиміна і його попередник на великокняжому столі.

диції XVI ст. Олександра Тверського заступив московський князь Юрій Данилович). Паралельно наголошувалося, що великі московські князі походять від римського кесаря Августа й можуть титулуватися царями, оскільки їхній предок Володимир Мономах отримав царські регалії від візантійського імператора Костянтина Мономаха. Це сталося внаслідок організованого Володимиром Всеволодичем походу на Фракію, що увінчався цілковитим успіхом. Просячи миру, Костянтин Мономах передав йому через послів — ефесьського митрополита Неофіта, єпископів і “рядників” — свій “венец царский... на блюде злате”, знятий з власної шиї “животворящий крест от самого животворящего древа, на нем же распят владыко Христос”, “кравлицу (ларчик, ковчежець — авт.) сердоликову, из нея же Август, кесарь римский, веселяшеся, и ожерелье, иже на плечу своем ношаше ... и иные многие дарове”. Увінчаний з рук Неофіта царським вінцем, київський князь отримав право зватися “отселе боговенчанный царь... И от того времени князь великий Володимер

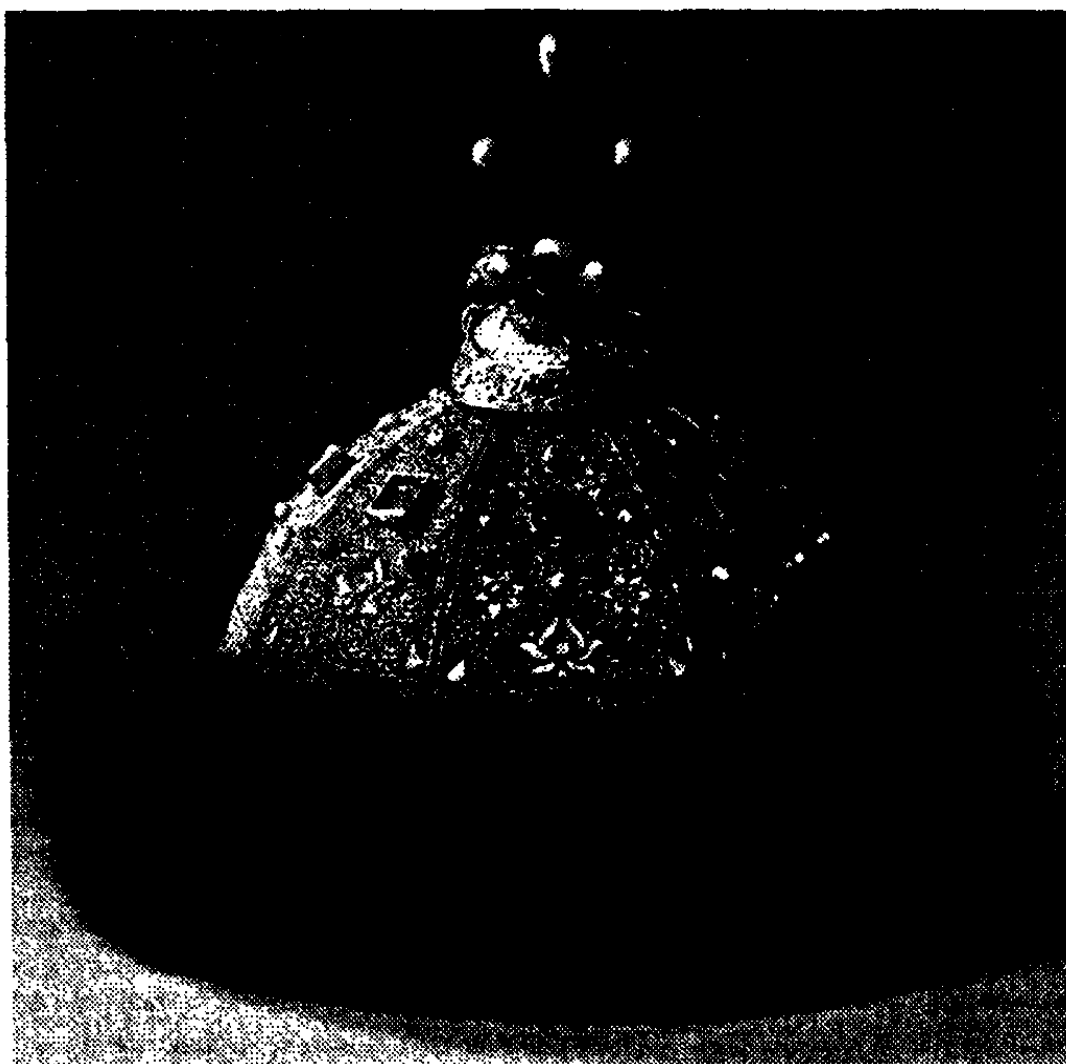

Рис. 22. Шапка Мономаха. Кінець XIII- початок XIV ст.

Всеволодич наречєся Мономах* и царь Великия Россия. И от того час-тем венцем царским, что его прислал великий царь греческий Константин Мономах, венчаются вси великие князи володимирские, егда ставятся на великое княжение русское”.

“Послання про Мономахів вінець” було покладено в основу офіційного “Сказання про князів володимирських”, яке, своєю чергою, стало наріжним каменем ідеології самодержавства у Московській Русі. Наявні в ньому “історичні аргументи” охоче використовувалися російськими дипломатами, які обстоювали царський статус свого володаря, офіційно прийнятий Іваном IV у 1547 р.

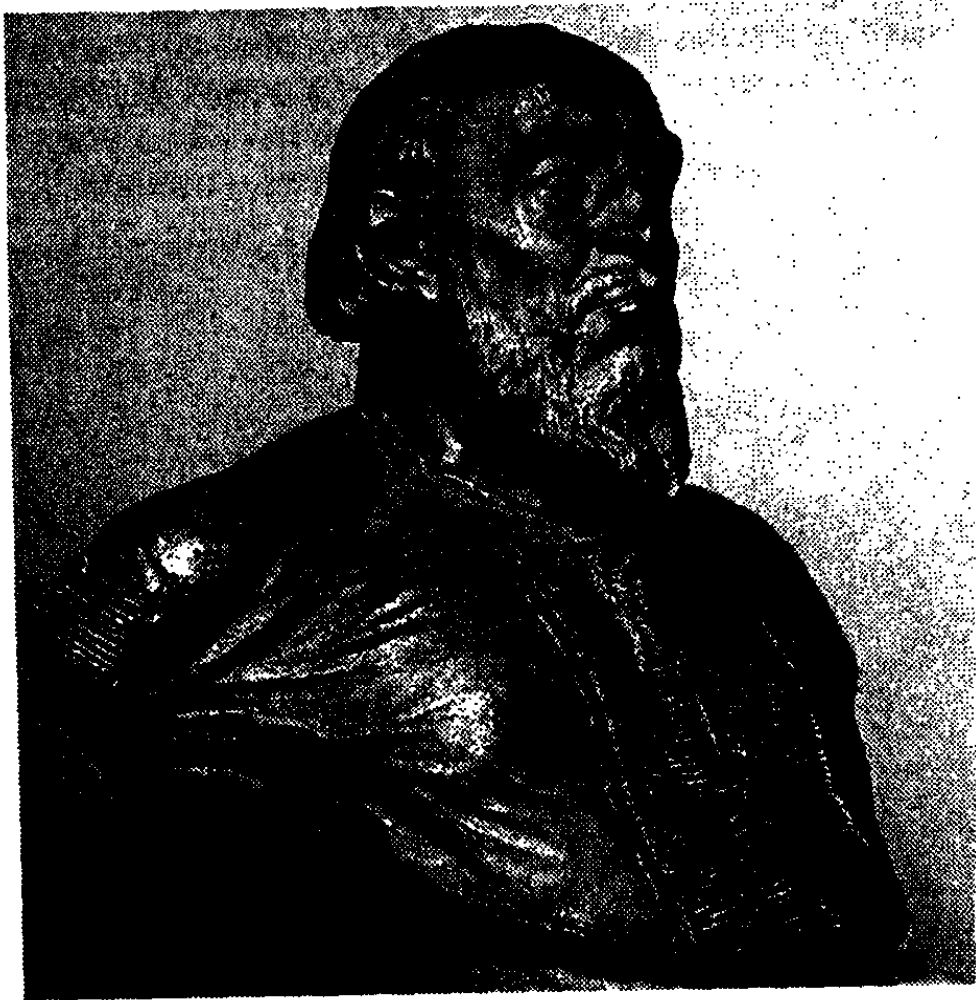

Рис. 23. Іван IV Грозний. Реконструкція М.Герасимова

* Насправді Володимир Всеволодич звався Мономахом за матір'ю — “царницею грекицею”, котра, як гадають, була дочкою Константина IX Мономаха; той помер, коли онуку минуло два роки, й гадки не мав про передачу йому своїх імператорських інсигній: які в Московщині набули вигляду “барм Мономаховых и шапки”. Першим ними був увінчаний онук Івана III Дмитро Іванович під час його коронації як співправителя діда в 1498 р.; взагалі ж ця “шапка золотая” відома з часів Івана Калити.

У відповідь на імперські претензії московських володарів з Кракова й Вільна лунали заяви, що, позаяк Київ належить Литві, “никому бы тым именем и титулом царства киевского не было пристойно писатися — одно его королевской милости, а не великому князю московскому” (1548 р.); знаходилось місце і для кепкувань над вигаданою генеалогією правителів Росії (так, польський поет Ян Кохановський писав про Івана Грозного: “*Нащадок римського імператора Августа; хто зна, звідки взяв він того літописця!*”).

Водночас литовські князі плакали власну “римську” ідею, декларуючи походження литовців від латинян. Першим сформулював цю теорію Ян Длугош; вона базувалася на схожості мов та поховальної обрядовості цих двох народів. Длугош припускав, що за часів Юлія Цезаря частина давніх італійців, прихильників Помпея, очолена князем Вілієм, емігрувала далеко на північ, заснувавши місто, назване на честь їхнього вождя Вільном. Суворий край, який вони заселили, був (на згадку про далеку батьківщину) охрещений Літалією; перекручена, ця назва дійшла до нас як “Литва”.

Наведена теорія стала дуже популярною. Так, Михалон Литвин без вагань покликався на “напівлатинську мову” та “давні римські обряди” своїх одноплемінників і спогорда згадував про “московські письмена”, котрі “не мають нічого, що спонукало б до доблесті, оскільки руська мова чужа нам, литвинам, тобто італійцям, у чиїх жилах тече італійська кров”. Литвин виклав дві версії того, як предки литовців потрапили на північ. За першою, їх було виряджено на боротьбу зі скіфами; ближчою ж до істини він вважав другу, згідно з якою “вони були занесені бурями Океана за Гая Юлія Цезаря” під час його походу на Британію. У білорусько-литовських літописах широкої редакції утвердився інший варіант легенди: предком литовців був родич імператора Нерона Палемон, котрий на чолі великого почту втік від “кривд і утисків” свого деспотичного володаря.

Ідея римського походження литовської шляхти та її володарів не здобула визнання в Москві. Натомість (як гадають, під тиском Гедиміновичів, котрі служили при московському дворі — Трубецьких, Бельських, Мстиславських) у 30-40-х рр. XVI ст. виникла нова версія родоводу великих литовських князів. Гедиміна оголосили Рюриковичем, нащадком полоцького князя Рогволода. В основу такої “ідентифікації” було покладено літописний сюжет про заслання до Царгорода сином Володимира Мономаха Мстиславом двох Рогволодовичів, котрі відмовились допомогти йому в боротьбі з половцями (1129 р.). За версією московських книжників, які назвали їх на литовський лад Давилом і Мовколдом, згодом князів запросили до себе “вильняне”; праправнуком Давила (“первого князя на Вильне”) нібито й був Гедимін.

Цей варіант родоvodu задовольнив як приходнів-Гедиміновичів, так і володарів Московщини, оскільки, згідно з літописом, Мстислав позбавив Рогволодовичів їхньої частки Руської землі, а відтак їхні нащадки не могли претендувати на давньоруську територіальну спадщину (тобто окреслена в родоводі ситуація, коли міста, що здавна були “обладаны князми киевскими, иные черниговскими, иные смоленскими, иные полоцкими”, стали “городами литовскими.., иже сѣтъ нынѣ за краем”, розумілась як аномальна). Більше того, оскільки “Литва в тѣ порѣ дани даяше князем полоцким”, а ті, своєю чергою, підпорядковувалися київським, з’явилась основа для тверджень, що “не токмо что Русская земля, но и Литовская земля вся” є вотчиною московських Рюриковичів.

Не дивно, що ця генеалогічна легенда швидко потіснила попередню, яку в 60-х рр. XVI ст. Іван Грозний назвав нісенітницею (брехнею “безлєпичников”). Він же після смерті останнього Ягеллона, Сигізмунда-Августа, заявив, що, раз “того роду не осталось никого”, то “Корона Польская и Великое княжество Литовское наша вотчина”.

Незалежно від того, наскільки широко московські государі окреслювали територію своєї “отчини”, центральним об’єктом їхніх претензій залишався Київ. Симптоматично, що на зламі XV-XVI ст. великий князь литовський Олександр навіть почав називати себе князем Русі та Києва (з таким титулом він фігурує в переговорах із лівонським магістром і в укладеній з ним у 1501 р. угоді), що, безумовно, було відповіддю на посилення інтересу до Києва з боку його войовничого тестя. Адже, як уже відзначалося вище, у 1490 р. той у договорі з цесарем Максиміліаном проголосив курс на опанування “великого княжества Киевского”.

Зрозуміло, що кількома роками пізніше Івана III неабияк стурбував проект передачі Києва Сигізмунду. Своєї дочці, котра й сповістила його про цей план, він написав: “Что еси говорила.., что князь великий да и панове дѣмают и хотят Жидимонтѣ дати в Литовском в великом княжестве Киев да и иные города; нио, дочь, слыхал я, каково было нестроенье в Литовской земле, коли было государей много; а и в нашей земле, слыхала еси, каково было нестроенье при моем отце; а после отца моего каковы были дела и мне с братьею, надеюся, слыхала еси, а ниое и сама поминишь; и только Жидимонт бѣдет в Литовской земле, нио вашему которому добру быти? И я приказываю то к тебе того деля (заради — авт.), что [ты] еси дитя наше и что не по тому ваше дело почнет делатись, и мне того жаль. А захочеш о том говорити с великим князем, и ты бы говорила с ним от себя, а не моею речью; да ко мне бы еси обо всем отказала (дала знати — авт.), каково ваше дело” (травень 1496 р.).

Отже, лякаючи Олену примарою міжусобиць і чвар та старанно маскуючи свої справжні наміри батьківським піклуванням, Іван III прагнув

змусити її чоловіка відмовитись від проекту, котрий мав ускладнити перебіг боротьби за Київ. Олександр, зі свого боку, волів, щоб його тесть повністю зрікся претензій на Київ, додавши відповідний пункт до тексту договору ("докончання") 1494 р.: "Абы еси тот замок наш Кнев и все кневские места в наш лист докончальный казал вписати, а либо особый лист свой велел бы еси нам на то дати". За це він ладеи був піти на поступки в найбільшійшій на той час питанні литовсько-російських взаємин й визнати за Іваном III титул "государя всієї Русі". Однак з огляду на те, що саме Київ був стрижнем загальноруської програми володаря Московщини, переговори стосовно такого розв'язання наболілих проблем не увінчалися успіхом.

Щоправда, крім принципу "отчинності", правителі Росії мали в своєму ідеологічному арсеналі ще один аргумент на користь правомірності об'єднання ними всіх руських земель. На нього в середині 1520-х рр. звернув увагу в листі до папи Климента VII нунцій Альберто Кампензе, відзначивши: "Великий князь московський Іван, а також його наступник, нинішній князь Василій, неодноразово — як за нинішнього короля Сигізмунда, так і за його попередників, королів Олександра й Казимира, — намагались опанувати більшу частину Литви, а саме землі..., які склали раніше державу русів. Свої претензії московські князі ґрунтують на тому, що Русь, підвладна тепер польському королю, так само, як і Львів і частина Польщі, що лежить на північ і північний схід від Сарматських гір (Карпат — авт.), дотримуються непохитно грецької віри".

Справді, після падіння Константинополя (1453 р.), котре розглядалось російськими ортодоксами як Божя кара за укладення Флорентійської унії 1439 р., Москва намагалася перебрати на себе духовне лідерство в православному світі. Елементи цього специфічного месіанізму виявились уже в XV ст. Поштовхом для їх розвитку стали ідеї, пов'язані з подоланням есхатологічної кризи 1492 (7000 за тодішнім літочисленням) року, коли очікувався "кінець світу". Після того, як цього не сталося, виникла потреба в новому тлумаченні церковних пророцтв. Спробою такого переосмислення став "Виклад пасхалії" московського митрополита Зосими, в якому він подав власну, несподівану та сміливу, трактовку відомої євангельської фрази: "І стануть перші останніми, а останні першими". На його думку, "першими" були греки (візантійці), на зміну яким, згідно з пророцтвом, приходять "останні" — росіяни. Іван III — "благоверный и христоролюбивый великий князь Иван Васильевич, государь и самодержец всея Руси" є "новым царем Константином"* , а Москва — "новым градом Константином", тобто другим Константинополем.

* Йдеться про римського імператора Костянтина Великого (272-337 рр. н.е.).

З часом ця ідея модифікувалась у теорію “Москви — третього Риму”, яку на початку 20-х рр. XVI ст. сформулював старець одного з псковських монастирів Філофей. У своєму “Посланні на звідарів” він виступив проти німецького лікаря й астролога Миколи Бюлова, котрий служив при дворі Василія III; той обстоював думку, що світовим центром християнства є Рим. На противагу цьому Філофей висунув твердження, що ні Рим, ні “другий Рим” — Константинополь, вражені католицькою “єрессю”, не здатні виконувати цю функцію; вона є довічною прерогативою “третього Риму” — Москви, відповідальної за долю християнства у всесвітньому масштабі: “*Два нбо Рима падоша, а третній стоит, а четвертому не быти*”.

Можна сперечатися з приводу того, наскільки істотним був вплив цих ідей на зовнішньополітичну практику московських государів, однак уже в 1500 р. Іван III “упорався” з роллю захисника православ’я на теренах сусідньої Литовської держави, відкраявши від неї неабиякий шматок. Однак у її межах залишився Київ, котрий, попри тривалу деса-кралізацію, оточувала аура православної святості. Поет Себастьян Кльонович відзначив з цього приводу в своєму творі “Роксоланія” (1584 р.):

*“Знайте, що Київ у нас на Русі значить стільки,
Як давній Рим для старих християн,
Має таку ж він вагу”**.

* Це порівняння Києва з Римом має поодинокий характер, чого не можна сказати про його ототожнення з Троєю, популярне в письменстві другої половини XVI - XVII ст. Започаткував цю літературну традицію Михалон Литвин, котрий, щоправда, видавав за Трою не Київ, а розташовану на р. Синюха Торговицю: “*Вважається, що й Іліон, або Троя, колись знаходилась на Київщині, у родючих степах і мальовничих лісах. Тут можна побачити пам’ятники, від яких нині збереглися руїни, підземелля, гроти, мармурові плити й рештки міцних стін. Це давно покинуте, але дуже зручне для життя місце зветься нині Торговицею*”. У пізніших авторів київську Торговицю заступив самий Київ; це виразно засвідчує, що “троянська ідея” була античною алюзією Литвина, а не зафіксованою ним місцевою традицією. “Риторичній манері” Михалона Литвина приписав цей образ і Ф.Петрунь, зауваживши: “*Розшифрування красномовного, але дуже загального опису Литвина дає нам згадка документа 1673 р. про намір Дорошенка передати Торговицю туркам. “ведая, что мечетей бусурманских в Торговнице каменные столпы есть”; надгробки мусульманські з написами відомі були тут і в XIX ст.*”. Що ж до міфологеми “Київ-Троя”, то її сприйняття було неоднозначним: поряд із тими, хто щиро вірив, що київський люд “і донині фрігійської давньої Трої марить ще снами, що так на життя їх сучасне не схоже” (І.Домбровський), були й скептики, котрі доводили, що це “казка пуста” (С.Кльонович) і “Троя лежить у Малій Азії, близько 300 миль від Києва” (М.Груневег); решті ж для розв’язання проблеми походження Києва бракувало переконливих аргументів, як, наприклад, королівському секретареві Р.Гейденштейну, котрий відзначав: “*Коли він був побудований, як давно існує, чи не сягає часів Колхіди та Енея — невідомо: закрили все давнина та байдужість істориків*”.

Тут стояли Свята Софія (названа в Олельковій грамоті Ісидору “матерью всем церквам русским”) і Печерський монастир; останній особливо шанувався московськими вельможами, котрі, перебуваючи в Литві, не пропускали нагоди занести свій рід до місцевого синодика.

Варто нагадати, що як собор Святої Софії, так і деякі інші київські споруди зводилися за взірцем константинопольських; цю аналогію вповні усвідомлювали і в XV-XVI ст., порівнюючи Святу Софію й Золоті Ворота з їх візантійськими прототипами. Тож уявлення про Київ як другий Константинополь, хай і не задекларовані в літературних пам’ятках*, були сталим компонентом суспільної свідомості.

Очевидно, що ідеї стосовно Москви як “нового града Константина” й “третього Риму”, продуковані на зламі XV-XVI ст., мали бути узгоджені з цими традиційними уявленнями. Відтак, сформувалась концепція “Москва — другий Київ”, під впливом якої був, зокрема, автор “Історії про Казанське царство” з його запальним вигуком: “Восзнял ныне стольный и преславный град Москва, яко вторый Кнев... и третий новый великий Рим, провоснявший в последнее лета, яко великое солнце в велицей нашей Русской земли”.

Зрозуміло, що ця компромісна теорія не скасовувала необхідності включення Києва до складу Росії. Київські святощі додали б ваги московським претензіям на першість у православному світі, а сама влада над Києвом мала “переконати” литовсько-польську сторону в законності царського титулу великих московських князів. Головне ж, Київ був центром Давньоруської держави — “отчини” московських государів. Тож сучасники мали рацію, констатуючи, що Іван IV прагнув захопити Київ як “колишню столицю Русі”, адже той не раз нагадував, що при його предках “и Вильна была, и Подольская земля, и Галицкая земля, и Волынская земля вся к Кневу”.

Ці настрої свого володаря поділяли й пересічні росіяни. Нагадаємо хоча б слова Михалона Литвина, котрий зауважив з приводу ставлення “московитів” до Києва: їхній князь “понад усе бажає заволодіти цим містом, яке йому до вподоби, твердячи, що він — нащадок Володимира, київського князя. Немало ремствуют і його люди, що не володіють такою давньою столицею царів та її святощами”. Такі почуття відверто висловив один московський літописець часів Івана Грозного,

* Показово, однак, що Київ, як і Константинополь, вважався “богоспасаемым градом”; чи не першим ужив щодо нього цю назву болгарський князь Іаков-Святослав, котрий у 1262 р. надіслав Кормчу книгу “преосвященному архиепископу Кириллу преславного града Кнева, учителю всей Руси и светильнику церквам богоспасенного града Кнева”. Паралель між Києвом і Константинополем виразно проглядає й у переказі про Михайлика, котрий переніс до Царгорода київські Золоті Ворота.

в якого вихопилося: “Да видѣти бы нам государя на Кнѣвѣ, православного царя, великого князя Ивана Васильевича всея Руси!”*

Династичним претензіям московських володарів литовська сторона намагалася протиставити згадане вище “право меча”. Невипадково в білорусько-литовських літописах широкої редакції, які побачили світ у першій половині XVI ст., з’явився переказ про завоювання південноруських земель Гедиміном; водночас наголошувалося, що з приходом литовців на Русь завдяки їхній воєнній звитязі було припинено сплату данини татарам, котра “хожнвала” за їхніх “предков” — руських князів (хоч, як відомо, встановлення литовської супрематії спочатку зовсім не означало ліквідації залежності від Орди). Мотив захисту литовськими князями південноруських земель від “скіфів” фігурує і в матеріалах Люблінського сейму, на якому литовці марно намагалися відстояти свої права на інкорпоровані Польщею Волинь, Брацлавщину і Київщину. Характерно, що самій цій інкорпорації був наданий характер реституції, тобто повернення, возз’єднання, оскільки, за твердженнями польських політиків, Русь здавна належала Короні: “Вся Руська земля в давні часи була приєднана до Корони Польської — частково була завойована, частково добровільно підкорилася або була успадкована від різних ленних княжат”. Цілком очевидно, що ця реституційна теорія являла собою своєрідну анти-тезу московським претензіям на давньоруську територіально-політичну спадщину.

§2. Сіверська земля в складі Московської держави

Приєднання Сіверщини було визначним зовнішньополітичним здобутком Москви з огляду на стратегічне положення та природні ресурси цього регіону. Щоправда, наступникам Івана III так і не вдалося розвинути цей успіх. Спроби розігрува-

* Водночас було б неприпустимим спрощенням вважати, що ці бажання набували характеру манії: зокрема, навіть у найближчому оточенні Івана Грозного було чимало прихильників мирного співіснування з Литвою на умовах збереження територіального статус-кво.

ти конфесійну карту за часів Сигізмунда, котрий, за свідченнями джерел, "Русь любительню мнловал", були приречені на поразку. Не вдалося й шляхом "будоуанья замков при Днепре" створити опорні пункти для московської експансії на безлюдне в ті часи Лівобережжя. Найбільш результативними були, здається, спроби налагодження політичного співробітництва з низовим козацтвом, а також контакти з київським духівництвом, котрі дали плоди в наступному столітті.

Майже сторічне, до 1618 р., перебування Сіверщини в складі Російської держави, безсумнівно, позначилося на демографічних та етнічних процесах у цьому регіоні. Звісна річ, тут не практикувалися масові "виводи" місцевого населення, котрі, як відомо, мали місце у новоприєднаних до Москви Новгороді, Пскові, Твері та Смоленську; тривалий час не було тут і широкої роздачі земель "у помістя" вихідцям із Московщини. Однак наприкінці XVI ст. через окраїнне положення і близькість до Кримського ханства Сіверщині (і, насамперед, Путивльщині) було відведено важливу роль в організації московської сторожової служби, що, своєю чергою, спричинило розміщення тут військово-служилого люду різних категорій. Про масштаби цього розміщення дає змогу судити "отдельная" книга 1594 р., котра свідчить про те, що з Російської держави на малозаселену Путивльщину посунула грандіозна міграційна хвиля, по суті, поглинувши місцеве населення (невипадково у XVII ст. згадки про сіврюків практично зникають із джерел).

У процесі розміщення кінних самопальників їм здебільша роздавали "за пашню" бортні "ухожен"; при цьому бортні дерева так високо цінувалися, що навіть із виділенням новому володарю "паханых земель" його права обмежувалися в такий спосіб: "...лес емү по дүброве хоромный и дровяной сечь ү своей пашини про себя, а не на продажү. А бортей и деревья, которые вперед в бортн пригодятца, того емү не сечь". Це підкреслює ту особливість економіки Сіверщини, що її Н.Шеламанова визначила як "більший розвиток промислів — бортництва, рибальства, мисливства, — проти землеробства". Втім, ще М.Довнар-Запольський зауважив, що "в XVI ст. переважаючим типом господарства тут було не землеробство, а експлуатація ухочаїв". Однак лише в наш час цей феномен, "відзначений у літературі, та для XVI ст. погано задокументований", дістав підтвердження у вигляді московських "обидных списков" 1580-1590-х рр. з переліком шкод, завданих польсько-литовською стороною. За спостереженнями Н.Шеламанової, "якщо збитки пограбованих литовцями російських поселень у північно-західних і центральних районах визначалися, головню, кількістю вивезеного хліба, худоби, сіна, то розорення на Сіверщині зазнавали борті, рибні ловлі, боброві гони та коні. Населення цих областей у російських

дипломатичних документах взагалі звалося “бортниками”; його повинності обчислювалися “медвяным оброком”.

Продукти бортництва мали стабільний попит на ринках Московщини, де, за свідченням англійця Д.Флетчера, Сіверська земля виступала як один із головних постачальників меду та воску. Інший іноземець, Сигізмунд Герберштейн, у своїх “Записках” відзначив високу якість кунячого хутра з “Сіверської області”. Водночас він зробив її короткий опис, наголосивши, що “земля, де вона обробляється, родюча; в лісах сила-силенна горностаїв, білок і куніць, а також меду; народ, який постійно бореться з татарами, вельми войовничий”.

На початку XVI ст. контроль над цим краєм зосереджувався в руках Шем’ячичів і Можайських, володіння яких істотно зросли внаслідок переходу на бік Москви: за свідченням літописця, Іван III “придал” Семенові Можайському Почеп, Мглин, Дроків і Попову Гору, а Василю Шем’ячичу — Путивль і Радогощ.

Втім, Можайський не довго втішався плодами своєї зради: по кількох роках він пішов із життя, залишивши сина Василя, за яким у Московщині, де усіляко уникали згадок про можайський уділ його предків, закріпилося прізвище “Стародубський”. Що ж до Шем’ячича, то його контроль над Путивлем деяким науковцям видається сумнівним. Скептицизму їм додає розповідь Герберштейна про “государя Димитрія”, який був нібито володарем Путивля. За Герберштейном, Василь Шем’ячич звів наклеп на цього Димитрія, внаслідок чого той потрапив до в’язниці й невдовзі помер, “знесилений неволею та скорботою”, спричиненою звісткою про смерть його єдиного сина, який утік до татар, прийняв магометанство і був убитий разом із коханою дівчиною. Щоправда, особа таємничого “государя” не піддається ідентифікації, а на твір Герберштейна не завжди можна покладатись як на надійне джерело. Зокрема, він інкримінував Василю Шем’ячичу переслідування Василя Стародубського, хоч насправді саме останній двічі звинувачував Шем’ячича у зраді й підозра, що той “уряживається служити королю”, тяжіла над ним не один рік.

Хто знає, чи пам’ятали в Москві осторогу великого князя Олександра, котрий на звістку про “від’їзд” сіверських княжат прокоментував її в такий спосіб: “А тын здрайцы (зрадники — авт.), чого звыкли делати от отцов своих, то н тыми разы вчинили н над господарем вашим напо том тоє ж вчинят”. Це пророцтво, однак, не збулося. Нові піддані вірно служили Іванові III, а після його смерті (1505 р.) — Василю III. Васальний зв’язок зміцнили шлюбні узи: у 1506 р. Василь Стародубський одружився з сестрою Соломонії Сабурової, першої дружини великого князя. Однак цей шлюб, як і перший шлюб Василя III, виявився бездітним, і піс-

ля смерті Василя Стародубського (1518 р.) його землі відійшли своякові.

З часом було ліквідовано й уділ Василя Шем'ячича. Цей князь залишався помітною постаттю на тогочасному політичному обрії й мав значну свободу дій у зовнішніх зносинах. Тож не дивно, що наступник Олександра Казимировича, великий князь литовський і король польський Сигізмунд I, не раз робив спроби перетягти Шем'ячича на свій бік. За цих умов опала останнього була тільки питанням часу. В 1523 р. Шем'ячича викликали до Москви, де підступно схопили й кинули за ґрати. Вкрай непривабливу роль у цій історії відіграв митрополит Даниїл, гарантувавши недоторканність князя, а потім без вагань порушивши свою клятву. Герберштейн, котрий перебував у Москві в 1526 р., коли Василь Шем'ячич ще мучився в ув'язненні, згодом зазначив у своїх "Записках", що той потерпів через намагання піддатися польському королю, і водночас вказав на правдоподібнішу, з його погляду, причину: щоб безпечніше почуватися у власній країні, Василь III висунув проти могутнього новгород-сіверського князя фальшиве звинувачення у зраді.

Невдовзі, у 1529 р., Шем'ячич помер. Його дружина й діти були змушені прийняти постриг, і рід вигас. І коли в Москві про Василя подеколи згадували як про "мужа славного и zelo храброго и искусного в богатырских вещах" (щоправда, Андрій Курбський написав ці рядки вже поза межами Росії), то у Вільно Шем'ячичів та Можайських запам'ятали лише як людей "підступних і віроломних, нещирих і ненадійних" (Михалон Литвин). Що ж до володарів Російської держави, то навряд чи вони вбачали у своїх далеких родичах щось більше, ніж "передовий загін" московської експансії.

Ідеологічною оболонкою останньої був, як уже відзначалося, захист єдиновірців від утисків на релігійному ґрунті, вповні демагогічний з огляду як на брак цих утисків, так і на ставлення до окремих представників православної ієрархії (наприклад, до чернігово-брянського єпископа Іони, котрого після захоплення Брянська як в'язня відправили до Москви). Втім, якщо на зламі XV-XVI ст. обстоювання інтересів православ'я Іваном III було суто декларативним, то його наступники справді підтримували місцеве духовництво. Істотні пільги дістали сіверські монастирі — путивльський Молчинський (на зламі XVI-XVII ст., за спостереженнями І. Міклашевського, він перетворився на найвизначнішого з-поміж землевласників південної "україни" Московської держави) та новгород-сіверський Спасо-Преображенський. Водночас виразно протегувалися маєткові інтереси зарубіжних, київських, монастирів — передусім Печерського, що засвідчує низка документів XVI-XVII ст.

Від 1540 р. до нас дійшли дві грамоти Сигізмунда I з дозволом на відновлення збору печерськими ченцями "за границей", тобто на тери-

торії Московської держави, данини, що “с давныхъ часовъ хоживала з украинныхъ северскихъ городов, з Стародуба и з Новагородка, к тому монастырю”; надходження цього “стародавнього доходу и пожитку монастыря Печерского” припинилося з включенням Сіверщини до складу Російської держави. Отриманий ченцями дозвіл “по дань до Москвы посылати” у 1571 р., після інкорпорації Київщини Короною, був стверджений, на прохання печерського архімандрита Іларіона Пясочинського, Сигізмундом-Августом, однак за умов Лівонської війни (1558-1583 рр.) виплата данини фактично припинилася. Коли ж у 1583 р. архімандрит Мелетій (Хребтович) звернувся до Івана IV з проханням про її надходження “по прежнему преданью и обычаю”, з’ясувалося, що “старые книги в пожар погорели, и на Москве сыскать не могли”; думиому дяку Андрію Щелкалову було наказано “послать сыскать в те города северские, не которыхъ городов в Киев к Пречистой Богородице в Печерской монастырь наша милостыня давана”. Іван IV пообіцяв архімандриту після “сыску” видати “о той милостине указ свой”; та смерть царя стала цьому на перешкоді.

Зацитований актовий матеріал переконливо свідчить, що в усіх цих випадках йшлося не про пожертви, а про регулярну данину Печерському монастирю; щоправда, стосовно походження і природи цієї данини в джерелах XV-XVI ст. немає ніякої інформації. Єдиний натяк на існування певного зв’язку між сіверськими землями й Печерським монастирем містить потвердна грамота патріарха Максима на ставропігію цьому монастирю, датована 1481 р., де останній фігурує разом із його “предельми” — київським Микільсько-Пустинським монастирем і “трема монастыря Северское земли, черниговский, брянский и Новгородка Сиверского”*. Однак документ, хоч іноді й розглядається в літературі як автентичний, є фальсифікатом початку 1590-х років; у ньому відбилися історичні реалії цього часу, передусім намагання печерського архімандрита підкорити своїй владі сусідній Пустинський монастир (його засвідчує королівський лист Мелетію Хребтовичу від 2 липня 1578 р. із заборонаю “без жодного права, над привилен и волность их, наданя и фундуши ... монастырю Пустынскому наданне ... в повинность влады и послушества своего их мети”), а також характерна для політичної ментальності XVI ст. відмова від остаточного визнання переходу Сіверської землі під зверхність Москви й спроби офіційних кіл Польсько-Литовської держави довести свої історичні права на цю територію.

З’ясувати питання про сіверську данину Печерському монастирю дозволяють документи XVII ст. з фонду московського Посольського

* Зазначимо, що на підставі цієї грамоти брянський Свенський монастир був підпорядкований Печерській Лаврі у 1681 р.

приказу. У справі про приїзд до Москви печерських ченців у 1628 р. цитується грамота Федора Іоанновича, згідно з якою у 1586 р. цар разом із іншими грошовими сумами надіслав архімандриту Мелетію "50 рублев за оброк, что шло в Печерской монастырь с тех сел, которые были за монастырем в государевых в северских городех". Знята тоді ж копія даної грамоти через розпорошення архівних фондів опинилась у складі іншої справи, однак і вона є приступною для дослідників.

Таким чином, шляхом збирання данини реалізовувалося право Печерського монастиря на села, розташовані поблизу Новгород-Сіверського і Стародуба. Можна, хоча й із певною обережністю, припускати, що ці землі були пожалувані монастирю князями Можайськими (рід їхній, до речі, фігурує у Печерському пом'янику) і Шем'ячичами, котрі протягом другої половини XV ст. володіли цими містами. Принаймні, ці князі відомі як донатори: існує грамота Сигізмунда I від 1509 р. на право щорічного виїзду до Московщини священників церкви св. Миколи в Орші для збору данини з "земель бортних" у Гомелі, що їх було надано церкві князем Семеном Можайським; князь Василь Шем'ячич на початку XVI ст. пожалував бортні угіддя у Рильському повіті місцевим церквам Миколи Чудотворця і Афанасія Александрійського. Втім, за браком актів донацій і згадок про них у джерелах дане припущення залишається у сфері гіпотез (не слід забувати, що перші відомості про печерські маєтності сягають другої половини XI ст.).

Хоч би як там було, фактом є те, що у XV ст. на Сіверщині існували земельні володіння Печерського монастиря; після включення Сіверської землі до складу Московської держави монастир зберіг права на ці маєтності, котрі, таким чином, набрали інтерполітичного характеру*. При цьому йшлося не про одиничне явище. Крім наведеного епізоду з оршинськими священниками, варто взяти до уваги факт звернення до царя Михайла Федоровича в 1640 р. ігумена київського Микільсько-Пустинського монастиря, котрий нагадав у своїй грамоті, що "от прежних государей царей и великих князей Московского великого государства в уезде Путивльском некоторые отчины и земли на тот святой Пустынский наш монастырь грамотами печатными записаны сугь, с которых за войною и посямест ничто не приходит обнтелн нашей; и сего ради молни величества царствня твоего, пресветлый царю государю, благонзволи любо той отчине и земле зде к монастырю нашему Пустынскому, по прежних царей и государей грамотах, прилучити и чрез многие

* Це змушує критично поставитися до зауваження Михалона Литвина про те, що "князь московитів отримує щорічно значні прибутки з тих володінь цього (Печерського — авт.) монастиря, які відійшли до нього" і "не поспішає повернути їх".

лета задержанья, по своей благодсти царской, повелн отдати нн в то место (замість цього — авт.) царским своим жалованьем нас, Богомольцев своих, ущедрити”.

На підтвердження своїх прав монастирем була представлена “жалованная грамота великого князя Василья Ивановича 7019 (1510/1511 р. — авт.) году, какова дана в киевской Николской Пустынской монастырь игумену Мокарью с братьею на вотчинную землю в Новгородском уезде Северском да в Путивльском уезде во многих местех”. Грамота, на жаль, не збереглась, але в давньому, 1673 р., описові архіву Посольського приказу її згадано (хоч і помилково) як “жалованную грамоту великого князя Василья Ивановича Николского Путивльского (!) монастыря игумену Макарию с братьею на землю и на угоды в Путивльском уезде 7019 году”. Про те, що в першій половині XVI ст. монастир мав можливість здійснювати збір данини зі своїх сіверських маєтностей, свідчить грамота Сигізмунда I київському воеводі Андрію Немировичу, яка зберігається у фондах Інституту рукописів Національної бібліотеки України НАНУ: “Присылали к нам игумен и вси старцы монастыря святого Николы с Киева, чолом бьючи о том, штож которая дань здавна ходит до того монастыря Пустынского с Путивля и з Новогородка Северского; нно ден тыми разы оттоль к ним присылают, хотячи им тую дань выдавати; ннжи онн без дозволения нашего не смели по тую дань за границу там посылати и бнли нам чолом, абыхмо им того дозволили. А про то абы твоя милость по тую дань к Путивлю и к Новугородку Северскому им посылати не заборонял” (1528 р.).

Втім, наприкінці XVI ст., за часів Федора Іоанновича, монастирю було “отказано в вотчинной земле, что была вотчинная земля за тем Николским монастырем в Путивле и в Новогородке”. Можливо, тоді ж втратив свої сіверські маєтності й Печерський монастир, принаймні, їх немає у реєстрі його земельних володінь, укладеному в 1593 р.

Очевидно, з 1586 р. цей монастир почав отримувати “за оброк” регулярну царську субсидію: виданою того року грамотою гарантувався безперешкодний проїзд печерських ченців до Москви по “милостиню” у 1588 р. Це й створило прецедент, на підставі якого монастир наполягав на своїх правах на цю, компенсаційну за своєю природою, “милостиню” у другій чверті XVII ст., коли Сіверщина опинилась у складі Речі Посполитої. Таким чином, ходіння київських ченців до Московщини у XVII ст. спиралися на традицію попередніх часів, коли місцеві правителі виділяли належну їм сіверську данину — й це, безумовно, зміцнювало позиції Москви у середовищі православного духівництва.

Безперечно, відзначені моменти лише незначною мірою характеризують політику Московської держави на Сіверщині, що зайвий раз свідчить про необхідність комплексного вивчення цього питання. Досі єдиним спеціальним дослідженням, присвяченим цій проблематиці, є розділ "Сіверська земля" в історико-географічній праці М.Тихомирова "Росія у XVI столітті", невеликий за обсягом і малоінформативний.

Нерозробленість у фаховій літературі проблем історичного розвитку Сіверщини в XVI - на початку XVII ст. не в останню чергу є наслідком того, що значну кількість джерел тієї доби ще й досі не запроваджено до наукового обігу. Зрозуміло, що така ситуація потребує значного поліпшення, передусім стосовно статистичних і описових джерел: якщо події політичного життя на Сіверщині реконструюються за літописними даними та дипломатичним листуванням, то вивчення економічних, соціальних і демографічних процесів XVI - початку XVII ст. неможливе без публікації репрезентативного документального матеріалу, насамперед писцевих та оброчних книг. Вони, хоч і дійшли до нас у досить незначному обсязі й лише починаючи з 20-х рр. XVII ст., містять істотний інформаційний потенціал, засвідчений низкою публікацій. Завдяки ним було досліджено особливості господарської діяльності служилого та міського населення Сіверщини. Тим часом про те, *"що відбувалось у величезних "починках", які мали на півночі Лівобережжя монастирі... можна лише гадати, виходячи із загальних закономірностей або праць з історії інших регіонів Російської держави"*. Тож не випадково у спеціальній літературі визнано за перспективний на сьогодні напрям археографічної діяльності обстеження приватних і монастирських фондів Російського державного архіву давніх актів для виявлення та публікації відповідних матеріалів.

Зі свого боку, зазначимо, що безумовний інтерес становить також фонд Посольського приказу, зокрема документи щодо розмежування між Російською державою та Річчю Посполитою за умовами Полянського миру, серед яких чимало поземельних актів XVI ст., у тому числі й з описом монастирських маєтностей. Серед них — найдавніший, 1638 р., список грамоти Івана IV новгород-сіверському Спасо-Преображенському монастирю (1551 р.), який у 30-х рр. XVII ст. зберігався у севському Новоспаському монастирі. Ця грамота є підтвердженням двох жалуваних грамот батька Івана IV, Василя III; першу з них, з описом монастирської вотчини, ченці пред'явили царю, а друга, за їхніми словами, згоріла під час татарського нападу на Новгород-Сіверський (очевидно, у 1542 р., коли *"приходил царевич крымский Имин-Гирей с многими людьми на северские места, к Путивлю, и к Стародубу, и к Новгороду-Север-*

скому”; після сутичок із московськими військами татари, “повоєвав Северу, прочь пошли”).

У фондах Посольського приказу зберігся й список грамоти, виданої монастирю Борисом Годуновим у лютому 1602 р. За формою вона є випискою з писцевих книг Новгород-Сіверського 7093 (1584/85) і Путивля 7099 (1590/91) рр., які не дійшли до нашого часу. Зрозуміло, що вона істотно відрізняється від грамоти Івана IV, хоча й містить опис одних і тих самих угідь. У комплексі ж обидві грамоти дають досить повне уявлення про монастирську власність у середині - наприкінці XVI ст.

У формі виписки збереглися у фонді Посольського приказу й дані про земельні володіння путивльського Молчинського монастиря. Виписка була зроблена з писцевих книг Путивля 7065 (1556/57) р. і стала підставою для пожалування Василя Шуйського у липні 1606 р. Цей документ, уперше виявлений на початку 1970-х рр. і досі не опублікований, не лише містить опис монастирської вотчини, а й дає чітке уявлення про характер і форми її господарської експлуатації; до всього, він розширює наші уявлення про тогочасну антропонімію і топонімію регіону, а також про номенклатуру знаків власності на бортних деревах — так званих “знамен”, що вже не раз ставали об’єктом історичних та історико-лінгвістичних досліджень. У комплексі з пізнішими царськими грамотами ця виписка дає можливість простежити поступове зростання маєтностей Молчинського монастиря, котрому протегували такі різні особи, як Лжедмитрій I, Василь Шуйський та Михайло Романов.

Цікаві наукові знахідки можливі й у фондах Розрядного приказу. Йдеться, передусім, про акти XVI ст., подані разом із родоводами до Розряду представниками служилих родин після скасування місництва у 1682 р. Деякі з цих документів дають змогу реконструювати організацію сторожової служби на Сіверщині та форми місцевого урядування.

Безперечно, дослідження цих фондів дозволить вписати цікаву сторінку в історію російсько-українських взаємин XVI ст.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

ДОБА
СИГІЗМУНДІВ

§1. Час реформ

Сигізмунд I був обраний великим князем литовським у жовтні 1506 р., а за півтора місяці став і королем польським. У спадок за своїм братом він отримав численні проблеми, передусім фінансові, спричинені виснажливою війною з Московщиною, котра спустошила литовську скарбницю. Потреби воєнного часу змушували Олександра вербувати поза межами країни кваліфікованих найманців-“жовнірів”; їх утримання потребувало величезних коштів, яких у державі бракувало. Через це за Олександра значного поширення набула практика внутрішніх позик під заставу державних земель. До неї ж, щоб забезпечити себе необхідними коштами, мусив вдаватися й Сигізмунд, особливо під час московсько-литовської війни 1512-1522 рр., наприкінці якої це джерело було практично вичерпане, оскільки всі “господарські” маєтності “в долзеґ зашли”; водночас були передані в “оренду” всі прибуткові статті державного бюджету: мита, корчми і т.ін.

Виходом із цього фінансового глухого кута стали надзвичайні податки — сребщина та поголовщина. Першу щодо шляхетських підданих було юридично скасовано Казимировим привілеєм 1447 р. Тож для отримання від шляхти цієї субсидії Сигізмунд мусив скликати загальний (“вальний”) сейм за участю князів, панів і бояр з усіх земель ВКЛ. Вперше це сталось у 1507 р., у переддень війни з Московщиною, коли постала потреба в черговому наймі жовнірів, тоді як Сигізмунд ще не розрахувався з ними по Олександрових боргах. Учасники сейму, скликаного в лютому того року, дали згоду на сплату сребщини — “зволили его милости господарю с людей своих на тот год сребщизну дати: с воловое сохн по шести грошей, а с конское сохн по три гроши; а кто землю держит под собою, а волон и кляч не маєт, а с земли поживу маєт, тот три гроши маєт дати”. Це створило прецедент на майбутнє. У 1520-х рр. сребщина збиралася п'ять разів, а її розміри істотно зросли — до 15 грошів з вола, 7,5 — з коня, 6 — від землі без тягла. У 30-х рр. XVI ст. почала запроваджуватися сребщина, яка збиралася три роки поспіль; відтак, по суті, цей податок втратив свій надзвичайний характер, хоча кожного разу його збір проводився за згодою шляхти,

Рис. 24. Сигізмунд I. Дереворит XVI ст.

Рис. 25. Сигізмунд I. Барельєф XVI ст.

котра з'їжджалась на загальноземські сейми. Вона ж санкціонувала збір поголовщини (сейми 1514 і 1518-1519 рр.), що її сплачували всі мешканці ВКЛ: простолюди — по 1, шляхта — по 2, державні сановники — по 3 грошів (тобто 1 золотому).

З огляду на ці фінансові нововведення сеймування литовсько-руської шляхти набуло регулярного характеру. Коло проблем, які розглядалися на сеймових засіданнях, поступово розширювалося. Якщо за часів Олександра на порядок денний виносилися тільки питання обрання великого князя литовського та взаємин із Польщею, то за Сигізмунда до компетенції сейму були віднесені рішення про початок, продовження або припинення воєнних дій (зокрема, саме за сеймовою резолюцією розпочалась так звана Стародубська війна 1534-1537 рр.). Це було цілком законно, оскільки *війни для литовського уряду в XVI ст. стали вж: майже немислимі без несення екстраординарних воєнних тягарів земле власниками великого князівства, без грошових субсидій з їхнього боку. Саме тому уряд і намагався заручитися попередньою згодою їх на початок чи продовження війни, щоб тим легше було отримувати від них і саму субсидію, і згоду на більш важке обкладення*" (М.Любавський:

Рис. 26. Засідання сейму. Дереворит XVI ст.

Водночас сейм став активним учасником законотворчого процесу в державі, ініціювавши кодифікацію чинного права. На прохання учасників Віленського сейму 1514 р. Сигізмунд зголосився на створення комісії з учених-легістів, котра уклала Литовський Статут, який був запроваджений після ухвалення його статей на сеймових засіданнях (1529 р.).

Значення Статуту як кодексу державного, карного і цивільного права ВКЛ важко переоцінити. Не дивно, що сучасники порівнювали його прийняття із запровадженням християнства. Альбрехт Гаштольд з цього приводу відзначав, що хоч Ягайло і Вітовт Литву “с поганства навернули к вере християнскои, але ... вера без вчинков мертва есть”. Саме цим “вчинкам”, бідкався він, вони нас “не научили, прав нам не дали, чем быхмо мали справоватись, як християне справуются”; це їхнє упущення й надолужив Ягайлів онук Сигізмунд I.

У Статуті було синтезовано норми звичаєвого права Литви та підвладних їй руських земель, поточного законодавства, “Руської Правди”, польських і західноєвропейських судебників, а також положення римського права, що його рецепція в Литві розпочалась у XIII ст., згодом отримавши додатковий поштовх у вигляді теорії римського походження литовської еліти. Таке поєднання юридичних норм містило в собі елементи еклектики: вкрай архаїчні “артикули” (наприклад, про родовий викуп) сусідили в Литовському Статуті з такими, що сформувалися під впливом ідей Ренесансу й подеколи навіть випереджали свій час. З другого боку, в цьому виявився “імперський” характер Статуту, покликаного об’єднати одним “писаним правом” все розмаїття земель Литовської держави. Універсальність цієї юридичної пам’ятки полягала і в тому, що її настанови адресувались усім мешканцям ВКЛ, “так убогим, як и богатым”, будь-якого “роду або стану”, без огляду на віросповідання та національність. Дослідники вказують, що упорядники Статуту прагнули згуртувати литовсько-руське суспільство перед лицем постійної зовнішньополітичної загрози, адже це був час, коли рада панів не раз нагадувала Сигізмунду, що “великое княжество со всех сторон огорчено есть неприятелями вашей милости, почон от Прус и до Лифлянт (Лівонії — авт.), и до Москвы, от Москвы до царя перекопского — с тых сторон великое княжество великий впад взяло (зазнало значних втрат — авт.) и много [земан от него] отошло”.

Зарадити цьому мали й заходи щодо впорядкування військової служби. Ще за часів Олександра, у 1502 р., було встановлено норму її відбуття мешканцями приватних маєтностей: князі, пани та бояри мусили під час воєнних дій виставляти одного озброєного кіннотника (“пахолка на коне в зброе”) від кожних 10 селянських “служб”. Це висунуло на порядок денний завдання здійснити загальнодержавний “попис” їхніх земель.

Сейм 1507 р. ухвалив рішення, згідно з яким усі шляхтичі мали переписати своїх підданих і подати укладені реєстри Сигізмунду. Згодом, наприкінці 20-х рр. XVI ст., як порядок проведення "пописів", так і норму військової служби було змінено: кінний ратник мав виставлятися з 8 служб, а переписи стали здійснюватися спеціальними комісарами. Наслідком цих заходів стало зростання загальноземського ополчення, яке позитивно позначилось на перебігу чергової московсько-литовської війни, що закінчилася поверненням Гомеля до складу ВКЛ (1537 р.).

Водночас давалися взнаки й здійснені Сигізмундом кроки щодо зміцнення військової дисципліни. Тих шляхтичів, які запізнювались на мобілізаційні пункти, штрафували; дезертирів карали смертю. Важливим заходом уряду стало створення, за польським взірцем, посади найвищого гетьмана, що її першим обійняв волинський князь Костянтин Іванович Острозький*. Прерогативи гетьмана остаточно оформились у 1507 р. коли цей пост займав маршалок Станіслав Кішка. Виданою у серпні того року "уставою" Сигізмунд наказав війську, "абы гетмана во всея

Рис. 27. Костянтин Іванович Острозький

* Щоправда, за версією хроніки Биховця, цей уряд передав йому під час долі кампанії 1497 р. Петро Янович Монтигирдович; однак науковцям ця звістка здає сумнівною.

были послушны, бо есмо казали ему послушных чествовати, а упорных и непослушных карати, не менее, как мы сам пан господарь". На час воєнних дій гетьман фактично заступав великого князя литовського й тому надіявся якнайширшими повноваженнями.

Ефективність цього заходу засвідчив Костянтин Острозький, котрий після втечі з московського полону восени 1507 р. повернув собі гетьманський уряд і залишався на цій посаді до самої смерті (1530 р.). Поєднання широкої влади з полководчеським даром князя принесло свої плоди під час російсько-литовських воєн 1507-1508 і 1512-1522 рр. Особливої слави зажив гетьман після перемоги над московським військом під Оршею (8 вересня 1514 р.), яка зробила його національним героєм. За даними Сигізмунда, на полі битви залишилось 30 тис. російських воїнів — майже половина 80-тисячного московського війська*. Очевидно, що обидві цифри дещо завищені (як і кількість полонених, яку Сигізмунд у листі до лівонського магістра збільшив майже удвічі). Та, хоч литовцям не вдалося відвоювати захоплений у липні того року Василієм III Смоленськ, він залишився єдиним територіальним здобутком Росії у війні 1512-1522 рр. Не дивно, що літописна оповідь про перемогу Острозького під Оршею є справжнім гімном "славному и великоумному гетману", що його "справою и наукою витязи литовские уподобилися своим мужеством храбрым македонянам". Анонімний автор

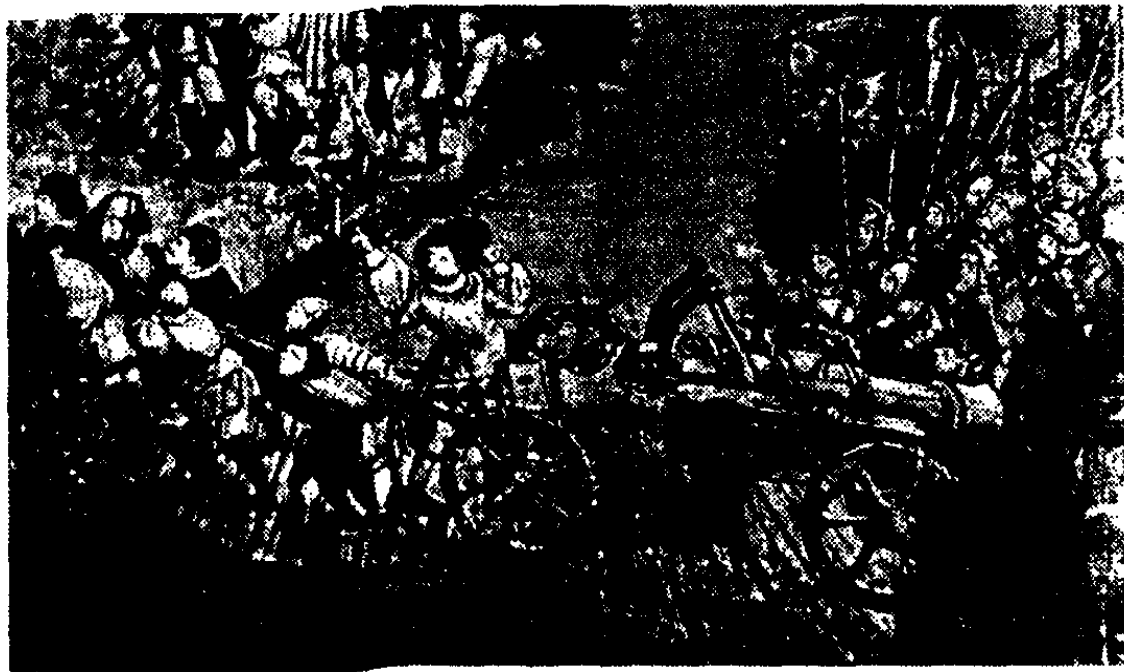

Рис. 28. Битва під Оршею. Переправа. Картина XVI ст.

Львівському короткому літописі та творі Михалона Литвина цифрою 80 тис. вказуються загальні втрати московського війська.

порівнює князя зі славетними полководцями минувшини — Тиграном, Антіохом, Пором, Александром Македонським — і твердить, що “за таковий вчинок не только здешних великих столичных городов ... достоин еси, але и самого Божьего града Иерусалима достоин еси владети”. Однак далеко не всі сучасники літописця поділяли ці настрої. На час укладення зацитованої літописної похвали Острозький уже тримав один “столичний” уряд — віленського каштеляна; коли ж у 1522 р. він став воєводою троцьким, це викликало протест литовського панства, котре наполягало на чинності Городельського акта 1413 р., згідно з яким ці вищі щаблі посадової ієрархії могли обіймати тільки католики (князь Костянтин був православним і, більше того, активно опікувався інтересами Церкви). Сигізмунд, щоб заспокоїти невдоволених, мусив видати грамоту, в котрій наголошував на винятковості цього надання “*русину та схизматику*”, що аж ніяк не скасовує норм Городельського привілею. Зобов’язання надавати каштелянії, воєводства та інші вищі державні посади тільки католикам було включено й до привілею, виданого в 1529 р. з нагоди проголошення 9-річного сина Сигізмунда, Сигізмунда-Августа, великим князем литовським* .

У 1544 р. Сигізмунд-Август з волі батька та за згодою сейму став фактичним правителем Литви, а чотирма роками пізніше, по смерті Сигізмунда I, отримав і польську корону. Новий володар, як і його батько, шукав шляхів подолання фінансової скрути в державі, а також мусив зважати на несприятливі зовнішньополітичні фактори, до яких у 40-х рр. XVI ст. додалася турецька загроза. Саме остання спричинила ревізію оборонних споруд у 1545 р., від якої до наших часів збереглися “пописи” українських замків — Володимира, Луцька, Крем’яця, Брацлава, Вінниці й Житомира. Урядові комісари фіксували стан фортифікацій, наявність військового зняряддя: зброї, артилерії, пороху, селітри і т.ін. Аналогічну акцію було здійснено в 1552 р.; відомо, що цього разу, крім замків, названих вище, ревізори описали Київ, Канів, Черкаси, Остер, Мозир, Чорнобиль та Овруч. Дана ревізія, як і попередня, виявила численні недогляди в організації оборони південних “україн” ВКЛ. Вони були частково усунуті за розпорядженням Сигізмунда-Августа, а місцеві гарнізони отримали підкріплення у вигляді боєприпасів і загонів жовнірів.

Гроші на останніх, як і за часів Сигізмунда, надходили до державної скарбниці у формі сребщини. Водночас Сигізмунд-Август, як і його батько, дбав про підвищення прибутковості державних маєтностей.

* Того ж року Сигізмунд-Август був проголошений і королем польським, а в 1530 р. — коронований. Так склалася парадоксальна ситуація, коли в одній державі водночас були два королі Сигізмунди.

Однак, якщо Сигізмунд I спромігся лише на заміну панщини та натуральної данини грошовим оброком, то Сигізмунд-Август задумав широку земельну реформу, реалізовану у вигляді “волочної поміри” (поділу землі на волоки, згідно з “Уставою” 1557 р.); утім, ця, за висловом М.Грушевського, “економічна революція” практично не заторкнула основного масиву українських земель.

Натомість інші реформи Сигізмунда-Августа мали загальнодержавне значення. Їх ініціатором виступила шляхта, котра, усвідомивши, завдяки регулярному сеймуванню, свою політичну вагу, домогалась розширення власних прав і свобод. Вже набуті нею станові привілеї були підтвержені на Віленському сеймі 1551 р.; при цьому на прохання шляхти “господар” зробив наголос на чинності норм Городельського акта щодо недопущення православних на вищі державні посади. На подальших сеймах шляхтою висувалася низка вимог, що йшли в загальному річищі вдосконалення (“поправи”) Литовського Статуту (реалізація цього завдання була покладена на спеціальну комісію, створену в 1551 р. за рішенням Берестейського сейму 1544 р.).

Рис. 29. Сигізмунд-Август. Мідьорит. 1554 р.

Діапазон шляхетських інтересів охоплював різноманітні сфери суспільного буття. Шляхта клопоталася про скорочення кількості державних повинностей, зменшення розміру судово-канцелярських зборів, безмитний вивіз продуктів власного господарства за межі ВКЛ (на цьому особливо наполягали волиняни, котрі експортували зерно, худобу та лісові товари; вони ж вимагали у Сигізмунда-Августа, щоб той включив луцького й володимирського старост і волинського маршалка до складу великокняжої ради).

Однією з найголовніших шляхетських вимог виступала реформа чинної судової системи, архаїчної та малоефективної. Йшлося про створення судових установ, чия компетенція поширювалась би на всіх шляхтичів певного судово-адміністративного округу, про скасування привілеїв князів і магнатів, котрі перебували під юрисдикцією самого великого князя чи його панів-ради. Більшість шляхти судилась у старост і воєвод, котрі, й без того перевантажені різноманітними справами, не мали ні часу, ні певного місця для відправлення правосуддя, а відтак передавали цю функцію своїм намісникам. Пов'язані з такою системою судочинства проблеми виразно окреслив Михалон Литвин, один із речників судової реформи: *“Часто треба пройти більше 50 миль, щоб звернутися до суду для розгляду завданих шкод. Бідолахи йдуть від кордонів Жемайтії та Лівонії до границь Мазовії та Московії в пошуках звичайного судді”*. Намісники воєвод *“проводять час не в судах, а на шумних гулянках, погано розуміються на юриспруденції, але вправно стягають свій пересуд”* (грошовий збір за розгляд судової справи, що становив 10% від суми позову й вважався дуже обтяжливим для позивачів). Клопотання шляхти про *“вызвольєньє от пересѹда”* на сеймі 1551 р. подіяло на короля, й він удвічі зменшив його розмір; решта ж вимог не задовольнялася доти, доки не розпочалася виснажлива Лівонська війна (1558-1583 рр.), котра, спустошивши державну скарбницю й поставивши Сигізмунда-Августа в матеріальну залежність від позиції шляхти, створила сприятливі умови для реалізації її домагань і стала могутнім прискорювачем реформ. Відтепер сейми стали збиратися майже щороку і майже кожен ознаменовувався новими здобутками шляхти. У 1559 р. було скасовано митні збори при вивезенні за кордон продуктів шляхетського господарства; згодом Другий Статут увільнив їх і від грошових зборів на внутрішніх митницях. У 1563 р. Сигізмунд-Август ліквідував формальні обмеження прав православної шляхти, що само по собі засвідчило значні зрушення в умовах тогочасного литовського суспільства. М.Любавський пояснював їх поширенням протестантизму, ростом опозиційних щодо католицизму настроїв; водночас він зауважив, що *“відбулося безперечне зближення між шляхтою різних земель і віросповідань, яка збиралась на великих*

вальних сеймах, усвідомлювала спільність своїх інтересів і разом виборювала собі різні права й вільності. За таких обставин на сеймі 1563 р. від імені всіх станів "господарю" було передано прохання, прямо протилежне тому, з яким до нього зверталися стани на сеймі 1551 р."

На Бельському сеймі 1564 р. було оголошено про доопрацювання Статуту і про запровадження в ньому, згідно з вимогами шляхти, нових норм литовського судочинства. Відповідно до цього всі попередні суб'єкти судової влади зреклися як її самої, так і пов'язаних з нею прибутків. Для всієї шляхти було створено єдиний присуд у межах судових повітів. Нові загальностанові судові установи (земські суди) мали формуватися на виборній основі. Кандидатури на заміщення посад земського судді, підсудка та писаря обиралися на повітових сеймиках, по чотири особи на кожне місце; найдостойніших із них згодом вибирав "господар". До компетенції земських судів належали цивільні справи; карні злочини щодо шляхти, як і раніше, підлягали розгляду намісничого суду, право на який утримали, однак, лише державці центральних міст судових повітів (усі інші відтепер судили тільки міщан та державних селян). На Київщині це були київський воєвода та мозирський староста, на Волині — старости луцький, володимирський, крем'янецький, на Східному Поділлі — староста брацлавський. Цей суд отримав назву гродського; на відміну від земського, котрий збирався на свої сесії тричі на рік, він діяв безперервно; за відсутності воєводи чи старости судові функції виконували намісник та призначений ним гродський суддя.

Рис. 30. Засідання земського суду. Дереворит. 1594 р.

Поруч із земськими та гродськими судами за рішенням Віленського сейму 1565-1566 рр. у повітах було створено підкоморські суди “для справ граничних и земляных”, тобто для розмежування спірних земель. Підкоморій призначався великим князем литовським і, як і інші земські урядники, виконував свої функції довічно.

Створення нових форм судочинства передбачало поділ території Литовської держави на судові повіти. На Київщині їх було створено два (Київський і Мозирський), на Волині — три (Луцький, Володимирський, Крем'янецький), на Східному Поділлі — один (Брацлавський). У межах цих судових округів за Віленським привілеєм 1565 р. запроваджувалися повітові сеймики, котрі скликались як для заміщення вакансій у земських судах, так і напередодні вальних сеймів, щоб обговорити їхній порядок денний та виробити відповідні інструкції для послів, котрих обирали по два від кожного судового повіту. Отже, дрібна й середня шляхта отримувала можливості для свого волевиявлення й поголовно втягувалась у політичне життя країни — й відповідно до цього зростало її значення в тодішньому суспільстві.

Усі ці зміни зафіксував Другий Литовський Статут, введений у дію 26 січня 1566 р., до складу якого ввійшли привілеї 1563-1565 рр. Так Литва зробила величезний крок до шляхетської демократії польського зразка, чим, водночас, було усунуто інституційні перешкоди на шляху її інкорпорації до Польської Корони.

§2. Люблінська унія

Об'єднання Польщі та ВКЛ у “єдну спільну Річ Посполиту”, здійснене на сеймі в Любліні, що тривав з 10 січня до 12 серпня 1569 р., увінчало собою унійні змагання, започатковані у Крево в 1385 р. Відтоді було укладено чимало державних угод, але обидві сторони, маючи вдосталь “шкір і печаток (скріплені печатками пергаментних документів — авт.), усе-таки не мали унії”, точніше, на середину XVI ст. вона залишалася персональною.

Останні польсько-литовські угоди були укладені на зламі XV-XVI ст., за часів Олександрового правління. У 1499 р. литовці підтвердили акт Городельської унії 1413 р., звівши до мінімуму його "інкорпораційну" термінологію. Однак події 1500 р. виявили неефективність цього кроку: Олександр був змушений сам на сам вести боротьбу з Московщиною, що обернулася для нього втратою Сіверщини та ганебною поразкою на Ведроші. Нагодою для перегляду польсько-литовських відносин стала смерть Яна-Альбрехта (червень 1501 р.). Опанувавши польський престол під гаслом зміцнення унії, Олександр у жовтні 1501 р. в Мельнику підтвердив її прелімінарний акт, укладений його представниками на елекційному сеймі в Петрокові.

За буквою цього акта, Польща й Литва мали "об'єднатись і злитись в одне неподільне тіло" з "однією головою, одним королем, одним господарем"; проте фактично йшлося про юридичне оформлення режиму персональної унії — й до всього, цей акт не був, всупереч Олександровим обіцянкам, "схвалений, ратифікований і підтверджений" сеймовими постановами та грамотами "всіх прелатів, князів, панів, шляхти й найвизначніших іст" Литовської держави. Відтак, ідея створення "однієї держави й одного народу з одним королем і одним правом" так і не була реалізована.

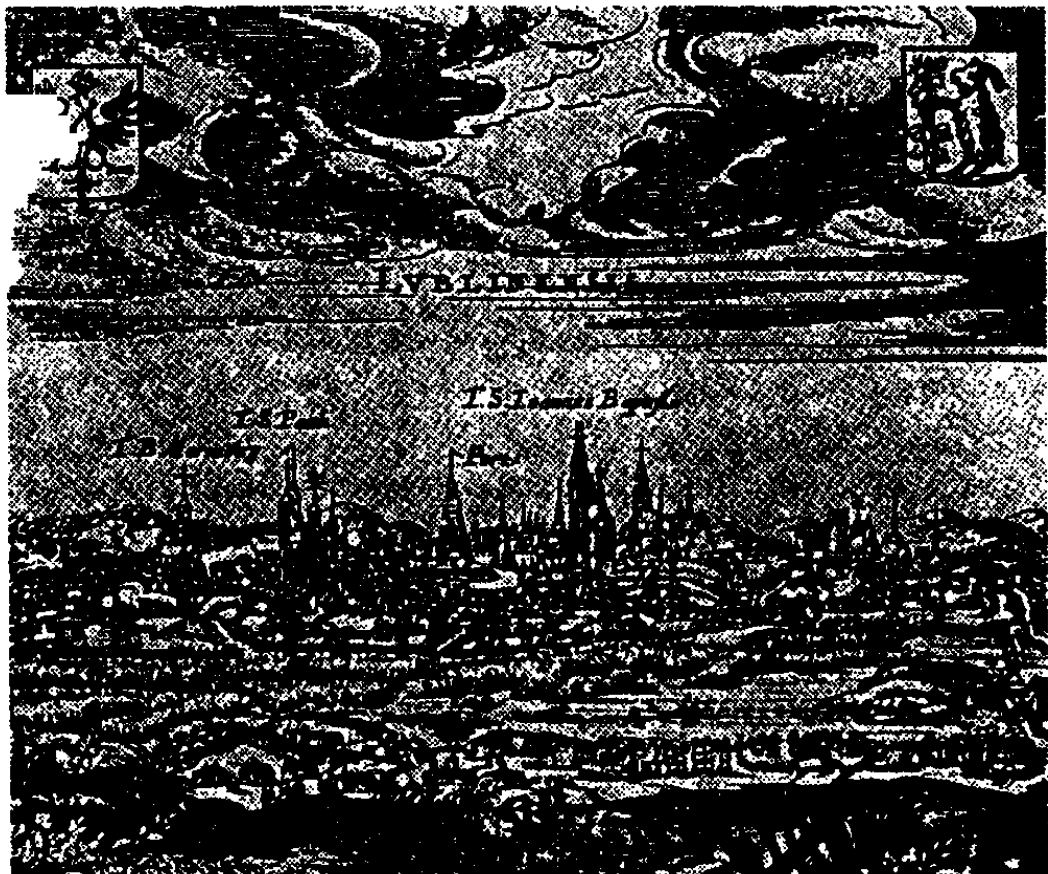

Рис. 31. Люблін. Гравюра XVI ст.

Подібна ситуація не влаштувала польську шляхту, яку вабили безкраї обшири руських земель, що здавались їй тим ціннішими, чим вищим був попит на сільськогосподарські та лісові товари на зовнішньому ринку. Однак литовці ревно обстоювали свою державну самостійність. У 20-х рр. XVI ст. активізувалися давні коронаційні змагання Литви, чому сприяли поголоски про намір папи римського надіслати корону Василю III; цьому нібито співчували поляки. На тлі цих чуток послі від литовської ради скористались можливістю нагадати Сигізмунду I, як у 1430 р. поляки затримали Вітовтову корону, опікуючись, як і завжди, своїми інкорпораційними планами і через них всіляко "понижаючи" Литву. На їхню думку, на перешкоді цим намірам могло стати перетворення ВКЛ на королівство, оскільки "корона в короні втелена (інкорпорована — авт.) быти не может". Сигізмунд мав зажадати від польських сенаторів повернення Вітовтової корони й, поклавши її на голову свого сина, зробити його литовським королем. Якби ж поляки йому відмовили, треба було прохати корони у папи: на неї Сигізмунд-Август мав не менше прав, ніж "преследовця святого римського костела" (гонитель католицизму) Василій III, котрий "не годен того с предков своих". І хоч план цей так і не здійснився, він рельєфно відображає ставлення правлячих кіл ВКЛ до ідеї інкорпорації.

Змінити його змусила їх Лівонська війна, яка виснажила матеріальні ресурси країни й помітно позначилася на позиції шляхти, котра стала вбачати вихід із скрутного становища в унії з Польщею; до того ж, їй імпонували широкі права, якими користувалася шляхта Корони. Аналогічними були настрої на прикордонних землях ВКЛ, хоча й з інших причин: населення Волині та Підляшшя сподівалося, що унія покладе край безкарним "гвалтам, наездам, забойствам и забранью земель, и грабежам ... панов поляков".

Суб'єктивним чинником, котрий актуалізував справу укладення унії, була відсутність нащадків у Сигізмунда-Августа, що в перспективі, зі смертю останнього Ягеллона, тягла за собою розрив польсько-литовської династичної унії. Такий сценарій перебігу взаємин між Литвою та Польщею передбачався ще за часів Сигізмунда, до появи на світ його сина у 1520 р. У ході переговорів з Васиєм III папа Лев X через свого представника переконував його, що "Литву не треба воювати зброєю: час її воює. Оскільки король Сигізмунд не має нащадка, після його смерті Литва нізащо не захоче мати над собою государя з поляків, а поляки не захочуть литвина, і через це обидві держави зійдуть на ніщо". Тоді, через народження Сигізмунда-Августа, прогноз не справдився, однак за кілька десятиліть ця перспектива знову стала реальною. Тож володар Польщі й Литви активно обстоював справу унії.

Неприхильно ж ставилися до неї верхи ВКЛ, яких відлякувала ймовірність втрати ними свого політичного всевладдя; їхній настрій на сеймі в Любліні виразно засвідчила поведінка литовської депутації, котра після місячних переговорів з поляками в ніч на 1 березня потайки покинула місто.

Цей вчинок не спантеличив польську сторону, яка вжила жорстких заходів, реалізуючи свою програму-мінімум, що полягала у привласненні Волині та Підляшшя. Сейм зажадав від короля “повернення” останніх Польщі, заочного, за відсутності литовців, вирішення питання про унію, а за необхідності — розгортання воєнних дій. Тож, за словами М.Грушевського, *“супроти рішучого відпору литовських сенаторів було кинуту в кут всі фрази про обопільний інтерес, про стародавню приязнь і братерство: Польща звернулася до насильства й ладилася війною змусити литовських панів, аби піддалися добродійствам унії... Поки була надія провести інкорпорацію цілого великого князівства, польські політики не підносили справи українських земель. Тільки як відносини з литовськими станами загострилися й пішло на перебіг, поляки стали виїздити з претензіями на ці землі”*. Їх загарбання було здійснено у формі “реституції” давньої власності Польської Корони.

Уявлення про підвладність Південної Русі Польщі були успадковані суспільною думкою XVI ст. від польської історіографії XI-XII ст. Початок цій традиції поклав Галл Анонім — безіменний історик кінця XI - початку XII ст., котрого в XVI ст. М.Кромер назвав “галлом”, тобто французом. У своїй хроніці він, оповідаючи про події 1018 р. (опанування Києва королем Болеславом Хоробрим, котрий підтримав свого зятя Святополка Окаянного в боротьбі з Ярославом Мудрим), створив, за висловом М.Грушевського, *“улюблений образ польської історії — Болеслава, що січе мечем київські Золоті Ворота”* (насправді збудовані у 30-х рр. XI ст.). Твердилося, що пощерблений від цього удару меч, так званий Щербець, згодом став коронаційним мечем польських королів. Водночас Галл запровадив до вжитку твердження, що *“відтоді Русь надовго стала данницею Польщі”* (цілком безпідставне з огляду на утвердження на київському столі в 1019 р. Ярослава Мудрого).

Як гадають, давній історик приписав Болеславу Хороброму вчинок його потомка Болеслава Сміливого, котрий, узявши Київ у 1069 р., за твердженням того ж Галла, *“залишив на Золотих Воротах пам’ятний знак від удару свого меча”**. Інший польський історіограф, Вінцентій Кадлубек, котрий творив на століття пізніше за Галла, активно викори-

* Крім знаку воєнного тріумфу, дослідники вбачають у цьому жесті символіку межових зарубок. Давньоруські літописи нічого не знають про згаданий вчинок Болеслава Сміливого, натомість приписуючи сну половецького хана Боняка Севенчу прагнення *“сечи в Золотые Ворота, яко же и отец мой”* (1151 р.).

стовуючи доробок свого попередника, зауважив, що висічений Болеславом Хоробрим "знак залежності" на Золотих Воротах окреслив східний кордон його володінь. На заході такою межею стала залізна колона на р. Сала в землях саксів; у традиції XV-XVI ст. вона також перетворилася на кордон руських володінь Болеслава. М. Стрийковський твердив, що Болеслав "на знак своєї звитяги поставив два великі залізні стовпи посеред ріки Дніпро, де в нього впадає Сула"; в "Анналах" Ст. Сарницького (1587 р.) занотовано, що, опанувавши Київ, Болеслав "попрямував до Борисфену і там, за прикладом Геркулеса, позначив давні кордони Сарматії трьома залізними колонами, спорудженими при злитті Сули та Борисфена". Перетворення саксонської Сали на Сулу не було цілковитою випадковістю: у 1627 р., під час переговорів з представником брацлавського хорунжого Стефана Хмелецького, Гасан-паша висловлював намір будувати фортецю там, "де знаходяться давні рештки двох залізних стовпів, вкопаних над Дніпром у землю, неподалік від яких є надгробки з написами". Очевидно, що ці пам'ятки татарської старовини, згодом зруйновані, правили полякам за наочний доказ слушності претензій Корони на Русь.

Їх теоретичним обґрунтуванням стали історичні праці краківського каноніка Мартіна Кромера, котрий не тільки активно використав історіографічний доробок своїх попередників, а й значно збагатив його за рахунок документів, знайдених ним під час упорядкування королівського архіву в 1550-1551 рр. Ці документи, щоправда, тлумачились у пропольському дусі, що й спричинило протест литовців проти "непристойних хронік" на Віленському сеймі 1559 р.

"Хроніка" Кромера, вперше видана у 1554 р., давала в руки польських політиків аргументи на користь їхніх домагань. Спочатку вони, однак, обмежувалися Підляшшям і Волиню, де, в цілому, панували прихильні до Корони настрої (особливо на Підляшші, де з XV ст. діяло польське право). Вже у березні 1569 р. побачив світ підляський реституційний привілей, в якому стверджувалось, що цей регіон здавна становив частину Мазовії й лише за часів Казимира Ягеллончика відійшов до Литви. Насправді Підляшшя через свій прикордонний характер багаторазово ставало об'єктом агресії польських князів; окремим із них подеколи вдавалося (бодай частково) досягти своєї мети, як, наприклад, Конраду Мазовецькому, котрий, захопивши у 1236 р. Дорогичинську землю, передав її Тевтонському ордену; згодом, однак, Дорогичин був відвойований у хрестоносців Данилом Галицьким і навіть став місцем коронації князя (1253 р.). Ще ефемернішим було перебування Дорогичина в руках Януша Мазовецького: переданий йому Ягайлом у 1391 р., він уже наступного року був відібраний у нього Вітовтом як частина батьківських володінь литовського князя. Коли ж онука Януша Мазовецького Офка стала дружиною Михайла Сигізмундовича, батько

останнього уклав угоду з її братом Болеславом, на підставі якої той заволодів Дорогичином після смерті Сигізмунда Кейстutowича (1440 р.). Однак уже в 1443 р., як відзначалося вище, Болеслав Мазовецький відступив свої права Казимиру за 6 тис. кіп празьких грошів.

Такими ж хисткими були “безсумнівні права” Польщі на Волинь, приєднану до Корони разом із Підляшшям. За буквою реституційного акта вона була одвічною частиною Корони і тільки за Казимира відійшла до Литви. За спостереженнями Я.Пеленського, котрий докладно розглянув окреслену проблему, “згадка реституційного привілею про доягайлові часи, напевне, стосувалася періоду польсько-литовських змагань за Волинь, спричинених експансією Корони на землі Галицько-Волинської Русі за Казимира Великого. Польща висувала претензії на Волинь і після смерті Вітовта (1430 р.). Особливо сприятливі умови для польської експансії склались із розгортанням боротьби за великокняжий віленський стіл між Свидригайлом і Сигізмундом Кейстutowичем. Волинський реституційний привілей глухо згадує про унію 1432-1434 рр., коли Сигізмунд Кейстutowич дав згоду на те, що після його смерті Велике князівство Литовське перейде під супрематію Польської Корони. Очевидно, що автори цього привілею надто довільно тлумачили унійні акти Сигізмунда, в яких Волинь нічим не виділялася з-поміж інших земель Великого князівства Литовського — такий виняток становило Поділля, яке передавалося Польщі без будь-яких застережень. Щоправда, джерела виразно засвідчують, що в 1436 р. Свидригайло погоджувався відступити Короні Волинь за умов визнання його влади над іншими руськими землями та відмови Польщі від активної підтримки Сигізмунда Кейстutowича; загибель останнього в 1440 р. не дала можливості полякам довести до кінця справу інкорпорації цієї землі. Не менше розчарування чекало на польських політиків і в 1452 р., коли після смерті Свидригайла Волинь залишилася частиною Великого князівства Литовського. Кінець польсько-литовському протистоянню у волинському питанні був покладений у 1454 р., коли обидві сторони погодилися на політичний компроміс: Литва утримувала за собою Волинь і Брацлавщину, а Західне Поділля та волинське прикордоння переходили до Корони. Останнє, до речі, століттям пізніше давало полякам підстави наполягати на приєднанні Брацлавщини: на Люблінському сеймі вони не тільки стверджували, що “Брацлав і Вінниця завжди належали королівству”, а й акцентували увагу на тому, що Брацлавське воєводство “здавна становило частину Поділля”.

Втім, до Польщі Брацлавщину було приєднано як частину Волині — шляхом включення відповідних клаузул до волинського реституційного привілею. За його загальними фразами не варто дошукуватись, що саме робило цей акт правосильним в очах польських політиків; гадають,

що за аргумент їм могли правити присяжні грамоти Федора Несвизького часів війни між Свидригайлом і Сигізмундом Кейстутовичем (див. вище), на той час видобуті з королівського архіву.

У будь-якому випадку інкорпорація Брацлавщини, як і Підляшшя та Волині, не викликала протесту з боку місцевої шляхти. Реституційними привілеями їй було гарантовано збереження всіх маєтностей і майнових привілеїв, зрівняння в правах з коронною шляхтою, звільнення від податків на користь Литовського князівства. Згідно з королівським універсалом, представники цих земель мали прибути до Любліна і, присягнувши Польщі, взяти участь у роботі сейму; оскільки ж вони не поспішали цього робити, було вжито загроз щодо конфіскації їхніх маєтностей, чим і залагоджено цю справу: на вірність Короні один за одним присягнули князі Острозький, Вишневецький, Чорторійський, Збараський, Корецький та інші.

Цікаво, що на подальших сеймових засіданнях саме волиняни енергійно підтримали ідею приєднання до Польщі Київської землі, певно, прагнучи зберегти традиційну систему зв'язків із своїми сусідами. Легкість, з якою вирішилася доля Підляшшя, Волині й Брацлавщини, спонукала поляків до дій, і незабаром знайшлися "докази" того, що *"Київ належить Короні"* — *"давні привілеї, за якими ... усі київські князата були васалами короля та Корони"*, а також документи, котрі засвідчували, що Київщина *"у минулому сплачувала данину Польському королівству"*. Очевидно, що всіма цими "привілеями" та "документами" могла бути хіба що присяжна грамота Володимира Ольгердовича на вірність Ягайлу та Ядвізі, видана на підтвердження акта Кревської унії у 1388 р., яку знайшов Кромер під час роботи в коронному архіві. Водночас поляки покликалися на *"найдавніші літописи, в яких ідеться про те, що це місто (Київ — авт.) було тричі здобуто польськими королями"*. На джерело цих відомостей уже вказувалося вище. Усі вони, за висловом М. Грушевського, тією чи іншою мірою являли собою *"наругу над історією"*, однак на їхній підставі було побудовано цілу теорію, згідно з якою вся Русь здавна підлягала польським королям — внаслідок добровільного визнання їхньої влади, завоювання або успадкування. Такі твердження виразно перегукувались із загальноруськими претензіями московських володарів, які продовжували простягати руки до українських земель (передусім до Києва). Саме на цьому наголошували польські політики*, обстоюючи необхідність їх інкорпорації до Корони.

* На засіданнях сейму йшлося про те, що *"московський цар наполегливо прагне оволодіти Києвом як колишньою столицею Русі"*. Паралельно їхні учасники відзначали, що мають *"привілеї не тільки на Київ, а й на Вільно"*; не важко помітити, що ці твердження корелювалися із заявами московських політиків про Литву як *"отчину"* Рюриковичів.

Водночас серед них були й такі, котрі сумнівалися в доцільності інкорпорації Київщини, посилаючись на необхідність її захисту від нападів татар та пов'язані з цим фінансові витрати. Але "шляхетський імперіалізм" переважав ці доводи. Скептиків переконували, що Київ є "воротами" до Волині й Поділля і "якщо він перебуватиме в руках литовців, марно й сподіватися, що вони зможуть його захистити". З другого боку — певно, згадавши про кийвську "змову князів" 1481 р., — висували ще один аргумент: "Річ Посполита ще й тому повинна відібрати Київ у литовців, що, коли він буде в їхніх руках, вони згодом зможуть легко повстати проти нас".

Київщину було "возз'єднано" з Польщею на початку червня, тож коли на сейм прибула литовська депутація (6 червня 1569 р.), всі українські землі вже опинилися поза межами ВКЛ. У такому "урізаному" вигляді Литовська держава й уклала угоду про унію з Польською. Згідно з актом від липня 1569 р., вони злилися воедино й надалі мали управлятися одним загальнообраним володарем, котрий коронувався в Кракові як польський король і великий князь литовський. Литва втратила право на власні сейми та зовнішні зносини, водночас втративши й будь-яке політичне значення, хоча й не припинила свого державного існування (ознакою цього були окремі адміністративна та фінансова системи, армії, законодавства, уряди).

На подальших засіданнях сейму литовці намагалися протестувати проти захоплення українських земель, що, втім, мало наслідком лише внесення пункту про "повернення" їх Польщі до потвердного, додаткового, акта від 11 серпня 1569 р. Таким чином, Підляшшя, Волинь, Брацлавщина, частина, долю яких було вирішено "в антракті" унійних переговорів, оселилися з Корonoю. Мляві спроби литовців повернутися до цього шляху смеоті Сигізмунда-Августа (1 червня 1572 р.) не увінчали-

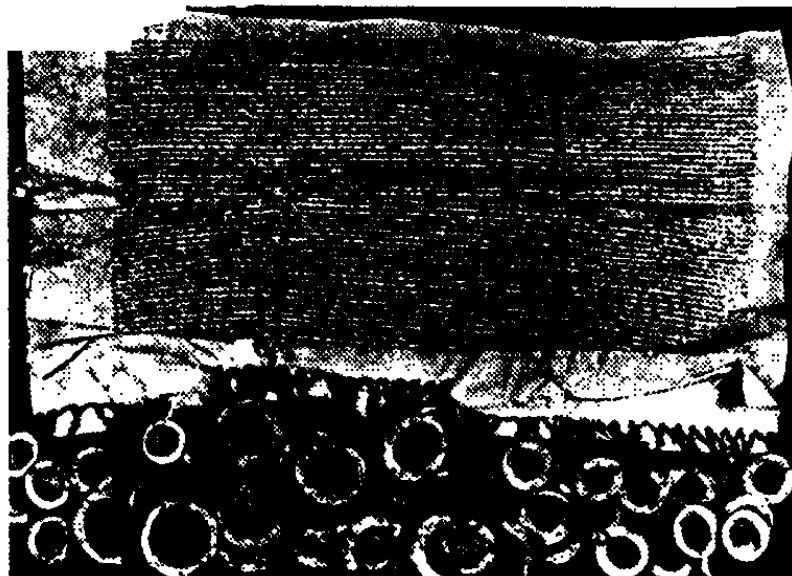

Рис. 32. Акт Люблінської унії (1 липня 1569 р.)

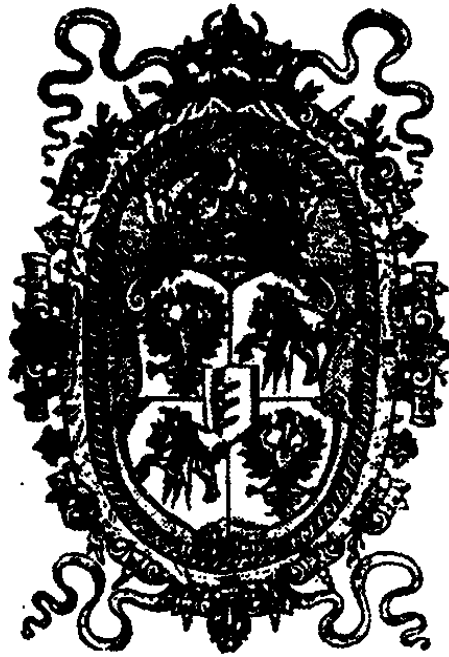

Рис. 33. Державний герб Речі Посполитої

ся успіхом, не в останню чергу через байдужість української верхівки, що дбала, передусім, про свої станові інтереси, не дуже замислюючись над тим, з яких саме “певних причин” її “прилучено до Корони”*

Вимоги, висунуті шляхтою на Люблінському сеймі, були мінімальними (збереження всіх існуючих привілеїв, свобода віросповідання, руська мова в офіційному діловодстві), а їх реалізація вичерпала політичний потенціал української еліти. До того ж, як слушно зазначив Я.Пеленський, у 60-70-х рр. XVI ст. вона практично не мала можливостей для маневрування: “це був час прогресуючого занепаду Литовської держави, що й ставило шляхту українських земель перед необхідністю вибору між ягеллонською Польщею і Московською Руссю. Польща була країною з досить передовим конституційним устроєм, обмеженою королівською владою, гарантованими політичними свободами й становими привілеями, відносною релігійною толерантністю і самобутньою ренесансною культурою, що не могло не приваблювати суспільну еліту ... Оцінюючи цей вибір із сучасної точки зору, слід визнати його продуманим, реалістичним і навіть мудрим. Здавалося, польська політична система, з її відкритим і гнучким характером, мала майбутнє. Однак відхилення від цієї моделі та відмова від релігійної толерантності наприкінці XVI - на початку XVII ст. призвели до глибокої кризи Польсько-Литовської держави”.

* На жаль, через брак синхронних українських літописів немає прямих свідчень того, якою була реакція на акт унії на “повернених” Польщі землях.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ
ЦЕРКОВНЕ
ЖИТТЯ XIV-XVI СТ.

§1. Проблема єдності православної митрополії

Після того, як з карти світу зникла Давньоруська держава, існування її “духовного еквіваленту” — єдиної православної митрополії — перестало відповідати наявним політичним реаліям. І якщо у XII ст. Андрій Боголюбський намагався створити окрему митрополію для північного сходу Русі, то з переселенням митрополита із Києва до Володимира (1299/1300 р.), а згодом — до Москви (1325 р.) розпочалася боротьба за південно-західну митрополію.

Відомо, що першим “восхотел епископию в митрополию претворити” галицько-волинський князь Юрій Львович. Це йому вдалось у 1303 р., коли новостворену митрополію (у складі галицької, луцької, володимирської, перемишльської, холмської й туровської єпархій) обійняв Ніфонт. Його наступником на посаді мав стати ратенський ігумен Петро, однак, потрапивши до Константинополя, цей протеже Юрія Львовича був висвячений патріархом на митрополита всієї Русі (1308 р.). Згодом саме Петро зробив новим митрополитом осередком Москву, де й помер у 1326 р. Через рік після смерті він був канонізований, ставши першим московським святим*. Не варто доводити, що цей акт мав політичне підґрунтя. Митрополитича гідність Москви суттєво сприяла піднесенню міста й підвищувала шанси місцевих князів у змаганнях за гегемонію в північно-східній Русі. Не дивно, що вони всіляко протидіяли появі нових митрополитичих кафедр, обстоюючи ідею унітарності руської митрополії. Це гасло “єдиної та неподільної” знаходило підтримку при дворі не східних до новацій візантійських імператорів і царгородських патріархів. Їхня консервативність визначила долю галицької митрополії, котра ненадовго відродилася за часів наступника Петра, митрополита Феогноста

* Петра вважають і автором ідеї богообраності Москви, приписуючи йому пророцтво, яке він нібито виголосив, прохаючи Івана Калиту, щоб той побудував Успенський собор, де згодом поховали митрополита: “Аще мене, сыну, послушаеши и храм Пресвятоѣ Богородицы воздвигнеши в своем граде, и сам прославишися паче инех князей, и сынове, и внуци твои., и град сей славен будет во всех градах русских, и святители поживут в нем., и прославится Бог в нем. Еще же и мои кости в нем положены будут”.

(1328-1353 рр.). На початку 1340-х рр., скориставшись тодішнім безладдям у Константинополі, висвячений Феогностом у 1328 р. на галицького єпископа Федір після численних спроб нарешті домогся митрополічного сану. Можливо, це було даниною не стільки тогочасним політичним обставинам, скільки особистим амбіціям Федора; в цьому контексті заслуговує на увагу припущення щодо його тотожності з архімандритом Федором, якого митрополит Петро, вмираючи, “воименовал на митрополию”. Волю Петра не було виконано — на його місце Константинополь призначив грека Феогноста. Напевно, висвятивши Федора в єпископи, останній прагнув якось компенсувати завдані йому “моральні збитки”. Однак Федір, номінований на митрополита, не бажав зрікатися цієї гідності й досягнув її кружним шляхом. Під його зверхністю галицька митрополія не проіснувала й десяти років: у 1347 р. на прохання московського князя Симеона Гордого та митрополита Феогноста рішення про її відновлення було скасовано “назавжди” золотою буллою імператора Іоанна Кантакузина та постановою патріаршого собору.

Рис. 34. Саккос митрополита Петра. 1322 р.

Тривкішою за галицьку виявилася литовська митрополія (1317-1329 рр.); як обставини її виникнення, так і характер діяльності місцевих митрополитів залишаються нам невідомими. Здається цілком імовірним, що в факті її існування відбилася прагнення Гедиміна повністю розірвати церковно-ієрархічний зв'язок між підвладними йому землями й рештою Русі. Успіх цієї політики був тимчасовим, і синові "короля литовців і русинів" Ольгерду довелося наново виборювати втрачені позиції.

Ольгердовим ставлеником подеколи вважають митрополита Феодорита, який отримав свій сан ще за життя Феогноста, у 1352 р., однак не в Константинополі, де йому відмовили в посвяченні, а в Тирново, від болгарського патріарха — *"вчинок найдивніший і найбеззаконніший, вчинок поза канонами, чого ніколи не бувало відтоді, як хрестилася Русь"*. Так викладено історію Феодорита в посланні царгородського патріарха новгородському архієпископу, де він зазначає, що розіслав по руських єпархіях листи-застереження проти неканонічно поставленого митрополита (згодом названого розбійником і тираном). Та, всупереч цим гнівним інвективам, Феодорита прийняли в Києві, що П.Клепатський, спростовуючи традиційні уявлення про литовське "коріння" Феодорита, пояснив його зв'язками з тогочасним київським князем. Безумовно, ідея ініціювання Києвом процедури висвячення власного митрополита на противагу тодішньому московському виглядає досить привабливою для історика України; власне, розцінювати Феодорита як *"кандидата чисто київського"* вважав *"найпростішим"* ще М.Грушевський, хоч і наголошував, що *"наполягати на цьому також не можна супроти тодішнього упадку Києва"*.

Водночас не можна не погодитися з критичними зауваженнями Клепатського стосовно міркувань відомого історика Церкви Є.Голубинського, котрий вважав, що Феодорит становив креатуру великого князя литовського; незаконно досягши митрополичого сану, він був згодом, на прохання патріарха, усунутий від духовної влади Ольгердом — й віддякою за це стало висвячення на митрополита княжого родича (по дружині) Романа. Аналізуючи вірогідність такого перебігу подій, Клепатський слушно відзначив, що *"по-перше, для Ольгерда не було ніякої потреби, здобувши одного митрополита, визнаного в Києві всупереч грізним філіппікам з Константинополя, замінювати його згодом на іншого — з єдиною метою отримати легалізацію константинопольського патріарха; як тверезий політик, Ольгерд цінувач більше факти, ніж їх моральні мотиви. По-друге, подальші події показали, що Ольгерд і не міг розраховувати на утвердження свого кандидата в Києві без волі місцевого населення: Романа не прийняли в Києві й не приймали доти, доки зберігали свободу дій"*. Отже, є підстави гадати, що київські князі у середині XIV ст. не зреклись остаточно свого історичного права

висувати кандидатів на заміщення київської митрополії (саме на ньому згодом наполягатиме Володимир Ольгердович).

Що ж до Романа, то він з'явився в Царгороді після смерті Феогноста разом із московським претендентом на митрополію — новопоставленим володимирським єпископом Олексієм, якого вважають нащадком чернігівського боярина Федора Бяконта. У 1354 р. Олексій був висвячений “на Русськую землю, а Роман — на Литовськую и на Волинськую”, тобто отримав литовську та галицьку митрополії. Водночас, як уже відзначалося, постановою патріаршого синоду було санкціоновано перенесення резиденції київського митрополита на північний схід Русі; цим, на думку багатьох, унеможлилювалися претензії на Київ з боку Романа.

Поділ митрополії був розцінений сучасниками як безпрецедентний “мятеж во святительстве, его же не бысть прежде сего в Руси”. Укладач “Житія” Олексія, канонізованого у 1448 р., бачив першопричину того, що сталося, в хабарництві, яке панувало в Царгороді: “ради сребролюбия ... поставлен бысть тогда другою митрополит на Русь, именем Роман”. Це ж твердить і сучасник згаданих подій, візантійський історик Никифор Григора, щоправда, звинувачуючи у підкупі патріарха та імператора Олексія, а не Романа, котрий нібито відзначався глибокою побожністю й порядністю. За його словами, Ольгерд погоджувався навіть охреститися, тільки щоб патріарх висвятив Романа й знову зробив Київ митрополічною резиденцією. Коли ж до справи втрутився Олексій — людина підступна й порочна, котра хабарями вторувала собі шлях до єпископського й митрополічного сану, все пішло шкереберть, митрополія розкололася навпіл, а Ольгерд повністю зневірився в християнстві, заявивши, що краще шанувати вогонь, ніж поклонятися демоні користолюбства. Що ж до самої патріархії, то в Царгороді висвячення Романа пояснювали потребами литовсько-руської пастви та клопотанням його володаря.

Хоч би як там було, фактом залишається те, що після посвячення Роман, кафедрою якого був Новогрудок, спробував утвердитись у Києві (як занотували літописці, “приде из Литвы Роман-чернец на митрополию и выиде — не приняша его кияне”). Можливо, тут ще порядкував Феодорит, однак згодом він без сліду зник, а в Києві, натомість, між 1356-1361 рр. почав “священнодіяти, як справжній архієрей”, Роман. Вище вже говорилося про те, що це стало можливим через втручання Ольгерда, котрий завдав киянам “чимало лиха та кровопролиття”.

Однак тріумф Романа був швидкоплинним: уже в 1362 р. він пішов із життя. Після його смерті литовські єпархії перейшли під контроль московського митрополита Олексія, якого Ольгерд марно схилив до переселення в Київ. “Ми кличемо митрополита до себе, і він не йде до нас”, — писав Ольгерд патріарху, наполягаючи, щоб той висвятив нового митро-

полита на "Київ, на Смоленськ, на Твер, на Малу Русь, на Новосиль на Нижній Новгород", тобто на саму Литву та її сателітів.

Патріарх, зібравши необхідну інформацію, прийняв компромісне рішення: висвятив у 1375 р. на литовського митрополита болгарина Кипріяна, з тим, щоб після смерті митрополита київського й усієї Русі Олексія він успадкував його місце, й таким чином єдність митрополії відновилася. Кипріян, сподіваючись, очевидно, на скинення Олексія, на яким тяжіли звинувачення у різних злочинах, відразу ж попрямував до Москви. Однак великий князь московський Дмитро Іванович "не прия его ... Он же поиде с Москвы в Киев и тамо живяше".

Тим часом Дмитро Іванович, не бажаючи бачити майбутнім митрополитом "литвина", висунув на це місце іншу кандидатуру — свого духівника й печатника Митяя, котрий для того, щоб зайняти митрополічу кафедру, був силою пострижений у ченці під іменем Михайла. Після смерті Олексія (1378 р.) за підтримки великого князя Михайло-Митяй "взыде на его место" "просто рещи (попросту кажучи — авт.) в весь сан митрополит сам ся поставил", "сам дерзнул на таковой превысокий степень". Що ж до Кипріяна, то в Москві, куди він дістався попри всі перешкоди, на нього чекали тільки приниження та ув'язнення, зазнавши яких, митрополит узимку 1378-1379 рр. вирушив у пошуках правди до Константинополя.

Туди ж за затвердженням у сані влітку 1379 р. вирудився і Михайло-Митяй. Але, за словами літописця, "не сбылася мысль Митяева, и не случися ему быти митрополитом на Руси: не дошел до Царяграда, на мов-

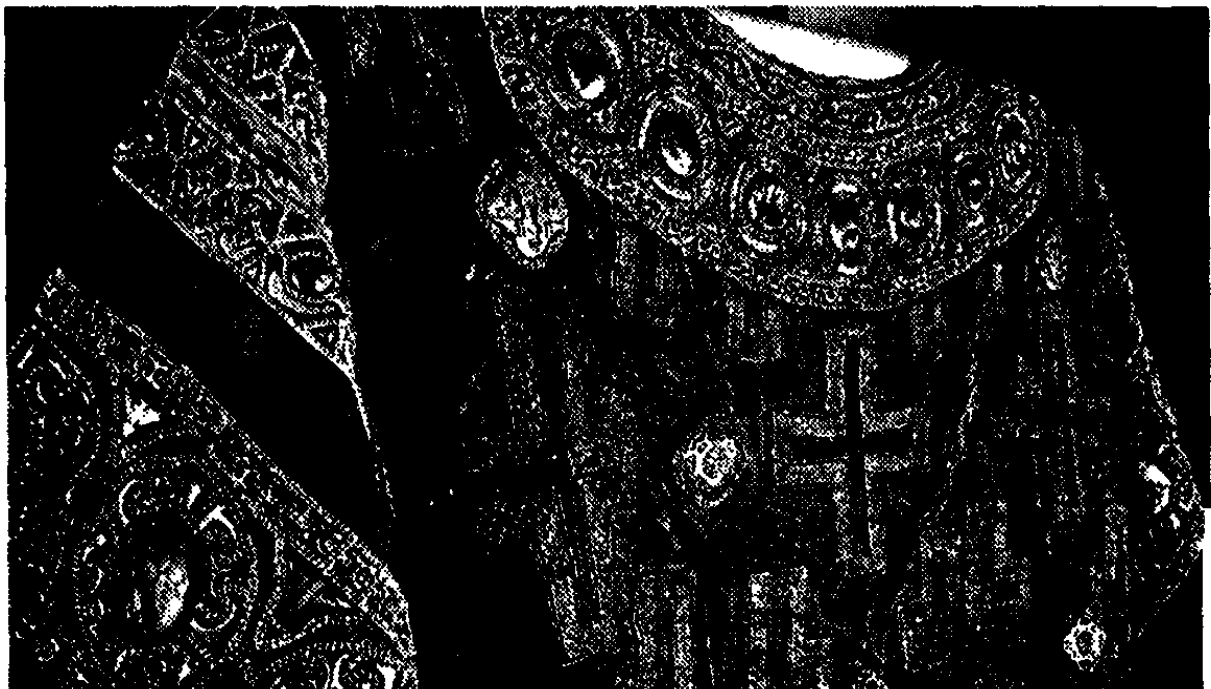

Рис. 35. Саккос митрополита Олексія. 1364 р.

преставнася в корабле". Його супутники, скориставшись із грамоти, яку той мав при собі ("имущу печать князя великаго, а писання не имущу"), сфабрикували послання Дмитра Івановича до патріарха, де обранцем великого князя був названий Пимен, архімандрит одного з переяславль-залісських монастирів, котрий у своєму прагненні до митрополичого сану не зупинився навіть перед тим, щоб закувати "в жєлєза" — за брак "єдиномудрствія" (однотумства — авт.) — іншого архімандрита, Івана. Напористість Пимена й щедрі грошові "посұлы" зробили свою справу: патріарх, який спочатку підтримував Кипріяна, твердячи: "Єсть на Руси готов митрополит, Киприан, его же прежде давно поставил єсть прєсвященный Филофей патріарх, того и мы отпусκαєм на русскую митрополью" — після довгих вагань затвердив на митрополії Пимена.

Однак Дмитро Іванович відмовився визнати митрополита-свавільця, якого послав до Константинополя лише як "єдиного от слұжашцих Митряю". На батьківщині він був ув'язнений і висланий до Чухломи, а на митрополичій кафедрі навесні 1381 р. утвердився Кипріян. Щоправда, невдовзі знов узяло гору "нелюбие" князя до "литвина": Пимену повернули митрополичий клобук, а Кипріян восени 1382 р. вкотре з'явився в Києві. Тут його радісно зустрічали кияни: "прият (прийнятий — авт.) бысть митрополит от всех со многою честію, и сретоша его далече от града со крєсты князи, и вельможи, и народы многи с радостью и с честью многою".

Безперечно, дії московського володаря були розцінені київським князем як украй образливі. Тож вповні закономірним було активне втручання Володимира Ольгердовича в подальший перебіг подій. Відомо, що у 1383 р. князь Дмитро Іванович направив до Константинополя нового кандидата на московську митрополію — суздальського і нижегородського архієпископа Діонісія, "мұжа ... премұдра, разумна, ... изящна в божєственных писаниях, учительна и книгам сказатея". Цікаво, що Діонісій, відомий нам, головно, як ініціатор і можливий учасник створення знаменитого Лаврентіївського літопису, частину свого чернечого життя провів у Києво-Печерському монастирі — про це свідчить ікона Божої Матері, яка належала Діонісію: на ній зображені Антоній та Феодосій Печерські.

Влітку 1383 р. Діонісій у супроводі великокняжого духівника вирушив до Константинополя для остаточного вирішення питання "об ұправленни митрополия русския". Патріарх затвердив його на загальноруській митрополії, однак на зворотній дорозі, в Києві, Діонісія ув'язнив Володимир Ольгердович, для якого були поза сумнівом архієрейські права Кипріяна і власне право ухвального голосу в питанні заміщення митрополичого престолу. Діонісію було інкриміновано, що він "пошел на митрополью в Царьград без нашего (Володимира Ольгердовича — авт.) повелєния". Діонісій залишився "в нятьє (ув'язненні — авт.) и в зато-

чення до смерті”, яку літописи зафіксували під 1385 р: “... преставился в Києве архієпископ Дионисий, поставленный митрополитом на Русь, и положен бысть в киевской пещере великого Антония, и есть тело его и доныне цело и нетленно”.

Лише у 1390 р. “престал мятеж в митрополити”: Кипріян переселився до Москви, де незадовго до цього за князував син Дмитра Донського, Василій I — і “бысть єдина митрополья Киев, и Галич, и всея Руси”. Згадка про Галич у цьому контексті не є випадковою, адже Кипріян домогся скасування галицької митрополії, що знову відродилась у 1371 р. Поштовхом до цього стало звернення до патріарха польського короля Казимира Великого, котрий на той час підпорядкував собі Галичину та частину Волині. У своєму листі Казимир покликався на “одвічність” галицької митрополії, згадуючи Ніфонта, Петра, Гавриїла та Федора, котрі обіймали її в попередні часи; їхнім наступником мав стати Антоній (як гадають, тодішній галицький єпископ), що його король вважав гідним цього високого сану. Своє прохання Казимир підкріплював погрозою покатоличити підвладні йому руські землі, якщо патріарх відмовиться висвятити Антонія. Можливо, це й стало найвагомішим аргументом на користь відтворення “назавжди” скасованої у 1347 р. митрополії: Антоній отримав архієрейський сан із підпорядкуванням йому галицької, холмської, перемишльської, володимирської й туровської єпархій (останні, щоправда, згодом вийшли з її складу). Та в 1390-х рр. ця митрополія знайшла собі недруга в особі Кипріяна, котрий по смерті Антонія (наприкінці 1391 - на початку 1392 р.) всіляко шельмував його наступника — протегованого Ягайлом луцького єпископа Івана. Перебіг їхніх взаємин тільки частково відтворюють наявні історичні джерела; зрештою, Кипріяну вдалося підпорядкувати собі галицькі єпархії.

Після Кипріянової смерті (1406 р.) великий князь литовський Вітовт і вище духівництво Литовської держави бажали бачити на митрополитичому престолі свого обранця, полоцького архієпископа Феодосія (“штобы сидел на столе киевское митропольи по старине, строил бы церковь по-давнему, яко наш”). Однак у Константинополі на митрополита висвятили грека Фотія. Ціною численних обіцянок частіше з'являлись у Києві й дбати про місцеві інтереси йому попервах вдалося підкорити собі й литовські єпархії. Та спливали роки, а Фотій, за словами Вітовта, “тутто, на Киевѹ, в нас не живал” і не лише не примножував церковних багатств, “но больше пусто учинил”. З цього приводу Вітовт із сумом зазначав: “Митрополитов сколько было за нашу память? Церкви не строили, как было издавна.., иконы честны, златом окованы, и нияя многоценныя, и всю честь церковную киевской митрополити ниде (тут: в інше місце — авт.) относили; што были издавна старые князи учинили на свою честь

и на память, и подавали церкви, опрочь золота, и серебра, и уборов церковных, сколько инде относил, того кто может исцести?”

Прагнучи радикально змінити ситуацію, Вітовт звернувся до патріарха з проханням поставити на литовські єпархії окремого митрополита — племінника Кипріяна Григорія Цамблака. Однак у Константинополі йому не тільки відмовили, а й відлучили Цамблака від Церкви. Втім, це не зупинило Вітовта: Григорій Цамблак був висвячений у митрополита собором місцевих єпископів, без санкції патріарха (1415 р.)*. У соборній грамоті наголошувалося, що вони це зробили “понеже видехом презираему от митрополита Фотня церковь киевскую, яже (яка — авт.) глава есть всей Руси”. Учасники собору ремствували, що вони “имуще пастыря именовем, делом же не имуще”: митрополит відмовляється “сидеть в церкви киевской, данной ему от Бога, и правити люди божие, яко же достойно митрополиту, но точно приходы (тут: доходи — авт.) церковные собирая и живяше инде, и старые устроения и честь киевской церкви на иное место преносаше”. Фотію ставили в провину і якийсь несумісний із митрополичою гідністю вчинок, котрий глухо згадується в адресованому йому посланні литовсько-руських єпископів. У листі зазначається, що, спостерігаючи, як Фотій “много чинит не по правилам апостольским и отеческим (отців церкви — авт.)”, вони терпляче чекали на його виправлення, аж доки не дізнались про “некоторую вещь”, яку, щоправда, так і не назвали, “не хотяще посрамити” Фотія; однак вона поклала край їхній відданості митрополиту.

Обстоюючи своє право на обрання митрополита помісним собором, владики згадували “летописцы русские — Киевский, Володимирский и иные”, де зафіксовано, як у 1147 р., “при великом князе Изяславе Киевском, собравшись епископы збором, поставивша митрополита Киеву и всей Руси”. Вони також покликалися на практику сербської та болгарської церков (наголошувалося, що болгари “прежде нас крещены и нам сродники”) й навіть удавалися до більш широких узагальнень: “Что глаголем о болгарех или о сербах? От святых апостолов тако установлено бысть. Равно на всех епископах православных благодать действует Святого Духа: ибо апостолы от Господа поставлены быша, они же иных поставивша, а пакы они других — и тако благодать Святого Духа даже и до нас, смиренных, доиде”. Відповідно тлумачилось і перше апостольське правило: “Два или три епископа рукополагают митрополита” (насправді єпископа — авт.), — згідно з яким вони вважали себе правомочними “сходнитися и поставляти своему отечеству пастыря достойна”.

* У процедурі висвячення взяли участь архієпископ полоцький та єпископи смоленський, чернігівський, луцький, володимирський, перемишльський, холмський, туровський.

У соборному посланні йшлося й про симонію, яка панувала в Константинополі, де “күпүється н продається дар Святого Дүха”. Через неї стався “мятеж в митрополни”, пов’язаний з іменами Пимена та Діонісія; вона спричиняла “мятежн, үбнїства н, еже всех лютейше, бесчестне церквн киевской н всей Русн”. Водночас, відкидаючи практику “поставлення митрополитов күплею”, литовсько-руські єпископи не збиралися розривати традиційні зв’язки із вселенським православ’ям — як зі своїм “батьком”, патріархом константинопольським, так і з патріархами александрійським, антиохійським та єрусалимським: “Согласно с ними держим исповедание веры н тако же, яко же н они, үчим, н тако же мүдрствуем”.

Не менш цікавою щодо своєї аргументації є й Вітовтова грамота, видана з приводу висвячення Цамблака на митрополита. У документі йдеться про церковні розрухи, спричинені порядкуванням у литовських єпархіях Фотія: “Митрополнчн дела сүть явны, што ж от него не строенне, но грабленне, опүщенне церквн”; через це, зазначає Вітовт, “сгадав с нашею братьею, с князьми русскими наших русских земель, того Фотия изгнали есмо со стола киевской митрополни”, хоча самого Вітовта, католика за віросповіданням, менш за все мав турбувати стан православної Церкви. Однак володар Литви дбав про своє реноме: “Иные люди со стороны рекүт: “Господарь не в той вере, того для (через це — авт.) церковь оскүдела”, — ино бы того слова от людей на нас не было... Мы, хотячи, штобы ваша вера не меншала, не погибала, а церквям вашим строенне было б, үчинили есмо так митрополнта, звором (тобто на помісному соборі — авт.), на киевскүю митрополню, штобы русская честь вся стояла на своей земле.., штобы митрополнт сидел на своем столе, в Кневе, как то пошло издавна; занеже то было недавно үчинилось, што почали митрополнты жити на Москве, а здесь церковь киевская митрополья скүдела н пүста үчинилася”.

Очевидно, Вітовт не виключав можливості подальшого розширення підпорядкованої Цамблаку митрополії. В його посланні про це сказано не дуже виразно: “Хто хочет, по старнне, держатися под властню митрополнта киевского, ино так добро, а хто не хочет, ино воля емү есть” — однак зберігся комплекс послань, адресованих великому князю тверському Івану Михайловичу, який, крім двох зацитованих грамот, включає послання самого Григорія Цамблака з пропозицією стати “молебнником” князя. Це наштовхує дослідників на припущення, що Вітовт, певною мірою, наслідував Ольгерда, котрий у 1371 р. просив окремого митрополита на Литву й союзні з нею землі.

Втім, якщо Вітовт і мав подібні наміри, вони так і залишилися намірами. Висвячення Цамблака на митрополита викликало шалений опір московської та константинопольської ієрархії. Фотій написав три послання, в яких прокляв як собор 1415 р., охрещений ним “неправедным сворнщем”,

так і новообраного митрополита. Литовських єпископів він звав “помраченниками, а не просвітителями, волками, а не пастирями” і під страхом прокляття забороняв православним спілкуватися з відступниками. Своєю чергою, новий царгородський патріарх підтвердив відлучення Григорія Цамблака від Церкви. Та, зрештою, цей конфлікт, як і конфлікт між Романом та Олексієм, розв’язала смерть литовського митрополита, яку покладають на 1419 р. У Никонівському літопису з цього приводу відзначається: “Умре митрополит Григорий Цамблак на Кневе, родом болгарин, книжен zelo, изучен книжной мудрости всякой из детства, и много писання, сотворив, оставив”. Показово, що цей запис був зроблений у XVI ст., коли в російських церквах виголошували анафему Цамблаку за його гаданий союз із папою римським (про це йтиметься в §2).

Смерть Цамблака знаменувала кінець існування литовської митрополії: уже в 1420 р. Фотій здійснив поїздку по литовських і галицьких єпархіях, побувавши, зокрема, в Києві, Володимирі Волинському, Галичі, Львові та Слуцьку (тут, як уже відзначалося, він охрестив Омелькового сина, ставши кумом майбутнього київського князя). Залишається тільки дивуватися, чому, витративши стільки зусиль на створення незалежної від Константинополя митрополії, віднайшовши історичні, канонічні й політичні аргументи на користь її самостійного існування, Вітовт не подбав про наступництво Цамблаку. Та хай би там як, у 1420 р. у Новогрудку, в присутності представника візантійського імператора, відбулася церемонія примирення Фотія з Вітовтом, невдовзі названого ним в одному зі своїх послань “благородним і славним”. Наступна їхня зустріч припала на 1423 р., а в 1430 р. Фотій приїхав на Вітовтову коронацію, пробувши у Вільно майже до самої смерті князя.

Сам він ненадовго пережив володаря Литви. Після його кончини митрополіча кафедра кілька років залишалась вакантною: у Московщині спалахнули міжусобні чвари й номінований на митрополита рязанський владика Іона кілька років не вирушав на посвячення до Царгорода. Цим скористався підтримуваний Свидригайлом смоленський єпископ Герасим, котрий, здійснивши поїздку до Константинополя, в 1434 р. повернувся звідти в сані митрополита. Щоправда, й досі залишається місце для сумнівів щодо територіальних меж його духовної влади; втім, хоч би яким — загальноруським чи литовським — митрополитом був Герасим, він не протримався на митрополії й року. У липні 1435 р., як уже відзначалося, його спалили у Вітебську за звинуваченням у зраді.

Наступником Герасима в 1436 р. став грек Ісидор, за якого повною мірою виявились проунійні тенденції, що накреслились у діяльності його попередників.

§2. Унійні змагання XV ст.

Ідея церковної унії — відновлення догматично-ієрархічної єдності християнської Церкви, остаточно розірваної в 1054 р. (а по суті, підпорядкування православної Церкви католицькій) — підтримана в XIII ст. Данилом Галицьким, відродилася на східнослов'янських теренах наприкінці XIV ст. У 1396 р. Ягайло та митрополит Кипріян, зустрівшись під час об'їзду останнім південно-руських єпархій, обговорили можливість укладення такої унії на соборі, що його можна було провести під їхнім патронатом на Русі.

Проект цей так і залишився нереалізованим: константинопольський патріарх Антоній, до якого листовно звернулись обидва достойники, у своїй відповіді відзначив, що справи такого масштабу не вирішуються на помісному соборі. Скликати ж собор вселенський заважали тогочасні політичні обставини: Візантію з усіх боків тіснили турки-османи, султан Баязид готувався до завоювання Царгорода. Тож перспективи укладення унії патріарх пов'язував з підтримкою Ягайлом угорського короля Сигізмунда Люксембурзького, котрий у 1396 р., очоливши хрестовий похід проти турків, зазнав від них поразки в битві під болгарським містом Нікополь. Між Ягайлом і Сигізмундом, чоловіком сестри Ядвіги — Марії, існувало забагато суперечностей, щоб здійснити спільну анти-турецьку акцію; внаслідок цього унійні проекти постали знову лише за 20 років, після обрання литовським митрополитом Григорія Цамблака.

Той навряд чи успадкував позірну схильність до унії від свого дядька: найвірогідніше, і Кипріян, і Григорій діяли, підкоряючись волі Ягайла, котрий вважав цю "святу справу" не тільки "жаданою", а й "близькою до здійснення". В усякому разі, як літературна спадщина Цамблака, автора полемічного "Слова, как держат веру немцы", так і відгуки сучасників про особу митрополита не дають змоги вбачати в ньому послідовного прихильника ідеї єдності християнських церков.

Хоч би як там було, Цамблак узяв участь у роботі собору в Констанці (1414-1418 рр.), на якому дискутувалися проблеми подолання "великої схизми" понтифікату (її наслідком стало існування двох-трьох пап водночас), реформування католицької Церкви та боротьби з ученням Яна Гуса.

Цамблак прибув до Констанца на початку 1418 р., коли собор уже добігав кінця, на чолі пишної депутації з 300 русинів, литовців, волохів і татар.

Митрополит привітав учасників собору "Похвальним словом", в якому не шкодував гучних епітетів на їхню адресу ("Вы есте звезды церковные, небесных звезд светлейши и действительнейши: не плавающие по водах корабли наставляюща к граду и месту..., но душа правяща к небеси"). Він закликав присутніх "воедино собрати по первому устройению и отеческому преданию от многих лет, завистню днзволнею, расщепленное тело церковное", широко вдаючись до риторичних прийомів: "Доколе единая церковь христианская на две славы разделяется? И како же и наречется христианская церковь, не имеющая Христова соединения? Христос бо соединил нас крещением и Евангелием и ... отца помолв о нас, рек: "Отче, сотвори нх, да будут едино, яко же и мы едины есмы". Ныне же не едины, но нмя убо едино, еже Христос. Славы же и мудрования разна, вера же в Тронцу единая, исповедание же не согласно*. Доколе восточные да укоряют западных, западные же восточных..?"

Цамблак також заманіфестував свої наміри на аудієнції у папи Мартина V, закликавши його форсувати справу унії, укладенню якої сприяли відповідні настрої, що, за словами Цамблака, запанували на Русі та у Візантії (останнє засвідчили представники візантійського імператора Мануїла, котрі також прибули на собор). Отже, литовський митрополит не збирався йти шляхом сепаратних угод: зберігаючи пієтет щодо візантійської Церкви, він пов'язував справу унії з позицією тамтешніх ієрархів.

Однак на той час понтифік мав забагато власних проблем, щоб належно опікуватись унією. Виступ Цамблака, відтак, не мав конкретних наслідків, а в літописній традиції його візит у Констанц навіть перетворився на поїздку до Риму з метою довести перед папою та його "мудрецами" справедливість православного віровчення. За перемогу в цьому диспуті Вітовт нібито пообіцяв митрополитові перейти разом з усією Литовською землею у православ'я; поразка ж загрожувала покатоличенням русинів. Отже, участь Цамблака в роботі собору набула сприятливого для нього забарвлення, й водночас не залишилося місця для сумнівів у тому, що в Констанці, по суті, вирішувалась доля православ'я у Литовській державі.

Проблема унії й надалі залишалась у полі зору вищих церковних ієрархів Сходу та Заходу. На позицію константинопольських патріархів активно впливала турецька загроза, змушуючи шукати союзників в особі папи та європейських монархів. На Заході тим часом тривав розкол

* Йдеться про різне тлумачення у східній та західній християнських традиціях догмати троїчності Бога: за переконанням католиків, Святий Дух виходить від Бога-Отця й Бога-Сина, православні ж вважають, що тільки від Бога-Отця. Ця принципова розбіжність між християнами у сповіданні віри зветься догматом *filioque* (лат. "і сина").

усередині католицької Церкви й ширився соборний рух, спрямований на обмеження папського всевладдя та авторитету курії в питаннях віри. У 1431 р. розпочав роботу Базельський собор, який засідав (з перервами) до 1449 р., коли “велику схизму” було, нарешті, подолано.

Організатори собору не забули про готовність київської митрополії приєднатися до унії й у жовтні 1431 р. запропонували папі Євгену IV звернутися до володарів Польщі та Литви з відповідними закликами. Тим часом у ВКЛ розгорнулася міжусобна війна, і в 1433 р. на адресу собору надійшов лист від відданих Свидригайлу руських князів і бояр, котрі спростовували поширювані Сигізмундом Кейстутовичем чутки про зраду їхнім володарем католицької віри; водночас, відкидаючи ці ворожі інсинуації, вони засвідчували свою прихильність справі церковної унії. Такі ж запевнення містились і в листах, надісланих папі Євгену IV Свидригайлом і митрополитом Герасимом; останній нібито погоджувався на локальний варіант унії — перехід під супрематію папи загальноруської митрополії незалежно від позиції патріархів Сходу.

Щоправда, самий цей лист не зберігся до нашого часу і про його зміст можна скласти уявлення лише з написаної в жовтні 1434 р. відповіді понтифіка, який доручав Герасиму скликати помісний собор, котрий делегував би митрополитові право укладення унії. Очевидно, що на цій підставі навряд чи правомірно робити висновок про “самостійницькі” тенденції митрополита, приписуючи йому “плани прямого спілкування Києва з Римом, поминаючи вимоги греків” (І.Мончак). Духовний зв’язок руської Церкви з православним Сходом зберігався навіть за умов її формально-ієрархічного розриву з Константинополем — Герасим же, щойно висвячений на митрополита візантійським патріархом, і в питаннях субординації залишався традиціоналістом. Варто прислухатись до точки зору М.Грушевського, котрий зауважив, що “з булли до Герасима виглядало б, ніби він мав план піддання під папську зверхність руської церкви, незалежно від унії східної церкви взагалі. Однак не дуже правдоподібно, аби воно так було дійсно, тим більше, що тоді як раз уже заносилося на заложення загального собору, з участю грецького духовенства, і Герасимові зовсім не було чого так вириватися зі своєю спеціальною “обедієнцією” (покорою папі — авт.)”.

І справді, уже в липні 1434 р. до Базеля прибула депутація від візантійського імператора на чолі з ігуменом константинопольського монастиря св. Дмитра Ісидором. Заохочуючи учасників собору до підтримки унійної ідеї, він змалював свою підупалу батьківщину як могутню імперію, складовою частиною якої є “Велика Русь”. На цьому тлі навряд чи став би зрозумілим або бажаним гіпотетичний “автономізм” тамтешнього митрополита; втім, будь-яке теоретизування з даного приводу навряд чи має сенс, оскільки подальший перебіг подій перекреслив усі плани Герасима:

у 1435 р. його за наказом Свидригайла стратили. Однак проунійні симпатії митрополита залишили слід у пізнішій традиції; принаймні, в одному з требників XVI ст. він згадується поруч із такими одіозними для православної Церкви особами, як Пимен, Діонісій, Григорій Цамблак та Ісидор.

Останній, як вже відзначалося, в 1436 р. посів спорожнілу після Герасима митрополиччу кафедру. Прибувши на Русь у квітні 1437 р., він майже півроку пробув у Москві, ще кілька місяців — у Новгороді та Пскові, після чого вирушив до Феррари, де у квітні 1438 р. розпочав свою роботу екуменічний собор, скликаний за прийнятим у 1435 р. в Базелі рішенням (хоч сама ця подія знаменувала розрив між папою Євгеном IV і Базельським собором). Мандрівка Ісидора тривала майже рік. У серпні 1438 р. він прибув на собор, котрий невдовзі було перенесено до Флоренції. Тут були остаточно з'ясовані всі догматичні питання. Вищі ієрархи православної Церкви визнали католицькі догмати про сходження Святого Духа від Бога-Сина, супрематію папи римського, чистилище й т.ін. Акт унії було підписано в липні 1439 р. Митрополит Ісидор (він, до речі, репрезентував на соборі не лише київську митрополію, а й антіохійського патріарха) був висвячений папою на кардинала. Повертаючись з Італії, у Буді, він видав грамоту, в якій повідомлялося про рішення Флорентійського собору.

На теренах ВКЛ укладення унії не викликало широкого суспільного резонансу. Правлячі кола зустріли її насторожено, оскільки в конфлікті між папою та Базельським собором тримали сторону останнього. Київський князь Олександр, як уже відзначалося, підтвердив Ісидору права на митрополиччі маєтності. Інший литовсько-руський князь — Юрій Лингвенович — наприкінці 1440 р. заманив до Смоленська Симеона Суздальського (той супроводжував

Рис. 36. Руські священники на Ферраро-Флорентійському соборі 1438-1439 рр.
Ксилографія з книги Яна Сакрана "Роз'яснення помилок руського обряду" (1500 р.)

Ісидора на собор, однак, не прийнявши унії, утік від нього на зворотній дорозі) й, протримавши його цілу зиму в ув'язненні ("в железах ... в єдиной свитці и на босі ног"), після повернення на Русь Ісидора відправив на суд до Москви. Однак володар Московщини виступив проти Флорентійської унії; Ісидор був заарештований і зрештою мусив рятуватися втечею за литовський кордон. Там він також виявився небажаним гостем. Віленський єпископ Матей згодом повідомив Базельський собор, що перешкоджав діяльності Ісидора як легата ворожого щодо собору папи Євгена IV. Тож Ісидор вирушив до Риму, де Євген IV зробив його своїм легатом у Греції. У 1453 р. він став свідком падіння Константинополя, яке знаменувало крах справи його життя: адже в Базелі, Феррарі та Флоренції Ісидор дбав, передусім, про інтереси Візантійської імперії (за свідченнями сучасників, він заохочував своїх одноплемінників до укладення унії, твердячи, що краще повернутися з нею додому, ніж без неї втратити батьківщину). Уникнувши смерті від турецького ягана, Ісидор прожив ще 10 років, скінчивши вік у сані константинопольського патріарха-уніата (1463 р.)⁷

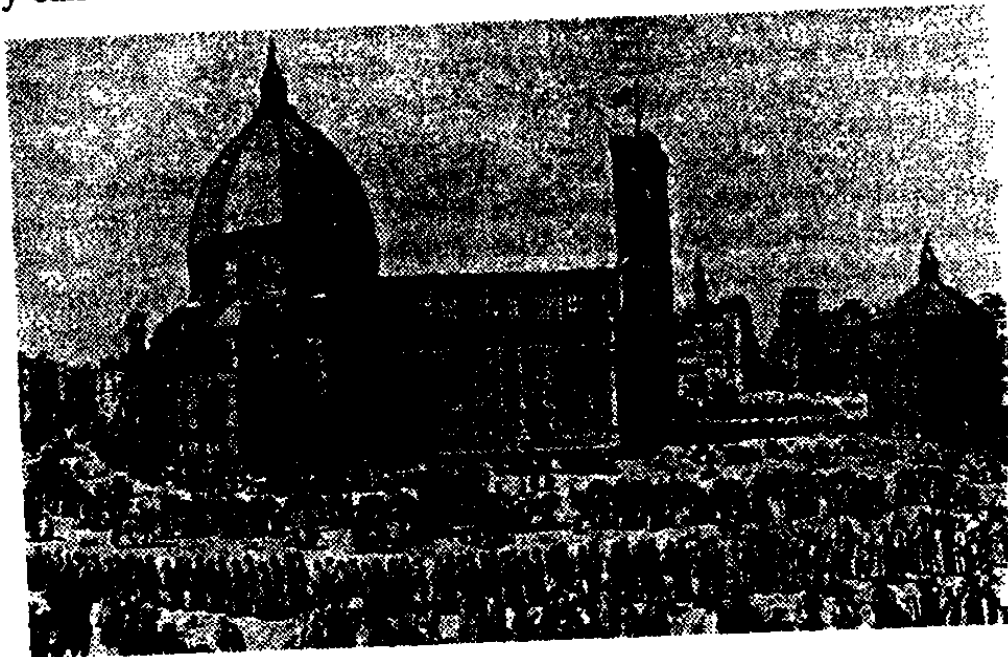

Рис. 37. Храм Санта Марія дель Фіоре у Флоренції (XIV-XV ст.), де 1439 р. проходили засідання Ферраро-Флорентійського собору. Офорт Дж Дзоккі. XVI ст.

* Неясно, чому завдячує своєю появою пізніша традиція, згідно з якою Ісидор страждав за свою єкуменічну місію. Вперше зафіксована М. Меховським (1517 р.), вона була доволі популярною на зламі XVI-XVII ст. Так, у творі італійського гуманіста Джованні Ботеро "Універсальні реляції" (1591-1592 рр.) повідомляється, що "Ісидор, митрополит з Києва, був на Флорентійському соборі й дуже допоміг у справі з'єднання з греками. Тоді ж зробили Ісидора кардиналом, і він повертався додому з піднесенням і запалом, щоб людей до істини привертати, але був скинутий з митрополитства й убитий русинами". Мартін Груневег, описуючи Софійський собор, зауважив, що "святий мученик Ісидор був тут архієпископом (тобто, у термінах православ'я, митрополитом — авт.)".

На Русь він уже ніколи не повертався. Між тим на теренах Корони проголошена ним унія принесла певні плоди у вигляді привілею Владислава Варненчика, яким православне духівництво було зрівняно в правах із католицьким; виданий у 1443 р. в Буді, цей документ кількаразово підтверджувався в XVI-XVII ст. У Москві ж, натомість, разом із унією позбулися й формальної залежності від Константинополя: наприкінці 1448 р. собор місцевих єпископів висвятив на митрополита рязанського владика Іону. Він став першим виборним митрополитом в історії Московської Русі, Церква якої відтоді фактично перетворилася на автокефальну*.

Щоправда, від самого початку Іона прагнув надати своїй владі загальноруського масштабу, поширивши її на литовські єпархії (хоч навіть у самій північно-східній Русі його архієрейські права багатьом видавалися сумнівними). Це вдалося йому в січні 1451 р., коли на сеймі у Вільно Казимир, порадившись із присутніми князями та панами, “полюбил себе отцом митрополитом” Іону і “дал єму столец митрополитч киевскій и всея Русн, как первее бывало, по установленню и по обычаю русского христианства”, хоч і вилучив з-під його юрисдикції галицькі єпархії. Грамоту, що закликала “чититъ” Іону “весь посполитый народ христианства русского”, скріпили своїми печатками Свидригайло, Олелько**, віленський єпископ Матей, віленський і троцький воєводи та інші високі достойники, серед яких не було жодного православного єпископа. Це зайвий раз засвідчує, що йшлося, власне, про політичний акт, обумовлений тогочасним станом взаємин між ВКЛ і Московщиною.

Однак папська курія не збиралась втрачати контроль над литовськими єпархіями. У вересні 1458 р., після зречення Ісидора, Пій II за згодою константинопольського патріарха-уніата Григорія Мамми висвятив на київського митрополита Ісидорового учня — Григорія Болгарина. У папській буллі він зветься “архієпископом київським, литовським і всієї Нижньої Русі***”; до складу його митрополії зараховувались київська, чернігово-брянська, смоленська, полоцька, луцька, володимирська, туровська, галицька, холмська й перемишльська єпархії. Відтак, межі поширення унії в Східній Європі окреслювалися литовсько-московським кордоном; митрополит Іона характеризувався в буллі як “породження беззаконня та зла”.

* Цікаво, що, за спостереженнями Є. Беякової, історичним прецедентом і канонічним обґрунтуванням цього акту стало рішення собору литовсько-руських єпископів про поставлення митрополитом Григорія Цамблака: обстоюючи законність своїх духовних прерогатив у 1459 р., Іона покликався на наявне в соборній грамоті 1415 р. тлумачення першого апостольського правила.

** Про попереднє листування Іони з Олельком, у володіннях якого розміщувалася митрополитська єпархія, йшлося вище, на с. 127.

*** Щодо значення цього терміна див. с. 274.

Останній, своєю чергою, прагнув у будь-який спосіб утримати за собою литовські єпархії, звертаючись до місцевих владик зі своїми посланнями; в цьому його активно підтримував Василь II, прагнучи переконати Казимира не приймати в себе уніата Григорія. Попри ці умовляння, Казимир у 1460 р. підпорядкував Григорію литовські та галицькі єпископії й навіть закликав до аналогічного кроку великого князя московського. Зрозуміло, що це звернення наслідків не мало — “и оттоле сотворншася два митрополита в Русн, едни на Москве, а второй в Кневе”.

Цього разу ліквідація єдності загальноруської митрополії була остаточною, і з титулатури московських митрополитів надалі зникає визначення “київський”. Смерть Іони (1461 р.) знаменувала крах їхніх загальноруських амбіцій: на палкі заклики з Москви згодом відгукнувся лише чернігово-брянський владика Євфимій, котрий у 1464 р. “привеже на Москву... покння свою єпископню” (у Москві він отримав суздальську єпархію).

Новостворена митрополія, спочатку перебуваючи під зверхністю папи римського, згодом знов опинилася під контролем Константинополя, де взяли гору противники унії. Царгородський патріарх Діонісій затвердив на митрополитській кафедрі Григорія Болгарина (1467 р.)*; з благословіння Константинополя ставали митрополитами і його наступники, що їх обирали на сан у Литві.

Таким чином, на території ВКЛ і Корони церковну унію так і не було проведено в життя. Про це, зокрема, свідчить грамота Казимира перемишльській єпархії (1469 р.), в якій він підтверджує привілеї, надані Ягайлом, “сподіваючись на майбутню унію”. Красномовним є і його лист до папи Павла II (1468 р.) з проханням заснувати у межах своїх володінь бернардинські монастирі, щоб приводити “схизматиків” до єдності християнської Церкви.

Зверхнє ставлення католиків до своїх співбратів по вірі змусило наступника Григорія Болгарина, смоленського єпископа Мисаїла, котрий став митрополитом близько 1473 р., звернутися до папи Сікста IV. До Риму було надіслано два послання. Перше, передане в 1473 р. з папським легатом Антонієм Бонумбре, не збереглося до нашого часу; друге, написане в 1476 р., дійшло до нас у пізнішій редакції й тривалий час вважалося фальсифікатом — адже його оприлюднив у 1605 р. апологет Берестейської церковної унії Іпатій Потій, маючи на меті переконати сучасників в одвічності унійних устремлінь на руських землях ВКЛ,

* Щоправда, у православній традиції він, разом з Ісидором, залишився “латынником, изменником и ворогом церкви восточной”.

підкріпити традицією об'єднавчий акт 1596 р.* Однак останнім часом російським історикам вдалося віднайти текст Мисаїлового послання у двох версіях першої чверті XVI ст., що й стало вирішальним аргументом на користь його автентичності.

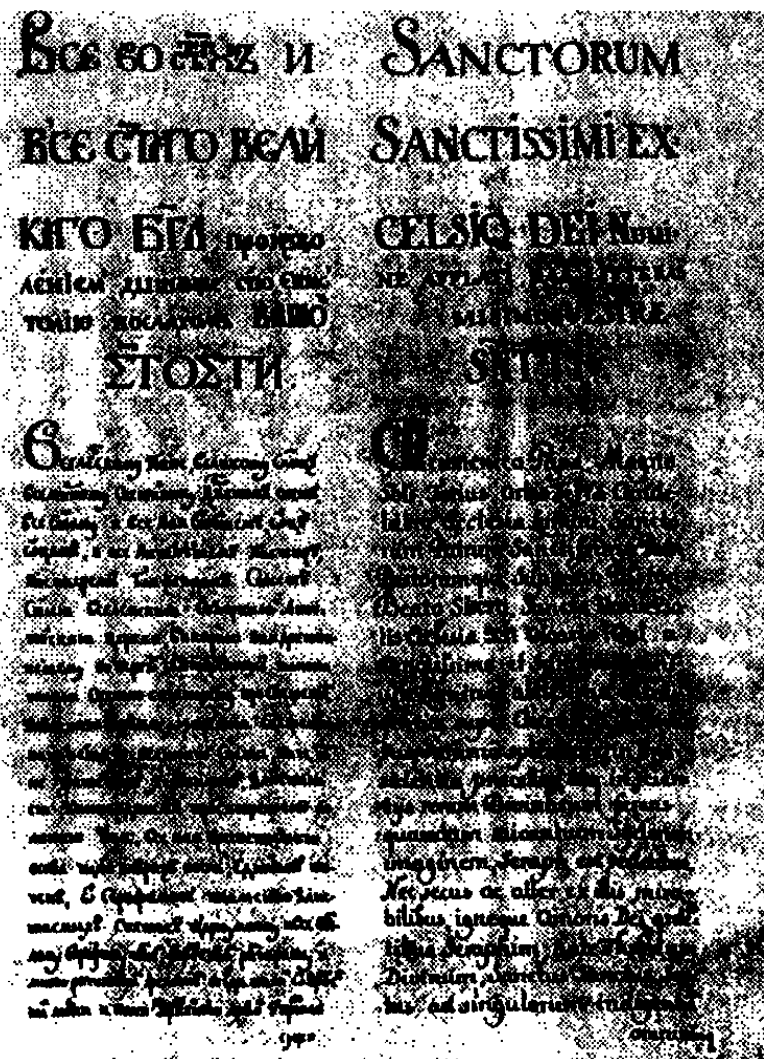

Рис. 38. Послання митрополита Мисаїла папі Сіксту IV з паралельним перекладом латиною. Копія XVII-XVIII ст. Ватиканська бібліотека

* Саме тому воно відразу стало об'єктом гострої критики з боку православних полемістів, окремі з яких вдавалися й до суто філологічних аргументів, як, наприклад, автор "Перестороги", котрий писав: "... Книжки замышляють, пишучи под датою старою, письмом старым, якобы колнсь тая згода (церковна унія — авт.) трвати смела. Але присмотрися в письмо, в самую речь, и знайдеш, же хоть такне письма старые замышляют, але речь все Потнева, як бы сам мовил. При том знайдеш там слова, века теперешнего людьми ұживаемые, которых старые предки наши не ұживали". Характерно, що ставлення до послання змінювалося разом із конфесійною орієнтацією: так, будучи православним, Мелетій Смотрицький порівнював його з "Костянтинівим даром", а перейшовши на бік уніатів, почав наголошувати на існуванні ще одного списку послання, нібито знайденого поблизу Острога.

Послання Сіксту IV посідає особливе місце в літературно-богословській традиції XV ст. Немає дослідника, котрий не відзначив би пишномовності цього, за виразом Б.Гудзяка, “довгого, багатослівного, благального, занадто догідливого, проте місцями зворушливого” звернення Мисаїла до папи, котре нині вважається “твором, в якому оригінальне українсько-білоруське мистецтво “плетення слівес” досягло найвищого розвитку” (Ю.Пелешенко). У фаховій літературі не раз наголошувалося його панегіричний щодо Сікста IV характер, гіперболізм почуттів, висловлених на адресу папи Мисаїлом і його однодумцями — архімандритами Києво-Печерського й віленського Свято-Троїцького монастирів, князями Михайлом Омельковичем і Федором Бельським, відомими як організатори “змови князів” 1481 р., та низкою світських достойників. У листі “блаженный Сикст” славословиться як “старейшина всем сущим священным отцам и православным патрархам”, “великое солнце, всемирный светильник, церковный свет.., отец отцем и всеначальнейший пастырь пастырем”, “вселенский учитель, законоположенный второй Моисей”, “столп крепок от лица вражня, храбрый воин царя небесного, второй Иисус Навин.., сущий нещадно глаголом Божиим и мечем духовным врагов креста Христова”.

Власне, ці пишні величання папи становлять основну частину обширного Мисаїлового послання, котре, незважаючи на свою “риторичну віртуозність”, є дуже бідним за змістом. Головне, що в ньому декларується, це правдивість (“истинное благоверие”) мешканців “северной страны”: “Мы все сущие здесь, на стране далечей, словесные овцы того ж стада Христова от двору его святого — святой соборной апостольской церкви”. Визнаючи Флорентійську унію та католицьку трактовку Святої Трійці (“исповедаем ... Духа Святого равно купно нсходяща от Отца прежде, также и Сына единым духовеннем”*), Мисаїл наголошував на тому, що догматичних розбіжностей між східним і західним християнством немає: “Нет разнствня о Христе грекам и римлянам, и нам, российским славянам, все едины суть”.

Між тим до нього дійшли чутки про те, що “некии о нас исповедают глаголы ложные.., яко несмы истинные христиане”. Мисаїл не назвав імен огудників, котрі твердили, що православні у ВКЛ не можуть вважатися справжніми християнами, однак навряд чи можна сумніватися, що йшлося про когось із католицьких ієрархів, які “силою влекан из благочестия в благочестие” — перехрещували православних на католиків, посилаючись

* Втім, нижче у посланні відзначається, що “Дух не рожден, но нсходящ от Отца”. Той факт, що тут немає згадки про Сина (якщо тільки вона не є пізнішим текстуальним дефектом), має свідчити про поверхове сприйняття православною ієрархією ВКЛ католицьких доктрин.

на авторитет папи. Щоб покласти край цим “нестроєнням, распрям и расколам” між християнами, Мисаїл закликав понтифіка відрядити до Литви двох “доброразумных мужей” — католика й православного, знавців “обычаев, закона и устава” своїх Церков, “хранящих уставления Флорентийского собора”. Вони повинні були гармонізувати міжконфесійні взаємини на теренах ВКЛ, що мало особливе значення в умовах турецько-татарської експансії в Європі, якій сприяв розбрат між християнами: “Видящи они наше нестроение и немирную промежду нами нелюбовь, многие страны христианские поседоша и в свой закон Махметов многих от них обративша; уже бо и самих нас повелзю они ныне суть, а ... на таковых подобает вражду имети купно всему роду христианскому”.

У фаховій літературі відзначалося, що за своїм ідейним спрямуванням та стилістичними особливостями Мисаїлове послання нагадує “Похвальне слово” Цамблака собору в Констанці. Характерно, що проунійні інтенції обох архієреїв залишилися суто декларативними, оскільки не отримали дійової підтримки з боку папи (гадають, утім, що у відповідь на Мисаїлове послання понтифік видав буллу на захист православного обряду).

Такими ж невдалими були спроби реалізації Флорентійської унії за часів володарювання Олександра Казимировича, коли за цю справу взявся митрополит Іосиф Болгаринович — колишній смоленський єпископ, котрий, як подекували, задля того й отримав від Олександра митрополичий сан (принаймні, існує низка свідчень особливої прихильності до нього великого князя литовського).

У серпні 1500 р., після офіційного затвердження на митрополичій кафедрі константинопольським патріархом, Іосиф звернувся до папи з листом, в якому, видаючи себе за прихильника Флорентійської унії, визнавав його зверхність і прохав заступництва. Про готовність Іосифа сприяти утвердженню єдності християнської Церкви сповістив папу Олександра VI і віленський єпископ Войтех Табор.

Папа відповів останньому посланням, в якому зауважив, що “церковна спільнота не повинна розпадатися через догматичні розбіжності ... Через це набагато важливіше зберегти здорову і незаплямовану отару, ніж послабити її через овець, заплямованих єресью чи іншими відступницькими хворобами”. Тож він прохав віленського єпископа подати йому докладні відомості про догматику й обрядовість підпорядкованої Іосифу церкви; дані, отримані згодом Олександром VI, переконали його в необхідності відмови від повторного хрещення православних при переході у католицизм; це було зафіксовано в буллі, виданій у 1501 р.

Сам митрополит так і не удостоївся відповіді понтифіка, певно, через “подвійні стандарти” руського архієрея, висвяченого константинопольським патріархом (у Римі зважали лише на його уніатського “двійни-

ка” — патріарха Іоанна Мікеле). Втім, не виключалося, що за умов визнання католицьких догматів папа опікуватиметься литовсько-руською паствою ; для переговорів у справі унії, яка, за висловом самого Олександра VI, *“так часто започатковувалась і стільки разів переривалась”*, поітифік пропонував відрядити до ВКЛ свого нунція; від цього, однак, його застеріг посол Олександра Казимировича, щоб не підбурювати великого князя московського, котрий тим часом розгорнув воєнну кампанію, спрямовану на захист православ’я у Литовській державі.

Формальним приводом для неї став таємний лист від Федора Шостакова, в якому повідомлялося, що в Литві *“сталась замятня велнка межн латыны (католиків — авт.) и межн нашего хрнстьянства (православних — авт.): в нашего владыку смоленского днавол вселися ... на православнцю веру”*. Пізніше, у квітні 1500 р., литовським послам, що прибули до Москви, було зроблено закид, що великий князь Олександр *“посылает ... ко князем и к панам русским и ко всей Руси, чтобы приступили к римскому закону”* і чинить те, чого *“при его предках не бывало”*: будує костели в руських містах і силою примушує їхніх мешканців переходити в *“римский закон”*.

Як уже відзначалося, ці твердження не мали під собою фактичної основи. Ближчою до істини виглядає та версія подій, що її виклав у своїй праці *“Роз’яснення помилок руського обряду”* (1500 р.) краківський теолог Ян Сакран (Освенцімський): великий князь Олександр намагався схилити православних до єдності Церкви *“лагідним переконуванням”*, у відповідь на що вони *“перекинулися на бік московського великого князя, захисника їхньої схизми”*.

Утім, самий твір Сакрана (русини в ньому зображувались як *“найгірші з-поміж усіх єретиків”*, котрі, однак, *“насмілюються заявляти, що їхні обряди й таїнства правдиві та законні”*) істотно вплинув на провал унійної справи; зі смертю ж митрополита Іосифа (1501 р.) будь-які контакти між папою та православними ієрархами взагалі перервалися. Згодом, наприкінці XVI ст., саме в *“недбалости старших церковных”* убачали причину того, що *“соединенне межн церковью греческою и римскою ... мало не полтораста лет ... по соборе Флорентейском отлогом лежало”* (твердження належить Іпатію Потію). Однак пояснення цього слід шукати в іншому: у кризі тогочасних екуменічних ідей, у ворожості католицького духівництва (його позицію унаочнив памфлет Яна Сакрана) та в напруженій боротьбі за давньоруську політичну спадщину, в якій володарі

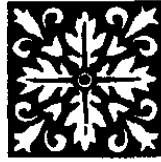
Московщини охоче використовували гасло захисту

православних від наступу

католицизму.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ
МІЖКОНФЕСІЙНІ
ВІДНОСИНИ

Українські землі, що перебували під литовською зверхністю, не знали суспільної боротьби на релігійному ґрунті, передусім, через толерантність, яку виявляли володарі ВКЛ щодо різних конфесій. Вона сформувалась усією історією цієї держави, котра виступала своєрідним буфером між православним Сходом і католицьким Заходом. Уже її засновник князь Миндовг, не маючи достатніх сил для боротьби з Орденом, котрий вів наступ на Литву під гаслом боротьби з язичництвом, був змушений охреститися за католицьким обрядом і заснувати єпископію (1251 р.). Та це хрещення, хоч і принесло йому королівську корону, за висловом літописця, “льстиво бысть”: у 1260 р. Миндовг розірвав угоду з Орденом і папою та зрікся християнства, керуючись власними політичними розрахунками. Із суто прагматичних міркувань виходив згодом і Гедимін, котрий, намагаючись зав'язати торговельні контакти з містами Ганзи, у своїх посланнях давав згоду охреститись і будувати церкви, а потім, зі зміною обставин, рішуче відхилив пропозицію папських легатів перейти в католицизм*.

Втім, уже в XIV ст. виразно дався взнаки “руський” характер ВКЛ: православ'я прийняли сини Гедиміна — Любарт, Коріат, Наримунт, Явнут, Ольгерд і майже всі діти останнього; досить поширеними були й родинні зв'язки литовських князів із православними князівськими родинами північно-східної Русі. Важко судити, наскільки далекосяжними могли бути наслідки шлюбу Ягайла з дочкою Дмитра Донського (за попередньою угодою, литовський князь мав стати православним, оголосивши це “во все люди”). Історія, котра, як відомо, не знає умовного способу, розпорядилась інакше, і саме Ягайло, одружившись на королеві Ядвізі, рішучо пов'язав долю своєї країни з католицькою Польщею.

Прийняття, згідно з умовами Кревської унії, католицизму Литвою створило досить сприятливі обставини для його подальшого поширення

* Загальне ставлення Гедиміна до різних конфесій ілюструє його вислів: “Нехай християни шанують свого Бога по-своєму, русини — по-своєму, поляки — по-своєму, а ми шанємо Бога за нашими звичаями, й у всіх один Бог”. Водночас сумний досвід спілкування з хрестоносцями переконав його у перевагах язичництва, оскільки ці “благочестиві” християни насправді були носіями “несправедливості, насилля, жорстокості, безчестя й зловживань”.

на Русь за прикладом коронних південноруських земель, де в останній чверті XIV ст. сформувалися католицькі єпископії, засновані папською буллою 1375 р. Тут нерідко ущемлювались позиції православ'я — досить згадати хоча б хрестоматійний епізод про передання Ягайлом католицькій громаді собору в Перемишлі, збудованого ще Володарем Ростиславичем (за твердженням Яна Длугоша, воно супроводжувалося *“лементом, голосінням і гіркими сльозами руських священників і вірних”*), або традицію про надання католицьким архієпископам Галича колишніх митрополичих маєтностей.

Власне, на руських землях Корони католицизм і надалі тіснив православ'я, що його вірні часто-густо вважалися владою людьми “другого сорту”; і хоч православні користувалися свободою віросповідання, їхня конфесія розглядалась як нижча за католицьку (ознакою цього були оподаткування православного духовництва, обмеження окремих культурних відправ, церковного будівництва тощо).

Зовсім іншою була ситуація в Литовській Русі, де успіхи католицької пропаганди були незначними*, а “господарі”, попри своє католицьке віросповідання, дбали про інтереси православної Церкви. Ця двоїстість їхніх позицій виразно окреслилась уже за часів Вітовта, котрий у своїй грамоті з приводу висвячення на митрополита Григорія Цамблака (1415 р.) слушно наголосив, що як іновірець мав право, принаймні, ігнорувати потреби православних: *“Занеже (оскільки — авт.) мы есмо не вашей веры, а коли б хотели того, штобы в нашей державе вера ваша меншалася и погибала, а церкви ваши не строились, и мы бы о том не печаловались, воля нам есть”*. І коли щирість і глибина релігійних переконань самого Вітовта як католика-неофіта може здаватися дещо сумнівною**, то цього не можна закинути його наступникам, наприклад, Казимиру Ягеллончику, якому навряд чи личило називати митрополита Іону своїм духовним “батьком”. Щоправда, згодом він, не вагаючись, передав митрополиту кафедру уніату Григорію — та це аж ніяк не суперечило позиції самої православної Церкви, котра впродовж XV ст. була такою ж неоднозначною, як і політика великих литовських князів.

* Цікаво, що в XV ст. тереном місіонерства була навіть віддалена Сіверщина, де за часів порядкування Свидригайла діяли два домініканські кляштори — у Чернігові та Новгороді-Сіверському. Втім, навіть у значно більше “освоєному” домініканами Києві католицька громада була невеликою, а в заснованому ними монастирі наприкінці XVI ст., за даними М.Груневега, мешкало всього чотирь ченців.

** Нагадаємо, що саме в удаваній християнізації звинувачували литовців і їхнього володаря хрестоносці (зрозуміло, керуючись власними політичними цілями). І хоч Вітовту, зрештою, вдалося відкинути ці звинувачення, елементи двовірства зберігались у Литві навіть у XVI ст.

Тривале балансування литовсько-руської митрополії між Римом і Константинополем, виразна тенденція до ігнорування догматичних і обрядових розбіжностей між християнськими церквами істотно відрізняли її від церковної організації північного сходу Русі, де ставлення до католицизму було назагал ригористичним і негативним, певною мірою віддзеркалюючи антизахідну орієнтованість суспільства.

Можна дошукуватися причин цього явища в суто теоретичній площині, пояснюючи його духовною стагнацією постмонгольських часів, занедбанням культурної спадщини попередніх віків, якій була притаманна пропаганда релігійної виключності православ'я та нетерпимості щодо інших конфесій. Згадаймо хоча б адресоване київському князю Ізяславу Ярославичу повчання Феодосія Печерського “о вере христіанской и о латынскої” (бл. 1069 р.), згодом використане укладачами Начального зводу 1095 р. У ньому один із засновників Києво-Печерського монастиря застерігав: “Вере латынскої не прилучайтєсь, ни обычая нх держати, ни комканья (причастя — авт.) нх бегати, ни норова нх гишати”. І хоч він закликав у разі необхідності “помилувати и от беды избавити” людину будь-якого віросповідання (“жидовина или сарацина, или болгарина (возького болгарина — авт.), или еретика, или латинянина, или от всех поганых”), православний, навіть нагодувавши чи напоївши католика, мусив по тому “очистити” посуд молитвою. Він також мав “свою веру неперестанно хвалити”, усвідомлюючи, що “сущему в иной вере — или в латынскої, или в армянскої — не видети жизни вечной”. Про поширення таких понять у Києво-Печерському монастирі, безсумнівно, провідному осередку давньоруської культури, свідчить і створений у середині XIII ст. Києво-Печерський Патерик, де “иноверным и нечестивым” названий недруг ченця Агапіта, “армянин родом и верой”.

Фактом є те, що обидві зацитовані пам'ятки давньоруської книжності не виходили з “культурного обігу” в пізніші часи: послання Феодосія дійшло до нас у списках XIV-XV ст., а Патерик у XV ст. кількразово перероблявся в стінах Києво-Печерського монастиря*. Якщо ж пригадати, що паралельно у монастирському синодику фігурувало ім'я католика Вітовта, стає зрозумілим, що наявні в цих пам'ятках світоглядні стереотипи коригувалися тією конфесійною індіферентністю, котра панувала у ВКЛ. Давні актові книги рясніють прикладами мирного співжиття православних зі співгромадянами-католиками. Так,

* Цікаво, що його так звана Касіянівська перша редакція, створена на замовлення Акакія, намісника митрополита Іони, котрий називав його “старцем из своей келли”, з'явилась у 1460 р., коли в литовсько-руських єпархіях уже порядкував Григорій Болгарин; тож разом із Акакієм вона майже відразу потрапила до Москви, де вже у 1462 р. була скопійована в тутешньому Вознесенському монастирі.

наприклад, коли у 1471 р. волинянка Марія Вохнова видавала заміж свою дочку, у “змовинах” узяли участь ксьондз і два православні священники. Взагалі ж, якщо наречені належали до різних конфесій, на таких церемоніях визначалися не лише строки весілля та розміри посагу, а й те, в яку віру будуть згодом охрещені діти. Порушення такої угоди (вона оформлювалась у письмовій формі) тягло за собою сплату грошової “заруки” (неустойки). Її, наприклад, мусив сплатити батько волинської шляхтянки Ганни Монтовт, яку, всупереч укладеному в 1546 р. “змовному листу”, він вихрестив на католичку. З огляду на те, що “зарука” становила величезну суму грошей, винуватець компенсував “моральні збитки”, завдані цим його вчинком дружині та її православній родині шляхом передачі дочці власних маєтностей. Бувало, й сама процедура охрещення новонародженої дитини ставала об’єктом своєрідних змагань між родичами, як у випадку з уродженцем Холмщини Андрієм Верещинським, батьком відомого київського єпископа. Один його дядько був православним холмським єпископом, а другий — католицьким священником, і саме спритність останнього, а не конфесійні уподобання православних батьків, визначила віросповідання Андрія.

Ці приклади, навмання висмикнуті із загального контексту, засвідчують суто прагматичне ставлення до релігійних питань у середовищі волинської та галицької шляхти XV-XVI ст. Про це ж ідеться в грамоті короля Стефана Баторія луцькому й володимирському єпископам (1579 р.), де засуджується поширена на Волині практика, коли “попове веры и закону греческого ... людем веры римского костела детей крестят, шлюбы дают, разводы чинят ... и тела мертвых ховают”, порушуючи права і зменшуючи доходи місцевих католицьких священників; король забороняв ці дії під загрозою величезного штрафу в 10 тис. кіп литовських грошів.

Не важко помітити, що, по суті, Баторій виступав проти практичного досвіду церковної унії, котрий, як і спроби її реалізації зверхниками православної Церкви, не зустрічав підтримки з боку місцевої католицької Церкви.

Нереалізованою для католицизму залишилась і та система відносин із православним загалом, яку репрезентував київський єпископ Йосиф Верещинський (1589-1599 рр.). Єпископ підтримував дружні стосунки з козацтвом, дбав про захист українських земель від нападів кримчаків, плекав широкі плани боротьби з турецько-татарською агресією, розробляв докладні проекти піднесення Києва та створення козацької воєнно-політичної організації на Задніпров’ї, порівнюючи себе з Мойсеєм, за прикладом якого він виведе “народ козацький” із неволі (істотно, що все це мало місце у самій розпал урядової боротьби із козаць-

ким “свавіллям”). Водночас, як слушно зауважив С.Леп’явко, “позиція Верещинського цікава також і з огляду на тогочасні міжконфесійні взаємини: призначений бути оборонцем інтересів католицизму на Сході, Верещинський не звертав ніякої уваги на православно-католицькі суперечки, пов’язані з підготовкою релігійної унії — що свідчить як про широту поглядів самого єпископа, так і про другорядність даного питання на Київщині (зокрема в середовищі козацтва) в ті часи”.

Відтак, стає зрозумілим, що речники цієї унії наприкінці XVI ст. не змогли використати позитивний потенціал тодішніх міжконфесійних відносин, досвід співіснування католиків і православних, нагромаджений у попередні століття.

*Рис. 39. Кам'янець-Подільський.
Середньовічний вірменський будинок. Реконструкція*

Однак питання міжконфесійних взаємин на теренах середньовічної України не обмежується відносинами між католиками та православними. Варто згадати про представників ще однієї християнської Церкви — вірменів-григоріан, котрі були монофізитами, тобто визнавали суто божественну природу Христа, заперечуючи уявлення про нього як про Боголюдину; що ж до обрядовості, то їхня Церква була ближчою до католицизму, зокрема через особливості причащення.

Початки вірменської колонізації сягають XI ст., коли сформувалися перші осередки вірменів на території Криму. Згодом вірменські торговельно-ремісничі колонії виникли на Поділлі, Волині, в Галичині; найбільшими були громади Кам'янця-Подільського (на початку 1570-х рр., за даними І. Ліппомано, тут нараховувалося близько 300 вірменських родин) і Львова, котрі користувалися правом самоврядування. Зверхником вірменської Церкви був львівський архієпископ, котрий, своєю чергою, підпорядковувався кілікійському патріархові, а згодом — католико-су в Ечміадзіні. У 1439 р. архієпископ Григорій приєднався до Флорентійської унії, однак цей його крок практично не вплинув на подальшу історію цієї Церкви.

Як уже відзначалося, ставлення до "вірменської віри" (григоріанства) з давньоруських часів було негативним; зі свого боку, вірменські богослови вважали "схизматиками" всіх діафізитів (християн, котрі визнавали Халкідонський собор (451 р.), що прийняв постанову про двоїсту природу Христа) — хоч уже в XII-XIII ст. у вірменській догматичній літературі висловлювались ідеї загальнохристиянської єдності. Втім, вплив різноманітних ідеологем на практику русько-вірменських взаємин був мінімальним, і ці відносини не мали конфронтаційного характеру. Більше того, окремі групи вірменів швидко асимілювались у східнослов'янському середовищі — про це, перебуваючи в Києві наприкінці XVI ст., писав М. Груневег: *"У Києві мешкає досить вірменів, які мають там також свою церкву з дерева. Але мало хто з них знає вірменську мову, більшість володіє лише руською й одружується з русинами, що, між іншим, дуже суперечить їхнім законам"*. Вірменин Стефан, котрий показав Груневегу місто, міг спілкуватися рідною мовою, але тільки тому, що *"вивчив її у Кам'янці в одного вірменина, до якого батько віддав його в науку дитиною"*; сам батько *"не знав ні слова по-вірменськи"*. Отже, члени дрібних вірменських громад поступово втрачали свою етнічно-конфесійну самобутність.

Значно складнішими були відносини між християнами й іудеями — міжконфесійні в своїй основі й, паралельно, обтяжені іншими чинниками. На теренах України євреї відомі з давніх-давен, та в XIV ст. відбулися події, котрі інтенсифікували рух євреїв у її межі. Маємо на увазі

епідемію “чорної смерті” (чуми) 1348 р., що стала справжньою катастрофою в житті середньовічної Європи. Спустили цілі міста; жертвами пошесті стали мільйони людей. На тлі цієї трагедії виникли чутки, що винуватцями поширення хвороби є саме євреї. Підданий тортур швейцарський лікар-єврей Балавін ї “видав” рецепт суміші, за допомогою якої його одноплемінники нібито отруювали криниці: її інгредієнтами були висушені та потовчені серця християн, павуки, жаби та ящірки.

Широке розповсюдження цієї інформації спричинило масовне нищення євреїв. Особливого масштабу набули погроми в Германії, де їх спалювали, вішали, різали й топили. Деякі з них, щоб не потрапити до рук своїх мучителів, вдавалися до самоспалення (так, зокрема, загинули

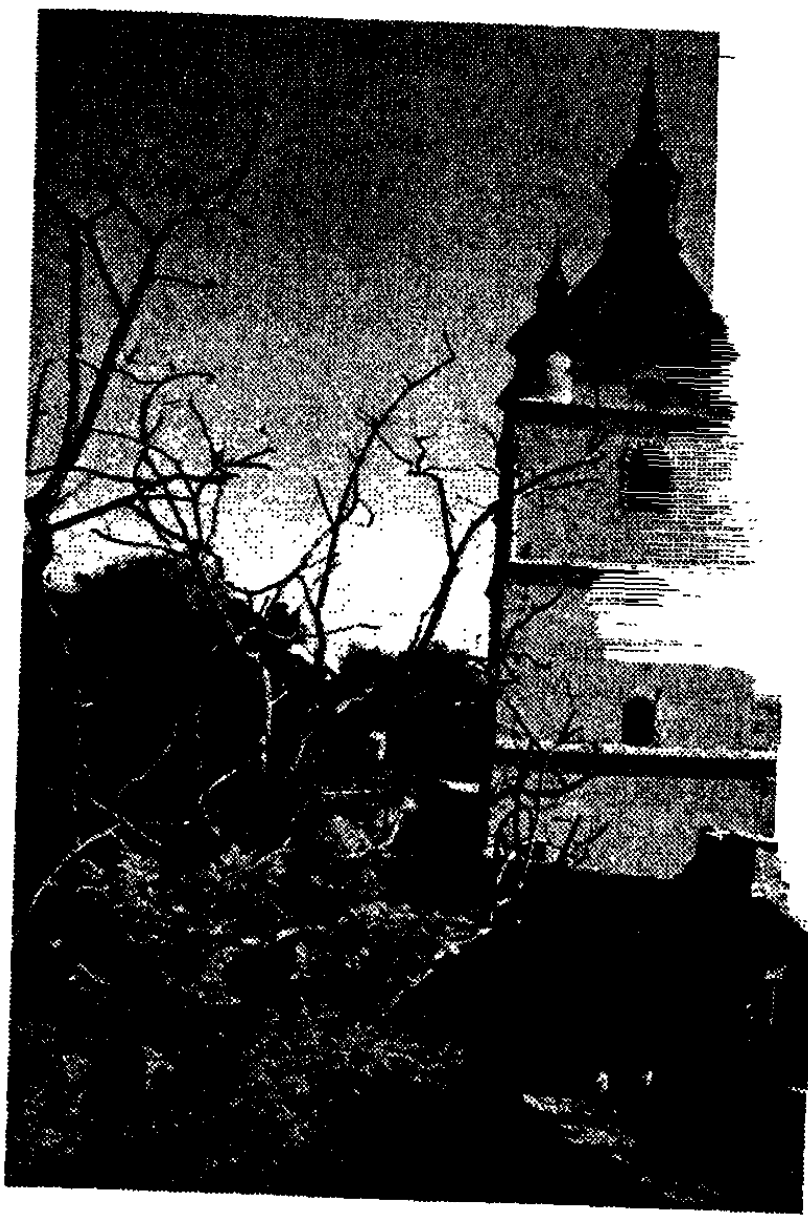

Рис. 40. Кам'янець-Подільський. Вірменська дзвіниця XVI ст. і рештки портиків Миколаївського собору XV ст.

6 тис. жителів Майнца); інші шукали порятунку за межами Германії — у Польщі, правителів якої здавна відрізняла прихильність до євреїв*.

Ще в 1264 р. калишський князь Болеслав Благочестивий своїм статутом гарантував підданам-євреям особисті права й майнові привілеї; цей документ мав стимулювати приплив єврейських переселенців у спустошені Батиєм польські землі. Століттям пізніше Казимир III Великий поширив дію Калишського статуту на всю територію Польщі, до якої на той час увійшли й Галичина та частина Волині. Це перетворило часи його правління на “золотий вік” єврейства. Сучасники пояснювали цей феномен любов’ю короля до дочки єврея-кравця красуні Естерки, однак, за словами одного з Казимирових привілеїв, він дбав, головню, про інтереси своєї скарбниці, яку суттєво поповнювали євреї, надаючи королю кредити, беручи на відкуп митні та корчемні збори, видобуток солі тощо.

Вважається, що наприкінці XIV ст. було регламентовано й права євреїв, які мешкали на теренах Литовського князівства. При цьому мають на увазі Вітовтові привілеї, адресовані єврейським громадам Трок, Гродна та Берестя (останній може бути й загальноземським). Ці акти також ґрунтуються на нормах Калишського статуту. Ними євреям надавалася, зокрема, повна свобода віросповідання, гарантією якої були суворі покарання за порушення іудейського богослужіння, осквернення єврейських кладовищ і синагог. Заборонялося звинувачувати євреїв у ритуальних вбивствах немовлят заради отримання християнської крові. Євреї могли вільно займатися торгівлею, шинкарством, гуральництвом, ремеслами та землеробством, сплачуючи однакові з християнами податки; надавати позики під заставу будь-яких речей, крім культових і закривавлених, а також під нерухомість. Згаданими привілеями забезпечувались не лише збереження євреями їхньої культурно-національної ідентичності, а й економічні засади їхнього існування. Щоправда, є підстави вважати, що ці документи сягають не Вітовтових часів, а початку XVI ст., коли їх було подано для підтвердження Сигізмунду I.

Цьому передував недовгий період гонінь на литовсько-руських євреїв, започаткований наказом Олександра (“жидову из земли вон выгнати”) 1495 р.** Євреї мали покинути межі Литовської держави; уся їхня нерухомість конфісковувалась на користь великого князя литовсь-

* Сліди цього масового переселення збереглись у деяких єврейських прізвищах, похідних від назв німецьких міст: Елштейн (від Елпштайна), Авербух (від Ауербаха), Гальперин (від Хайльбронна) тощо.

** Зауважимо, що назва “жиди” в окреслений період була загальноживаною і не мала пейоративного відтінку.

кого. Зрозуміло, що багатьох лякала така перспектива й вони вважали за краще охреститися; тож, наприклад, якщо у 80-х рр. XV ст. відкупниками путивльського мита були “жиды киевские” Симха й Рябичка, то з середини наступного десятиліття ними вже виступають новоохрещенці Іван, Федір і Петро; перший із них підкріпив свою “русифікацію” одруженням із православною жінкою — вдовою путивльського боярина Івашка Розчинича. Однак більшість євреїв покинула насиджені місця й знайшла притулок у Туреччині, Криму та сусідній Польщі. Володарем останньої в 1501 р. став Олександр; природно, що від нового короля очікували поширення антиєврейських заходів на територію Польщі. Однак цього не сталося. Навпаки, у 1503 р. він дозволив євреям повернутися до Литви*. Їм надавалося право викупати свою нерухомість і стягувати колишні борги.

Причини цього кроку Олександра, втім, як і ініційованого ним раніше вигнання євреїв, були суто економічними. Фінансовий ефект від конфіскації маєтностей євреїв і “переадресування” до держави кредитних зобов’язань їхніх боржників був істотним, але короткочасним — тоді як на початку XVI ст. скарбниця країни, втягнутої у війну з Московщиною, потребувала нових грошових надходжень. Постацьниками цих живих грошей, “готовизны”, й виступали євреї. Пояснення цього традиційно шукають у “споконвічних властивостях єврейського племені — незвичайній рухливості й спритності, енергії й умінні збивати капітали та пускати їх в обіг” (М.Любавський), які вигідно відрізняли його від литовсько-руського міщанства. За часів Олександра єврею-вихресту довірили навіть посаду підскарбія земського (міністра фінансів), яку обійняв син київського митника Рябички Аврам Єзофович Ребичкович.

Діловими якостями євреїв прагнула скористатись і шляхта. У 1539 р. Сигізмунд I дозволив євреям, які доти перебували в безпосередній залежності від держави, переходити під юрисдикцію приватних осіб. Відтак, володарі приватних міст і містечок отримали надійне джерело прибутків. Різними пільгами вони заохочували євреїв до переселення в свої маєтності, де їм надавалися всі можливості для реалізації підприємницьких здібностей. Така ситуація викликала роздратування серед місцевого міщанства; сприятливим ґрунтом для цих настроїв була негатив-

* Втім, у XVI ст. відродилися не всі єврейські громади. Зокрема, згадки про київську, відому своєю ученістю, надалі зникають із джерел. Можливо, це було наслідком якоїсь спеціальної заборони — на зразок тієї, що діяла в Кам’янці-Подільському в XV ст. Документально ця заборона фіксується указом Сигізмунда III (1619 р.), де зазначається, “что в том месте Киеве и перед тым жиды никогда не живали, иж (оскільки — авт.) им не вольно было”.

на громадська реакція на широку міграцію в межі Польщі й Литви євреїв Центральної Європи, спричинену гоніннями, яких вони зазнавали в Германії, Австрії, Чехії та Угорщині. З кінця XV ст. держава Ягеллонів, за висловом М. Грушевського, "стає помалу збірником жидівства з цілого світу, і жида дійсно починають заливати міста й містечка"⁸.

Наслідком поступового наростання антисемітських настроїв у суспільстві стали закони, спрямовані на обмеження торговельно-фінансової діяльності єврейства. Сеймовими конституціями 30-60-х рр. XVI ст. євреям заборонялося займатися корчмуванням, соляним промислом, сільською торгівлею та "орендою" (відкупом) мит; ці заходи обґрунтовувались необхідністю захисту християн від засилля євреїв. Активізувалась антиєврейська пропаганда Церкви; у Польщі почала з'являтися література, де гостро критикувалися релігійні "забобони" євреїв та їхні гадані "злочини", до яких відносили ритуальні вбивства, закланство, блюзнірство і т.ін.

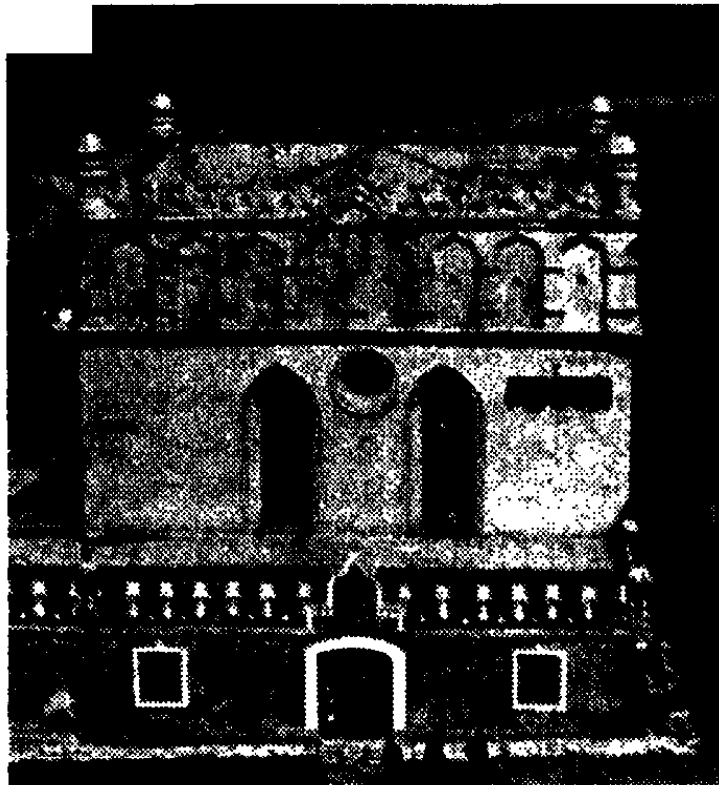

Рис. 41. Синагога XVI-XVII ст. у Гусятині (Тернопільська область)

... з'являється, що на кінець XVI ст. загальна кількість польсько-литовських євреїв складала 100 тис. чоловік. Щоправда, на території України в середині того ж століття єврейські громади були відносно нечисленими: згідно з ревізією 1552 р., на Волині кількість єврейських осель у найбільших містах коливалась у межах 30-50 будинків; серед сільського населення трьох київських повітів (Житомирського, Канівського та Мозирського) євреї становили близько 1%.

Юдофобія охопила й Литву. Це унаочнюють скарги Михалона Литвина на те, що “в цю землю походився з усіх усюд наймерзенніший з-поміж народів — іудейський, котрий вже розселився в усіх містах Поділля, Волині та інших родючих областей; народ підступний, хитрий, брехливий, який псує наші товари, підробляє гроші, розписки, печатки, на всіх ринках позбавляє християн засобів до існування й не знає іншого ремесла, крім брехні та наклепу; як вчить Святе Письмо, це найзліший народ з роду халдеїв, розпусний, гріховний, невірний, підлий і порочний”.

Бували випадки, коли юдофобія набувала характеру психічної епідемії. Так, у 1540-х рр. у Польщі поширилась поголоска, що “люди веры христіанской к закону жидовскому приступили (перейшли в іудаїзм — авт.) и обрєзание приняли”, після чого втекли до своїх одновірців у Литву. Для їх розшуку відрядили урядових комісарів, повноваження яких дозволяли робити обшуки в єврейських оселях і ув’язнювати всіх, хто видавався підозрілим. Внаслідок цього почало завмирати торговельне життя у містах та містечках, збезлюдніли ярмарки, що негайно позначилося на прибутках скарбниці та місцевої шляхти; тож остання підтримала клопотання євреїв щодо припинення цих “тяжкостей”.

Втім, “пожидовлення” таки відбувалося, щоправда, не в Польщі, а в Литві, й не шляхом прийняття християнами іудаїзму чи пропаганди іудейської доктрини, а через рецепцію ідей єврейської книжності.

Як гадають, цей рух зародився в Києві, де здавна існував інтерес до іудейської — передусім біблійної — літератури. У складі Києво-Печерського Патерика до нас дійшло оповідання про ченця Микиту, котрий добре знав “все книги жидовские (старозавітні — авт.)”, віддаючи їм перевагу перед новозавітними, які він не бажав “видети, ни слышати, ни почитати, ни иному даст беседовати в себе (у своїй келії — авт.)”.

Саме ж “пожидовлення” як явище розквітло пишним цвітом уже поза межами Литви — в Новгороді, куди його наприкінці 1470 р. “експортував” син київського князя Оленька Михайло, запрошений новгородцями на княжіння. В його почті приїхав “жидовин-еретик” Схарія, котрого на початку XVI ст. Йосиф Волоцький називав “диаволовым сосудом”, навченим “чародейству и чернокнижню, звездозаконию и астрологии”. Перебування Схарії в Новгороді тривало недовго — найвірогідніше, невдовзі він повернувся до Києва, куди поспішив його володар на звістку про смерть брата. Втім, він устиг звести з доброго шляху (“прельстить и в жидовство отвести”) двох місцевих священиків. Згодом до Новгорода завітали одноплемінники Схарії, діяльність яких призвела до значного поширення ересі. Після підкорення Новгорода вона перекинулася на Москву, де “пожидов-

лені”* знайшли чимало нових adeptів свого віровчення (навіть у великокняжій родині).

Сутність ересі полягала у запереченні божественної природи Христа, котрого її прихильники уподібнювали до Мойсея, Давида та інших пророків. Не відкидаючи повністю новозавітного вчення, “пожидовлені” в своєму світорозумінні апелювали, головню, до Старого Завіту. Всупереч християнській традиції, вони шанували суботу та єврейську Пасху, а також відкидали церковну атрибутику (чи навіть опоганювали ікони та хрести).

Єресь було соборно засуджено в 1490 р. Однак “есхатологічна криза” 1492 р., продемонструвавши хибність ортодоксальних релігійних уявлень, сприяла її подальшому поширенню. Самого митрополита Зосиму, котрий на церковному соборі щойно прокляв “пожидовлених”, звинувачували в проєретичних симпатіях і нехтуванні християнськими догматами (йому приписували вислів: “Нет второго пришествия Христа, нет и царствия небесного святым: умер — нито и умер, по та места (доти — авт.) и был”). Зосима був змушений зректися митрополичого сану; що ж до “пожидовлених”, то їхню долю вирішив собор 1504 р.: еретиків піддали анафемі, а найзатятіших — спалили живцем.

Однак сповідувані ними ідеї жили й далі, згодом еволюціонувавши у так зване феодосіанство — вчення Феодосія Косого, котрий пропагував унітаризм (“Єдин єсть Бог ...; Христос — не Бог, а человек и ходатай перед Богом”) і “самовладність” людини. Це, разом із критикою обрядовості та інституційних засад православної Церкви, мало не вторувало Феодосію та його однодумцям шлях на багаття. Їх врятувала втеча до Литви, де вони знайшли чимало вірних послідовників; один із критиків Косого навіть стверджував, що диявол “звів” ним Литву, як перед тим Схід — Магометом, а Захід — Мартіном Лютером. У 70-х рр. XVI ст. Феодосій Косой “со товарищи” перебрався на Волинь — відтак і вчення “пожидовлених”, розроблене й розвинуте, повернулося на свою “прабатьківщину”, де незабаром розчинилось у протестантському русі.

Втім, помічено, що на теренах України сліди цієї єретичної доктрини практично не простежуються — чи не тому, що “пожидовлення” перетворилося на єресь лише в специфічних умовах новгородського життя кінця XV ст.? Гадаємо, варто прислухатися до точки зору М.Грушевського, котрий, аналізуючи цей “загадковий рух, який істо-

* Рос. “жидовствующие”; перекладається й як “ожидовлі”, що не є принциповим, оскільки цей термін суто історіографічний (сучасники називали таких людей “новгородськими єретиками”). Що ж до походження ересі, то її канонічна, “київська”, версія подеколи ставиться під сумнів, як і факт існування Схарії, котрого Я.Лур’є вважав “витвором” Йосифа Волоцького.

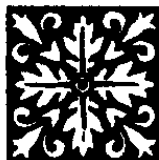
рично проявив себе на новгородському та московському ґрунті”, припускав, що “антицерковна сторона властиво не займала його ініціаторів, і елементи релігійного лібералізму приплітались до нього автоматично, в комплексі з тією літературою, що бралась до вжитку з мотивів чисто культурних, освітніх”. Відтак, на думку вченого, первісно “пожидовлення” було “культурним рухом, який виявив себе в зацікавленні різними єврейсько-арабськими писаннями”, до яких зараховують Псевдо-Арістотелеву “Таємницю таємниць” (арабський порадник VIII-IX ст.), “Логіку” Мойсея Маймоніда, “Тенденції філософії” Мухаммеда аль-Газалі, “Лопаточник” Петра Єгиптянина, “Шестокрил” Імануїла бен-Якова Бонфіса й деякі інші ворожилльні, космографічні та біблійні книги. Усі вони в другій половині XV ст. були перекладені руською мовою, поширеною в межах ВКЛ. У цьому вбачають сліди діяльності якогось просвітницького гуртка, члени якого бажали мати підручники “вільних наук” і точні біблійні тексти, по які вони й зверталися до освічених євреїв або караїмів. У науковій літературі подеколи називаються навіть конкретні “координати” гуртківців: людьми, причетними до бурхливої перекладацької діяльності другої половини XV ст., вважають згаданого вище Аврама Рєбичковича чи навіть київського князя Омелька. Проте самі праці, продукovanі цим науково-перекладацьким гуртком, за словами того ж М.Грушевського, “не донесли до нас ні одного ймення, ні однієї риси того осередку, де вони поставали”; водночас їх аналіз переконує в тому, що жоден із цих творів “не дає вказівок на дійсну пропаганду іудаїзму, “жидівства” як віри чи доктрини”, не містить “єретичних тенденцій чи полеміки проти православної доктрини”.

Тож для історика України відзначений культурний рух цікавий не тільки й не стільки його гучним єретичним “відлунням”, скільки активним інтересом тогочасної духовної еліти до надбань єврейської культури; а те, що невдовзі його заступили відчуженість і упередженість, змушує замислитися над причинами того, чому моделі етноконфесійних взаємин, вироблені суспільною практикою

XIV-XV ст., були занедбані в наступні віки,

поступившись місцем нетерпимості

та ворожнечі.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ
ТЕНДЕНЦІЇ
ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Далеко не всі аспекти економічного розвитку українських земель у литовську добу можна висвітлити достатньою мірою, що, передусім, пов'язано з бідністю синхронного актового та наративного матеріалу. Ще М. Довнар-Запольський відзначав брак *“прямих господарських джерел”* з історії ВКЛ за період до видання Першого Литовського Статуту і скаржився на необхідність видобувати відповідні дані *“з документів, що змальовують різні прояви державного життя, в тому числі й господарство”*. На жаль, недостатнім є й розвиток пізньосередньовічної археології; відомості писемних джерел лише почасти доповнюються археологічними матеріалами з культурних нашарувань XIV-XVI ст.

У матеріальній культурі литовських часів виразно простежуються давньоруські традиції, хоча деякі з них були безповоротно втрачені після Батієвої навали: назавжди зникли ювелірні вироби з перегородчастою емаллю, скляні браслети, пряслиця з овруцького шиферу. Оцінюючи втрати, яких зазнало міське ремесло, археологи пов'язують їх з *“інформаційним розривом”* між генераціями ремісників: *“Багато першокласних майстрів загинуло, було забрано до Монголії або Золотої Орди... Нові майстри не пройшли відповідної школи, були втрачені виробничі секрети, що передавались із покоління в покоління. Їхні ряди здебільшого комплектувалися вихідцями з сільської місцевості периферійних невеличких міст, які стояли на значно нижчому професійному рівні. Важливим фактором була відсутність належної матеріальної бази, необхідної для таких галузей ремесел, як ювелірне, каменерізне, склоробство тощо. Значно звузилося й коло замовників. Виробництво багатьох видів ремесел припинилося або провадилось у невеликих масштабах. Техніка ремесла стала грубшою і простою. Загальний обсяг ремісничого виробництва міста став незначним. Археологічні знахідки ремісничих виробів або інструментарію нечисленні. Найбільше поширення у цей час мали життєво необхідні спеціальності: гончарів, ковалів, чинбарників, шевців, кравців тощо”* (Г. Івакін).

Щоправда, ремесла посідали другорядне місце в структурі економіки українських земель, основу якої в XIV-XV ст., як і за давньоруських часів, становили землеробство й традиційні промисли: мисливство,

бортництво*, рибальство, — причому останні виступали як провідна форма господарської діяльності значної частини населення.

Це й не дивно: далися ознаки монгольська навала і небезпечне сусідство з “Татарією”. Занепала аграрна культура. Величезні обшири східноукраїнських земель, чия родючість і надивовижу багатий рослинний та тваринний світи дивували сучасників-іноземців, збезлюднівши, перетворилися на суцільні мисливські, рибальські й бортні “уходи” (угіддя). Вони стали тереном особливої форми експлуатації природних багатств — сезонного “уходництва”.

На жаль, воно й досі є недостатньо дослідженим, хоча ще в 30-х рр. нашого сторіччя В.Юркевич відзначав необхідність “аналізу соціально-економічної структури степового уходництва як явища загальноукраїнського масштабу”. Це змушує прислухатись до спостережень О.Грушевського стосовно організації даного промислу в Подніпров’ї: “Користувались з місцевих уходів як мисливці і рибалки з фаху, так і звичайне селянство й міщанство, відриваючись від своєї щоденної праці. Для них уходи були певним резервом, з якого можна було черпати допомогу в той час, коли звичайні селянські та міщанські заняття несподівано давали менше. Тоді-то можна було звернутись до цього додаткового джерела, маючи з нього доповнення до звичайного захитаного бюджету.

Уходники йшли на уходи не поодинокі, а гуртувались у певні промислові артілі, ватаги. Такі ватаги бували більші і менші, тримались довший час чи утворювались лише на один сезон і розпадались потім до наступного разу. Сама діяльність ватаг уходників призвичаювала їх до солідарності, до об’єднання. Коли ватаги рибалок працювали десь недалеко коло Києва, по дніпровських луках, їх об’єднувала спільна праця коло великого невода. Але коли такі ватаги йшли далі, до нижчих уходів, їм доводилось триматися разом із огляду на постійну татарську небезпеку по таких окраїнних місцевостях, де не можна було чекати якоїсь допомоги від держави.

Ватаги уходників поділялись на певні групи в зв’язку з їх заняттями. Знаємо ватаги соляників, які ходили до степів за сіллю** й привозили її потім на продаж до українських торговельних міст.

* Бортництво було промислом, поширеним на всій території Східної Європи в зоні Лісу й Лісостепу. Мед і виготовлені з нього продукти посідали важливе місце в структурі харчування східного слов’янства; високо цінувався віск. Відповідно, добування дикого меду охоронялося нормами феодального права як у Давній Русі, так і пізніше, за литовської доби, коли того, “хто со пчолами дерево посечеть”, карали шибеницею. У XV-XVI ст. бортні землі нерідко виступали як самостійні господарські об’єкти — предмет пожалувань великих литовських князів.

** Сіль привозили з Північного Причорномор’я й Криму, де її видобували з соляних озер і лиманів. На заході українських земель джерелом солі виступали її промислові розробки в Коломиї, Дрогобичі, Солотвині.

Окрему групу складали ватаги, що ходили за медом. Вони “ставали пасікою... стояли з бджолою... держали пасіку... ішли меду брати” в залежності від географічних умов певної місцевості: чи було це в степах, чи йшли “в Звенигородщину або вище дуброви” (себто в надбузькі ліси на північ від Брацлава).

Дальша група ухадників — це стрільці, які полювали, йшли в “уходи на м'ясо” до степу чи до лісів. В рибальстві розрізнялися ближні рибні ловці від дальших, на низу Дніпра чи в степах на Лівобережжі. Розрізняли рибалок теж до часу, коли вони займались рибальством. Крім ватаг на осінь та літніх були ще ухадники, що приходили на весну ловити осетрів по луках дніпровських дерев яними сітями. Іншим знаряддям були ще неводи, для яких доводилось сполучатись більшою кількістю люду, які забивали також спільно; вони вимагали досить багато приладдя: кілля, сітей, бечівок — всього цього бувало потрібно дуже багато”.

Ухадництво як промисел було зорієнтовано на ринок. Навіть добувши “кадку меду”, ухадник прямував до найближчого міста, щоб “того продавати и за то себе жита и инших живностей куповати”. Стабільний внутрішній і зовнішній попит на продукти мисливства, бортництва та рибальства стимулював промислову діяльність. Водночас, перетворюючись на постійне заняття значної частини населення, ухадництво значно обмежувало його господарську ініціативу. Це породжувало залежність Полісся й Середнього Подніпров'я (за визначенням М.Грушевського, тут рільництво “ділило своє значення в господарстві ... з різними іншими джерелами доходів, а властиво займало поруч них другорядну позицію”) від довозення зерна. Про пов'язані з цим труднощі свідчать документи середини XVI ст. — скарги жителів Митомира (“каждый из нас хлѣб купует, на Волинь и на Подолье ѣздячи, и вжо шия наша от хлѣба несоводна”) і так звані “безмитні листи” Сигізмунда-Августа мешканцям Канева, Черкас та Вінниці, якими вони звільнялися від сплати мита на всій території ВКЛ як “люди украинные”, котрі “не близко живность себе купуют” і через це “трудность и наклад прыймуют”.

Як джерело товарного хліба виступали, передусім, західноукраїнські землі, де аграрні відносини в XIV-XV ст. набули більш зрілих форм (це позначилося на характері відбуткових відносин: якщо на Волині та в Галичині дедалі більше поширювалась панщина, наддніпрянці, як і за давніх-давен, давали данину “медом и скорою” — шкурками хутрових звірів: куниць, білок, бобрів, лисиць тощо). Налагодження регулярних торговельних зв'язків між окремими регіонами України сприяло розвиткові внутрішнього ринку й подоланню середньовічної

замкнутості українських земель як соціально-економічних комплексів; остання добре простежується навіть на нумізматичних матеріалах: за твердженням М.Котляра, місця виявлення монетних скарбів XIV-XV ст. не зливаються в суцільний масив, а розміщуються компактними групами, котрі відповідають історичному членуванню території України в окреслений період.

Самий факт випадіння монет із грошового обігу, їх тезаврування місцевим населенням унаочнює нерозвинутість тогочасного товарного виробництва, панування традиційного, натурального, господарства. Симптоматичним є й таке явище, як збереження в Україні до початку XV ст. реліктів давньоруської доби — монетних гривень. Щоправда, водночас робилися спроби налагодити карбування місцевої монети: у 1350-х рр. — у Львові, у 1360-1370-х рр. — у Києві; і якщо монети Володимира Ольгердовича (разом із проблематичними монетами Дмитра-Корибута) були доволі ефемерними й суто регіональними, то напівгроші, продуквані львівським монетним двором (припинив існування в 1414 р.), використовувались у Галичині, на Волині та Поділлі й навіть у Польщі, затримавшись в обігу до 30-х рр. XV ст. Втім, усім їм не судилося опанувати місцевий ринок, на якому впродовж XIV-XVI ст. курсували празькі (“широкі”) гроші, угорські та турецькі флоріни, литовські, польські, татарські й генуезько-кримські монети (появу останніх спричинив розквіт генуезьких торговельних колоній на південному узбережжі Криму наприкінці XIII-в середині XV ст.; найвизначніша з-поміж них, Кафа (сучасна Феодосія), за якою ці монети подеколи звались “кафинськими”, зберегла своє економічне значення й після погрому її турками в 1475 р.).

Тіснили Русь і в зовнішньоторговельній сфері. Щоправда, як свідчать фахівці, після Батієвого погрому “південно-західні руські землі не випали з міжнародного ринку. Однак саме татарська навала справила вирішальний вплив на шляхи економічного розвитку України, у тому числі й на торгівлю: розгром земель Південно-Західної Русі викликав її торговельну переорієнтацію — експорт ремісничих товарів майже припинився, оскільки ремесло надовго загальмувалось у своєму розвитку” (О.Сидоренко).

Натомість країни Західної Європи перетворювались на експортерів ремісничої продукції, передусім, високоякісного сукна*, що стало важливим чинником середньовічної експансії європейської економіки, відігравши, за висловом М.Блока, “таку ж провідну роль, як у XIX ст.

* Вироби з найкращих його сортів подеколи передавались у спадок кільком поколінням нащадків.

для Англії металургія і бавовняні тканини. У Фландрії, Пікардії, Бурже, Лангедоці, Ломбардії та інших краях — адже центри виробництва сукон існували усюди — було чути стукіт верстатів і гуркіт сукновалень, і там вони працювали майже стільки ж для далеких ринків, як і для внутрішнього споживання”.

Західноєвропейців вабили казкові багатства Сходу. З опанування монголами неосяжних азійських обширів для них відкрився транс-континентальний торговельний шлях, котрий простягався від Ієрусаліма до Пекіна; він проходив повз Каракорум, а одне з його відгалужень вело до Сараю, який сучасники вважали одним із найганішійших більших міст середньовічної ойкумени. На зламі XIV-XV століть караванів на цьому шляху поступово завмер, хоч і зберігся інтерес до контактів з “Татарією”.

Рис. 42. Турецький купець зі слугою. Гравюра кінця XV ст.

На території України в XV ст. шлях до “язичницьких татарських країв” проходив повз Львів і Луцьк, теренами Поділля. Характерно, що в обох цих містах діяло так зване **право складу**, згідно з яким купці, котрі прямували на південь, мусили тут зупинятись, реалізуючи свої товари впродовж певного терміну (у Львові на початку XV ст. він становив два тижні). Це приносило неабиякі прибутки місцевому купецтву. Складське право діяло і в Києві, котрий стояв на шляху, що поєднував Крим і Північне Причорномор’я з Північно-Східною Руссю, обслуговуючи так звану “московсько-ординську” торгівлю.

Від Таванського перевозу в пониззі Дніпра купецькі каравани йшли “землею або водою”, тобто сухоходом чи Дніпром, повз Черкаси та Канів, до Києва; тут відкривалися річковий та сухопутний шляхи на Чернігів і далі, вгору по Десні, судноплавній від верхів’я до гирла*, на Новгород-Сіверський (з’єднаний торговельними шляхами з Рильськом і Путивлем) та Брянськ, звідки через Воротинськ, Калугу, Серпухов і Лопасню купці діставалися до Москви.

Окрім цієї “стародавньої й загальновідомої в усіх своїх звивинах дороги”, з Криму в Московщину вів ще один шлях — “полям”, що обминав державні митниці. Починаючись від Перекопу, він ішов степом до витоків р. Коломак, де повертав на Путивль; звідти купецькі каравани прямували на Москву через Новгород-Сіверський або Новосиль.

Цими торговельними шляхами через Подніпров’я курсували різноманітні східні товари: тканини, одяг, килими, сап’ян, шовк-сирець, прянощі (шафран, перець, імбир), фарби, коштовності, ладан, мускус, мило, зброя. Назустріч їм із півночі йшли предмети московського експорту та реекспорту: хутра, шуби, шкіра і шкіряні вироби, західно-європейські сукна тощо.

На розвитку цього напрямку торгівлі вкрай негативно позначилось погіршення відносин між ВКЛ і Кримом — досить, наприклад, вказати на нарікання відкупників на “исказу поганську” як на причину зменшення суми митних зборів у Путивлі (через нього вартість їхньої “оренди” між 1486-1495 рр. скоротилася майже на третину).

Так само вплинули на функціонування цього шляху приєднання Сіверщини до Росії та московсько-литовські воєнні кампанії XVI ст., які тягли за собою “заказ” (заборону) на торговельні зносини з московськими “гостями”. Однак економічні інтереси брали гору — не дар-

* Значення цієї комунікаційної артерії підкреслював Р.Гейденштейн (1596 р.): “(У Києві — авт.) є чимало купців, які займаються торгівлею з Москвою. Дуже вигідну торгівлю здійснює Київ по Дніпру й Десні, що впадає в Дніпро за милю від Києва. Тубільці називають її другою половиною Дніпра, така вона глибока”.

ма ж у розпал Лівонської війни Сигізмунд-Август суворо вичитував киянам за те, що в 1566 р. "купцы московские, до места нашего Киевского с товарами своими, со шкурами лосиными, приехавши, час немалый мешкали ... и продали оные шкуры; а с Киева вы также с товарами своими над заказ наш (попри заборону — авт.) до Путивля і до иных замков московских ездывали; а и теперь вы, за годины

Рис. 43. Польський купець. Гравюра XVI ст.

до землі неприяте́льско́ї їздячи с товарами своїми, гандлюєте и купчите". Та розрив економічних контактів з Росією був не на користь Польсько-Литовській державі, де високо цінували тамтешні хутра, котрі надихали не тільки купців, а й поетів. Себастьян Кльонович з піднесенням писав:

*З царством Московським Литва межує на сході кордоном,
Обмін товарів своїх з краєм сусіднім веде.*

Шкури везуть з тих земель горностаєві та соболеві,

Сірі завозять також шкури ненатлих вовків,

Заячі шкури так само, лисиць і куніць многоцінних,

Шкурки тхорів, і твої, білко з пухнастим хвостом.

Волосом теплим, розкішним милують нам тіло чудові

Видрячі хутра, м'які й ніжні, як тиха вода.

Втім, у XVI ст. більшість торговельних шляхів, які пролягали по території Галичини, Волині та Поділля, скеровувалася на захід. Ними рухалися як східні й московські товари, так і продукти місцевого господарства: віск, мед, зерно, шкіра, худоба, солоноріба, сіль, деревина й так звані лісові товари (насамперед, попіл та поташ, котрі використовувалися при виробництві скла, паперу, відбілюванні й фарбуванні тканин, миловарінні); натомість завозилися західноєвропейські тканини (сукно, атлас, оксамит, полотно), одяг, ремісничі вироби, залізо, вина тощо. Протягом XV-XVI ст. економіка цих земель поступово переорієнтовувалася на потреби європейського ринку, котрий вимагав чимдалі більше деревини й продукції місцевих промислів та сільського господарства. У XVI ст. в Західній Європі через інтенсивне зростання міського населення та вплив благородних металів із нововідкритої Америки відбулася так звана "революція цін". Вона практично не заторкнула Центрально-Східну Європу, де ціни на продукти харчування (передусім на збіжжя) були на порядок нижчими; це стимулювало експорт зерна, до якого активно долучалася місцева шляхта. Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва досягалася нею за рахунок організації фільварків, зростання панщини й обезземелювання селянства, що безпосередньо впливало на соціальні відносини на західноукраїнських землях. Поступово перебудовувалася структура посівних площ: скорочувалось виробництво жита, яке тіснили пшениця та інші зернові культури. Водночас, як відзначає Р.Шиян, незначні масштаби експорту прядива, полотна, мішковини, смоли, брак коштів, дорожнеча товарів лісових промислів та деякі інші моменти свідчать про те, що фільваркове господарство шляхти далеко не повною мірою реалізовувало можливості тогочасної європейської кон'юнктури.

Це ж, на думку науковця, стосується й купецтва, яке брало участь в експортних операціях. Переважання в його складі іноземців призводило до того, що купецький капітал не завжди функціонував в органічному зв'язку з потребами місцевого економічного розвитку. Зароблені кошти вкладалися не в промислове виробництво, а, головню, в нерухомість і предмети розкоші. Тож на зламі середньовіччя й нового часу Україна залишилась на периферії загальноєвропейських економічних процесів.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

СУСПІЛЬНА
СТРАТИФІКАЦІЯ

Особливістю середньовічних соціумів, українського зокрема, було переважання селянства в структурі населення (близько 80% його загальної чисельності). У XIV-XVI ст. частина селян відбувала повинності на користь великих литовських князів та польських королів, частина ж, що постійно збільшувалася за рахунок роздачі доменіальних маєтностей, сиділа на приватних землях, перебуваючи під юрисдикцією своїх володарів.

За характером повинностей ця категорія населення поділялася на три групи. Найчисленнішу становили **данники**, основна повинність яких полягала в сплаті данини, характер котрої визначався об'єктом обкладення. Ним, oprіч орних земель, виступали мисливські та бортні угіддя, що з них, як уже зазначалося, бралася архаїчна данина продуктами цих промислів. З кінця XV ст. через активізацію грошового обігу та поступову уніфікацію відбуткових відносин натуральна данина дедалі частіше замінювалася платою грішми; крім того, вона з плином часу поступалася місцем іншим формам повинностей, хоча навіть у XVI ст. українське Полісся, за висловом визначного російського вченого М.Любавського, залишалося *“справжнім царством селян-данників”*.

Частина селян мусила працювати в господарстві свого володаря — тобто відбувати *“тяглу”* службу, чи панщину. Масштаби її були відносно незначними; лише в найбільш загосподарених регіонах, на Волині та в Галичині, вона помітно збільшилась у XVI ст. внаслідок зростання попиту на сільськогосподарську продукцію на зовнішньому ринку.

Особистою службою були зобов'язані своєму володарю й так звані **слуги**, які разом із ним виступали в похід, виконували різноманітні доручення, їздили в Орду тощо.

Слід мати на увазі, що межа між названими групами селянства була значною мірою умовна. Зокрема, слуги, крім виконання воєнної, *“путної”* чи *“ординської”* служби, платили різноманітні натуральні й грошові податки, косили сіно, ходили на толоку, гатили греблі й т.ін. До категорії слуг могли перевести тяглового селянина, і навпаки.

Таким же відносним був поділ селян на *“похожих”* (особисто вільних) і *“непохожих”* (прикріплених до свого наділу): *“непохожий”* міг залишити свого володаря, якщо хтось інший погоджувався замінити його й виконувати відповідну службу, або якщо продавав свій

“отчизний” ґрунт; своєю чергою, “похожий” селянин, відсидівши десять років на чийсь землі й не застерігши собі права виходу, міг бути його позбавлений.

Зазначимо, що за рахунок селянських виходів і втеч значною мірою формувалося населення середньовічних міст; та й за характером занять міщанство, особливо в невеликих містах і містечках, мало чим відрізнялося від селянства. Однак із розвитком міст на перший план висувалася реміснича й торговельна діяльність їхніх мешканців. У середині XVI ст., за даними П. Саса, нараховувалося вже понад 130 спеціальностей міського населення, з них безпосередньо ремісничих — близько 80.

На коронних українських землях від кінця XIV ст. ремісники, за західноєвропейським зразком, об'єднувались у цехи. У регіонах, що входили до складу ВКЛ, цехова організація не набула значного поширення; до всього тут не існувало жорсткої регламентації, властивої ремісничим корпораціям Західної Європи. Самобутніми рисами на теренах України відзначалась і така запозичена на Заході інституція, як “магдебургія” — самоуправління міст на взірць Магдебурга в Німеччині.

Конкурентом міщанства у сфері торгівлі виступала шляхта, котра, втягуючись у товарно-грошові відносини, здобула право безмитного перевезення продуктів власного господарства. Таке виразне протегування шляхті лише частково характеризувало її суспільний статус, юридично оформлений законодавством кінця XIV - другої третини XVI ст. Ним їй було надано значні політичні права, особисті свободи та майнові гарантії, що в сукупності й визначило специфіку шляхти як привілейованої, панівної верстви.

Щоправда, за її монолітним юридичним фасадом крилися різні прошарки. Найближчою до суспільних низів — як із походження, так і за способом життя — була дрібна шляхта, чи то **зем'яни**, котрі переважно становили нащадків тих слуг, які відбували військову (боярську) службу, виконуючи роль проміжної ланки між селянством і воєнно-служилою верствою. Цю ланку було розірвано у XVI ст., коли ті зі слуг, котрі спадково, з діда-прадіда, відбували таку службу, отримали чи “вивели” собі шляхетство; решта ж поступово злилася з селянством.

Вищим за зем'ян прошарком, за шляхетською ієрархією, вважались так звані **пани**; верхній щабель посідала титулована знать — **князі**, **цариною** яких до середини XVI ст. була Волинь і які в останній третині цього століття посунули на Київщину та Брацлавщину, створивши тут величезні латифундії.

За спостереженнями Н. Яковенко, князі мали особливе місце в українському суспільстві, становлячи “єдиний замкнений стан,

Рис. 44. Портрет князя Василя Костіяни.
Копія з картини XVI ст.

до якого не давали доступу ні багатство, ні вплив, ні високі урядові посади. Князем був лише син князя, і ні король, ні сейм не могли пожалувати князівського титулу... Князі ніколи (принаймні, до Хмельниччини) не розчинялись у боярсько-шляхетському загалові, відділені від нього бар'єром ірраціонально-містичного походження... У складній ієрархії понять більшої чи меншої родовитості на походженні княжих родів лежав сакральний відсвіт, що незмірно підносив

Рис. 45. Портрет Беати Костелецької — дружини князя Іллі Костянтиновича Острозького. Копія з картини XVI ст.

їх над рештою знаті... Далеко не всі з князів були маєтними й впливовими, а тим часом княжий ореол поширювався на всіх... Особа князя і вище право, носієм якого він вважався уже в силу свого народження, сприймалися як наслідок Божого промислу, незаперечний абсолют. Континуїтет вибраності поширювався на всі покоління княжого дому... Спадкове право князів на виключність сприймалось як данність не тільки очима української рядової шляхти, а й на рівні королівського престолу". І хоч сам факт "визнання за князями ірраціонально виділеного місця в ієрархії українського суспільства" деяким науковцям видається не безсумнівним, незаперечним є те, що місце князів у тогочасній соціальній структурі освячувалося багатовіковою традицією й відповідало середньовічним уявленням про боговстановленість наявного суспільного устрою.

Зокрема, вважалося, що його підвалини було закладено ще за часів біблійного Ноя, котрий поділив між своїми синами Симом, Хамом і Яфетом та їхніми нащадками основні суспільні функції — молитися, працювати й володарювати. Так постав латиномовний афоризм:

*Tu Sem ora,
Cham labora,
Japhet rege
Et protege*

(“Ти, Симе, молися, Хаме — працюй, Яфете — управляй і захищай”)*.

Навівши його в своїй “Хроніці”, М.Стрийковський резюмував, що, поділивши у такий спосіб обов’язки між своїми синами, Ной встановив порядок, “без якого не може існувати жодна монархія, чи королівство”. В українському письменстві аналогічних поглядів дотримувались Іван Вишенський, Кирило (Транквіліон) Ставровецький, Петро Могила.

Втім, виступаючи речником цих ідей і відділяючи себе від “нащадків” Хама і Яфета, духівництво становило незамкнуту станovu групу: його ряди постійно поповнювалися за рахунок представників інших суспільних прошарків. Щодо чернецтва це очевидно: воно за самою своєю природою було гетерогенним. Що ж стосується білого духівництва, то в його середовищі (передусім на західноукраїнських землях) існувала й протилежна тенденція — до успадкування цього суспільного статусу, чи то дідичності. М.Грушевський навіть вважав “загальною максимою тодішньої церковної практики” принцип, сформульований дружиною Сигізмунда I королевою Боною: “Єсть обычай в Русі,

* Порівн. із пізнім російськомовним аналогом: “Сим молитву деет, Хам пшеницу сеет, Яфет власть имеет”.

нж церковь и доходы церковные на потомков спадают". За словами дослідника, "завдяки тим відносинам творилися правдиві династії попівські, де священство було діличним протягом цілих століть, і навіть та сама парафія цілі століття залишалася в певному роді. Особливо так було по селах... Парафії переходили з батька на сина, з брата на брата, давалися в посаг, коли донька священника виходила за священника, переходили часом до дальших свояків спадщиною". В іншому напрямку діяла практика "подавання" — роздачі парафій, ігуменств, архімандрій і навіть єпископій світськими особами різного рангу, котрі вважалися їхніми патронами. По суті, церковні уряди виступали як різновид синекур, при розподілі яких превалювали суто прагматичні міркування, далекі від інтересів православ'я. Тож суб'єктами надань ставали світські особи, котрі, обійнявши ту чи іншу церковну посаду, подеколи навіть не поспішали з прийняттям духовного сану. У 1568 р. митрополит Іона Протасович навіть звернувся до Сигізмунда-Августа з проханням, "чтобы достоинства духовные людям светским не были даваны, а кому бы светскому уряд духовный дано, а он далее трех месяцев стану духовного на себя принять не хотел, у таковых абы епископы в своих епископиях, а архиепископ в своей архиепископии оные достоинства и хлебы духовные отбирали и людям духовным подавали". Сигізмунд-Август відмовив митрополитові, й питання так і не було розв'язане. Патронат і пов'язане з ним право подавання не регламентувались і надалі, дискредитуючи духівництво, що, зрештою, призвело до кризових явищ у житті православної Церкви, котрі вповні виявилися наприкінці XVI ст.

Тоді ж виразно позначилися зміни у традиційній становій структурі — остаточно оформився суспільний статус **козацтва**, появу якого на історичній арені вчені датують кінцем XV ст. Коліскою козацтва стала Південна Україна, котра відігравала роль буфера між Кримським ханством та володіннями польських і литовських правителів, перебуваючи поза будь-яким політичним контролем і не маючи постійного населення. Природні багатства цього краю вабили до себе людність. Характерним щодо цього є свідчення Михалона Литвина, що на "щасливій та родючій Київщині" чимало приходнів, з яких "деякі прагнуть позбутися батьківської опіки, чи рабства, чи служби, чи покарання за злочини, чи боргів, чи ще чогось; інших принаджує до неї, особливо навесні, багата нажива й щедрість цього краю. І, зазнавши насолоди [вільного життя] в її фортецях, вони вже ніколи звідти не повертаються". Уходництво як спосіб існування формувало людей особливого складу. Тих, хто приходив у пониззя Дніпра на промисел, "життя по уходах захоплювало своїми відмінними прикметами

та відводило від повсякчасної селянської чи міщанської праці. Таким нудно було у звичайних умовах життя села чи міста. Їх знову й знову тягнуло на степові річки, де ловили рибу, на дніпрові луки, на степові простори” (О.Грушевський).

Однак тут, на випадок раптового татарського “наїзду”, доводилося завжди бути напоготові. Тож із плином часу члени промислових “ватаг” набували необхідного досвіду і, при звичайстві до місцевих обставин, не лише могли дати відсіч нападам кримчаків, а й самі починали громити їхні улуси, забирати худобу, грабувати купецькі каравани. Цей добичницький спосіб життя ставав соціальною нішею для тих, кого, за висловом королівського секретаря Р.Гейденштейна, гнали з насиджених місць “обставини або закони”. Так на окраїні суспільного життя з рухливих, неконформних елементів поступово формувався цей маргінальний прошарок населення — козацтво, що починає згадуватись у документах з 90-х рр. XV ст.

У 1492 р., реагуючи на скаргу Менглі-Гірея про пограбування його корабля в пониззі Дніпра, під Тягинею, та інші безчинства киян і черкасців, великий князь Олександр пообіцяв з’ясувати цю справу “межи козаки”. Низка подальших згадок про козаків пов’язана з їхніми нападами на чужоземних послів і купців; кримінальний характер цих звісток почасти обумовлений природою джерела, з якого вони запозичені. Це — дипломатичне листування, де значне місце відводилося викладу сторонами взаємних претензій, пов’язаних із порушенням норм мирного співжиття. Серед тих, хто в такий спосіб завдавав клопоту своєму уряду, були й козаки, які діяли на власний розсуд, не особливо замислюючись над можливим відгомоном цих подій*.

Дещо іншим — у своєму буденному ухадницькому образі — постає козацтво зі сторінок привілею київським міщанам 1499 р., в якому йдеться про козаків, котрі “ходять водою на низ, до Черкас и далее” і “рыбы привозят просоленные и вяленые”; при цьому козаками звуться, передусім, вихідці “з верху Днєпра”; таких і справді було чимало серед тих, хто займався ухадництвом. Зокрема, як промисловиків-“чужегородцев” ревізори Київського та Черкаського замків у середині XVI ст. нотували мешканців Чернобиля, Мозиря, Річиці, Рогачова, Бихова та Могильова. Ті ж ревізори, по суті, ототожнювали ухадницький промисел з “козакуванням”, згадуючи про “отход ꝑ козацтво на поле” або “рекою ꝑ низ”.

* Вже наприкінці 1519 р. Махмед-Гірей покликався як на причину тогорічного татарського набігу (закінчився поразкою польсько-литовського війська на чолі з Костянтином Острозьким при Сокалі) на виправу козаків на Очаків.

Не варто забувати, що термін “козак” — тюркського походження (він відомий з початку XIV ст. у значенні “вартовий”, до якого згодом додалися негативні коннотації: “розбійник”, “пройдисвіт” тощо). Завдячуючи своєю появою сусідству з “Татарією”, козацтво органічно увібрало в себе чимало тюркських елементів — у назвах, побуті, звичаях. У середовищі козацтва не були рідкістю татарські імена, а його іконографічним уособленням став козак Мамай; суто національні, як на сучасний погляд, прикмети останнього, від оселедця до шаровар, є орієнтальними за своєю генезою.

Це, однак, аж ніяк не означає “чужорідності” козацтва як суспільного елемента, його “запозичення” з татарського світу. Прихильникам таких поглядів на це явище, що сягають часів М. Костомарова (цей вчений обстоював думку, що “козацтво безсумнівно татарського походження, як і сама назва козак”, й був переконаний, що козацька верства була сформована старостами прикордонних замків), завжди бракувало переконливих аргументів. Порубіжні державці хіба що внесли до козацької стихії елементи військової організації (наприклад, поділ на роти), активно залучаючи козаків до боротьби з татарами, за що й удостоїлися звання гетьманів у романтичній історіографії

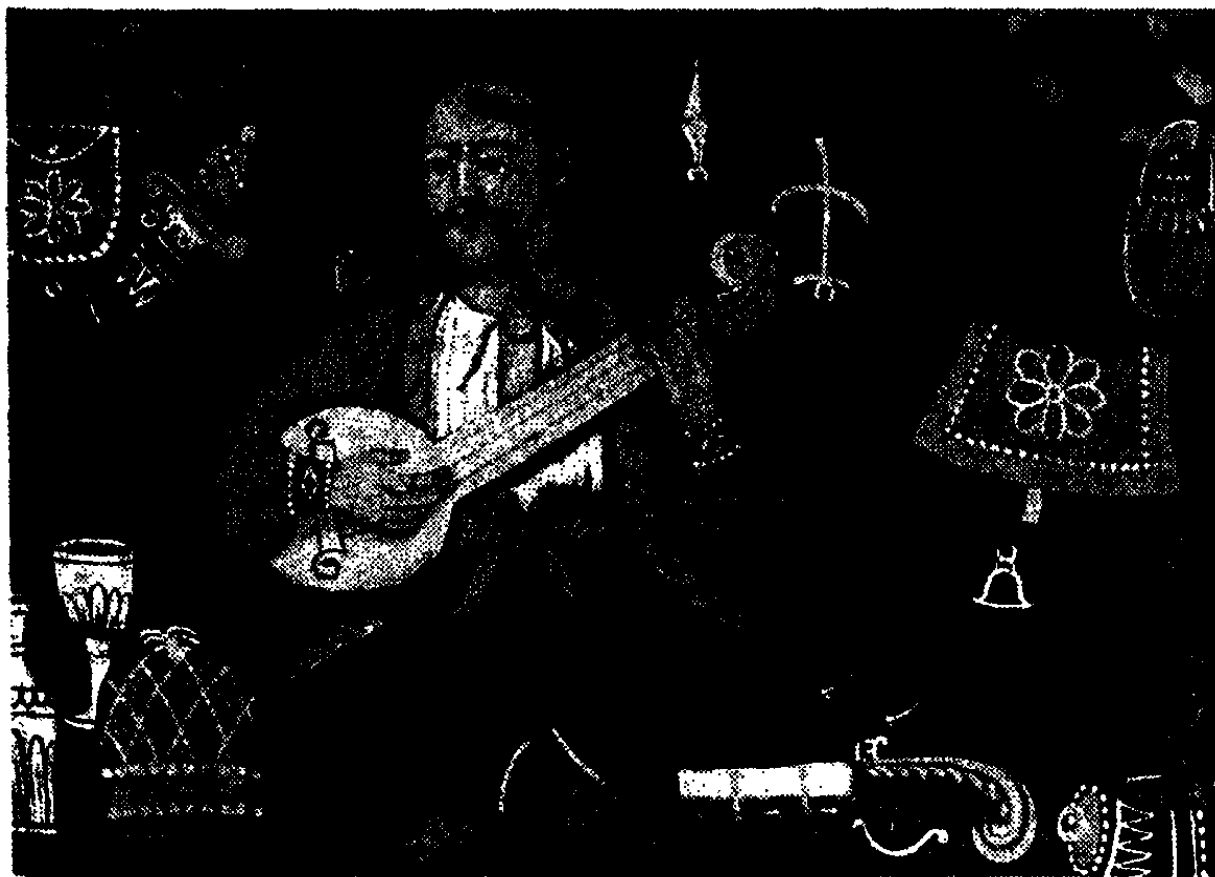
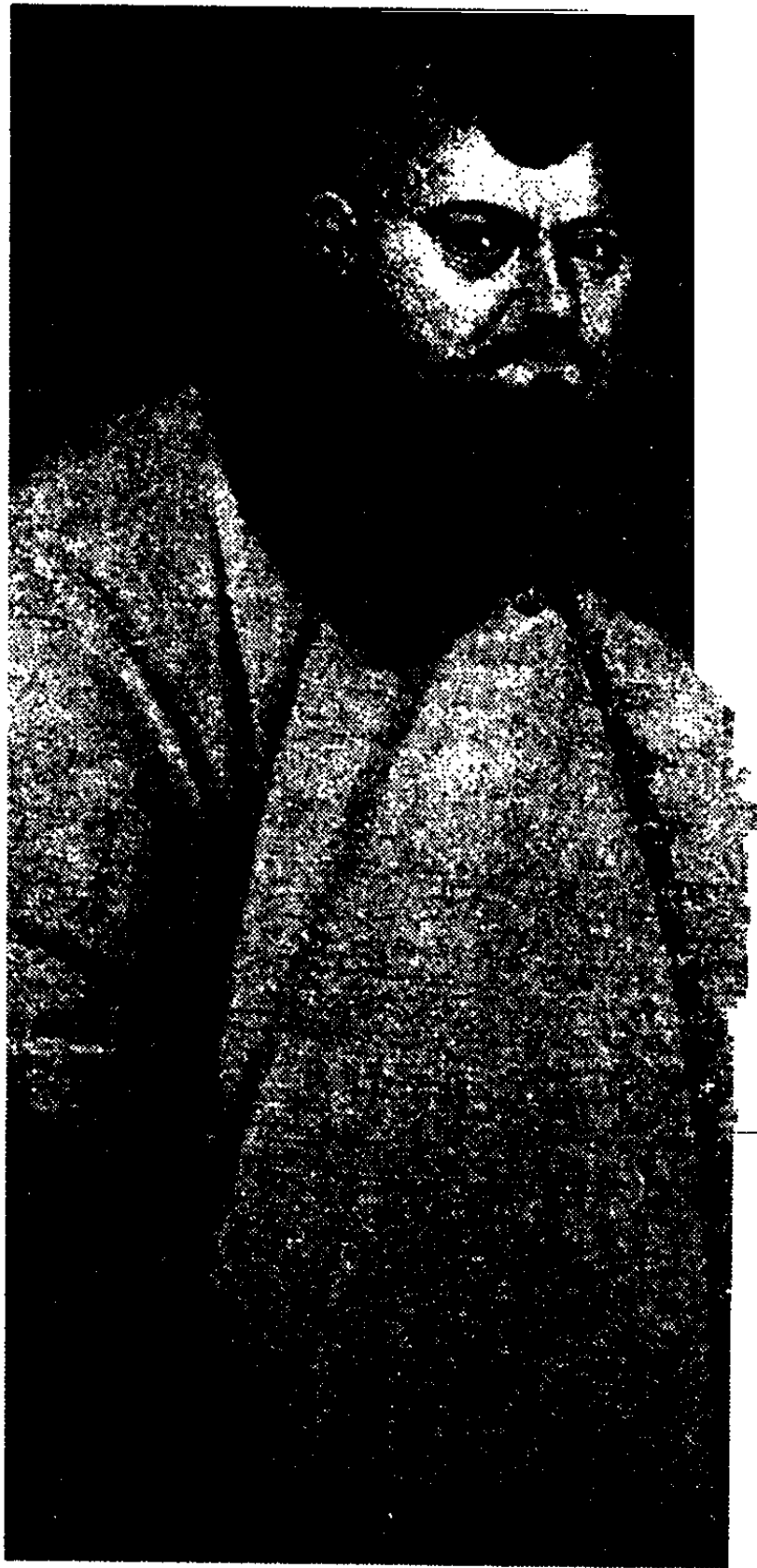

Рис. 46. Козак Мамай. Народна картина. XIX ст.

*Рис. 47-48. Гадані портрети князя Дмитра Вишневецького.
Копії з картин XVI ст.*

XVIII ст. У такій іпостасі виступають на сторінках тогочасних козацьких літописів черкаський і канівський староста Остафій Дашкович, хмільницький староста Предслав Лянцкоронський та князь Дмитро Вишневецький.

Останньому належить особливе місце в історії козаччини, оскільки, заклавши близько 1554 р. замок за Дніпровими порогами, на острові Хортиця (проіснував до 1557 р.), він, за висловом М.Грушевського, дав початок *“ідеї Запоріжжя як постійної твердині серед степового моря”*. Сама постать князя, названого Грушевським *“блискучим, променистим метеором”*, котрий перелетів через *“нерухливе, шаблонване”* українське життя середини XVI ст., набрала під пером дослідника романтичного ореолу й рис політичного діяча, налаштованого на цілеспрямовану боротьбу з Кримом. Однак уже на початку століття в літературі наголошувалося, що подібна оцінка хибує на певну ідеалізацію князя й не підкріплена достатньою кількістю фактів; що ж до самого Вишневецького, то *“в його діяльності, в його переходах від Литви до Туреччини та Москви, чиї політичні інтереси були різними, немає будь-якої політичної ідеї”* (М.Василенко). Такий мінімізаційний підхід здається досить виваженим і коректним, принаймні, за сучасного стану історичних джерел; водночас він аж ніяк не знецінює цю колоритну постать української історії, увічнену фольклорною традицією про козака Байду*. Вона уособлювала, за слушним визначенням Н.Яковенко, *“аристократичну сторінку в історії ранньої козаччини, яка об'єднала (хоч і ненадовго) козаків-простолюдинів не тільки з незаможною шляхтою, що козакуванням заробляла на прожиток, а й з гордими магнатами, шукачами лицарської слави”*.

Правлячі кола Польщі й Литви розглядали діяльність козацтва як дестабілізуючий фактор внутрішньо- й зовнішньополітичних відносин; прагнучи приборкати козаків, вони водночас вважали за можливе спрямувати їхню енергію в річище загальнодержавних інтересів. Адже, по суті, на неспокійній “україні” стихійно сформувалася сила, потреба

* Очевидно, вона є даниною не тільки мученицькій смерті князя, закатованого за наказом Сулеймана Пишного у 1563 р., а й особистим якостям Вишневецького, які приваблювали до нього сучасників. Небайдужість до долі князя продемонстрував навіть мало схильний до сентиментів Іван IV. Ще в 1563 р. його послі говорили про Вишневецького в Литві: *“Притек он к государю нашему, как собака, и потек от государя, как собака же”* (хоч потайки й мали дізнатись, чим пожалував авантюриста після повернення на батьківщину Сигізмунд-Август), *“и живет при короле ли, и в какой версте держит его у себя король”*. Однак, дізнавшись про смерть князя, Іван IV передав брянському Свенському монастирю низку маєтностей на помин душі Дмитра Вишневецького та двох його слуг — Конона й Івана.

в якій відчувалася ще в XIV ст. — недарма ж у 1358 р. представники Ольгерда під час переговорів з пруськими рицарями наполягали, щоб “Орден перемістився в пустелі між татарами й русинами для захисту останніх від татарських нападів і щоб Орден не залишив собі ніяких прав на русинів, але вся Русь безпосередньо належала б литовцям”^{*}.

Першим, хто вказав на можливість використання прикордонних відчайдухів для “послуги и обороны”, був Сигізмунд I. Він висловив ідею створення козацького війська, яке могло б успішно охороняти від татар дніпровські переправи; однак за його життя цей проект залишився нереалізованим. Лише в останній третині XVI ст. козацтво набуло певних організаційних форм і водночас було інкорпоровано до тогочасної станової структури.

Юридичне оформлення правового статусу цієї суспільної верстви почалося в 70-х рр. XVI ст., коли офіційні польські кола стали залучати козаків до виконання прикордонної служби. Для них було встановлено власний “присуд”, тобто їх було виведено з-під юрисдикції місцевої адміністрації й підпорядковано “старшому і судді над усіма низовими козаками”; цей судовий імунітет поширювався не лише на тих козаків, які перебували на королівській службі, отримуючи відповідну платню (їхня чисельність у 1570-х рр. коливалась у межах 300-500 чол.)^{**}, а й на тих, котрі виходили з пониззя Дніпра “на волость” (державну територію Речі Посполитої). Так абстрактна ідея козацької “вольності” сповнилася конкретним змістом і здобула офіційну санкцію, а козацтво, відокремлене в адміністративно-правовому плані від решти населення Речі Посполитої, почало конституюватись як особлива станова група.

Що ж стосується станових привілеїв козацтва, то питання про їхню генезу не раз поставало у вітчизняній історіографії^{***}, хоч і мало акцентувалось у літературі останніх десятиліть. На цьому тлі варті уваги міркування С.Леп'явка, котрий, наголосивши, що в традиційному

* Актуальність цієї ідеї в XVI ст. засвідчує проект організації оборони українських земель, запропонований у 1594 р. київським католицьким єпископом Й.Верешинським. За його задумом, на Задніпров'ї мав постати рицарський орден чисельністю 5-10 тис. чоловік, котрий водночас був би чимось на зразок воєнної школи для шляхетської молоді з усієї Речі Посполитої.

** Пізніше їх було названо реєстровими, бо вони фіксувались у спеціальному списку — реєстрі.

*** Ще на початку XVIII ст. козацький літописець Григорій Грабянка виводив ці привілеї від козарів — гаданих предків козаків, воєвничого народу скіфського походження; перевівши дану проблему в етнічну площину, він стверджував, що козаки “бяху от воинского чина отдревле и мечем упражняхуса, а не работным игом”.

1

суспільстві згадані привілеї не могли з'явитись ех нігіло, висловив умотивоване припущення, що козаки "успадкували" їх від тієї частини бояр-слуг, які, не спромігшись вивести собі шляхетство, знайшли "притулок" у козацтві; отже, реформування останнього в привілейовану верству було, по суті, спробою правового врегулювання боярського питання. На думку дослідника, "цим можна пояснити той факт, що на південній Київщині і Брацлавщині боярство зникає у другій половині XVI ст. без всякого видимого опору. І це тоді, як, скажімо, в околицях Овруча і Бару місцеве боярство вело довгу і вперту боротьбу, врешті-решт зберігши себе під іменем "околичної шляхти"... Показавшись, придніпровське боярство внесло в козацтво новий суспільний зміст і вже під новим іменем стало вимагати визнання своїх рицарських прав. Відбулось "обоярення" козацтва. Замість споконвічної досить аморфної прикордонної спільноти під впливом боярства утворилась сильна, соціально визначена верства".

Щоправда, сам науковець підкреслює, що ця гіпотеза ще потребує докладного обґрунтування джерелами, без якого вона залишається тільки соціологічною схемою. Такий підхід до проблеми стимулює

подальші дослідження й дає підстави для сподівань, що на одвічне запитання "откуль початок свой взяли козаки",

нарешті, знайдеться вичерпна
відповідь.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ
ЕТНОДЕМОГРАФІЧНІ
ПРОЦЕСИ

§1. Демографічні зрушення

Провідним чинником, що формував демографічну ситуацію в Україні впродовж другої половини XIII-середини XVI ст., був, поза сумнівом, “татарський фактор” — попервах у вигляді руйнівного Батиєвого погрому, а згодом — у формі небезпечного сусідства з “Татарією”, якою стали безкраї обшири українського Півдня.

Не варто доводити, що монгольська навала мала найзгубніші наслідки для давньоруських земель, передусім для Середнього Подніров'я, котре назавжди втратило роль політичного, економічного, релігійного та культурного центру всієї Русі. “Несть числа” селам, містам і містечкам, які були стерті з лиця землі завойовниками і вже ніколи не постали з руїн. Відродження міст унеможливлювалось запустінням їхньої сільської округи. Тож нащадки Михайла Всеволодича не випадково покинули батьківський Чернігів: археологічні дослідження показали, що в середині XIII ст. припинила своє існування переважна більшість поселень у межиріччі нижньої Десни й Дніпра, де, за твердженням давнього літописця, зосереджувалася “вся жизнь” чернігівських князів; мало минути понад півтисячоліття, щоб Чернігів досяг своїх колишніх розмірів. У Києві на кілька століть осередком міського життя став Поділ; верхнє ж місто залишалось німим свідком колишньої величі “матері руських міст”.

Втім, цей занепад не мав тотального характеру. Свого часу О. Андріяшев, аналізуючи демографічні наслідки монгольської навали, з подивом відзначив: “Здається, що не менше за інших частин країни мусило б зазнати шкоди від татар Посейм'я, що лежало недалеко від татарських кочовищ, але, зважаючи на те, що тут, як і давніше, скупчувалося багато дрібних князівств..., треба гадати, що тут чогось люду не поменшало”. Ще далі пішов П. Клепатський, зауваживши, що путивльське Посейм'я, яке в давньоруський період “не являло собою ласий шматок для шукачів уділу* й, очевидно, було зов-

* Дослідник, зокрема, нагадав слова одного з князів: “Лепши бы мне смерть, а не Курское княжение”.

сім не багатолюдним", у XIV-XV ст. перетворилося на "квітучу провінцію" (цей розквіт, до речі, простежується на матеріалах археології — у вигляді значних, до 3,5 м завтовшки, культурних нашарувань XIV-XV ст.); дослідник пов'язав цей феномен із плідною взаємодією місцевого населення й татар, вказавши, як на історичну аналогію, на літописних болоховців, "сєдящих за татари". Дану гіпотезу підкріплює епізод із відкупником Ахматом, у слободи якого люди "со всех сторон сшедшєся".

Це літописне повідомлення дає можливість під новим кутом зору подивитися на міграційні процеси другої половини XIII ст., котрі традиційно характеризуються лише як вплив частини місцевого населення на північ, у верхів'я Десни та Оки. Між тим уявлення про масову міграцію не мають під собою вагомих підстав, якщо не брати до уваги російські дворянські родоводи, котрі в своїй найдавнішій (чи, за традиційною термінологією, "легендарній") частині містять відомості про виїзди наддніпрянців до Північно-Східної Русі в XIII-XIV ст. Ще М. Грушевський зауважив, що "в генеалогіях московських боярських родів знаходяться згадки про перехід предка тої чи іншої боярської фамілії до Москви з України... (хоч самі по собі звістки генеалогій не дуже певні)". В останньому застереженні дався взнаки скептицизм щодо "легенд" як джерела вірогідної інформації, котрий безроздільно панував у історіографії XIX- початку XX ст.

За час, що минув, ставлення до "легенд" дещо змінилося. Зокрема, з метою верифікації "легендарних" відомостей було визнано за доцільне групування їх за спільними ознаками (зокрема, коли йдеться про виїзди, — за вихідною "адресою" родоначальників). Як приклад такої взаємоперевірки були запропоновані "легенди" Плещєєвих, Зюзіних та Ізмайлових, що їхні предки нібито виїхали з Чернігова в другій половині XIII ст.

Однак чернігівське походження Плещєєвих досить проблематичне: уявлення, нібито їхній предок, Федір Бяконт, батько московського митрополита Олексія (бл. 1293-1378 рр.), був чернігівцем, спростовується звісткою найдавнішої, кінця XIV ст., редакції "Житія Олексія митрополита" про те, що він "беаше родом боярин, от славных и нарочитых бояр литовских". Це ж стосується й Ізмайлових, котрі вважали своїм родоначальником татарина Івана Шаїна, який був "посажєн от Батия на Чернигове владетелем", а в 1257 р. перейшов на службу до Олега Інгваровича Рязанського. Вище вже йшлося про те, що жалувана грамота останнього (як, до речі, й грамота Івана IV, у складі якої вона збереглася) — фальсифікат XVII ст. Досить пізнім за походженням є, очевидно, й родовий переказ Зюзіних, в основі якого — радше

літературні ремінісценції (“Житіє Михайла Чернігівського”), ніж конкретний факт. Таким чином, комплексність в аналізі родоводних “легенд” у випадку з Черніговом є малоефективною, оскільки вони характеризують не стільки реальні демографічні процеси XIII ст., скільки пізніші “чернігівські алузії”. Що ж до хрестоматійного “київського благоплеменитого вельможи” Родіона Нестеровича, котрий у 1332 р. нібито емігрував до Москви з 1700 своїх дружинників, то інформація про його виїзд є однією зі звісток, пов’язаних з боярським родом Квашніних, які включено до Новгородського владичного зводу 1539 р. Поява цього комплексу відомостей пояснюється причетністю до укладення цього літопису Андрія та Івана Квашніних, котрі служили “у Новгороді, у владики”. Зроблені ними інтерполяції мали на меті підкріпити традицією власні позиції в місницьких спорах із родом Бутурліних, родоначальник яких — Акинф — виступає у звістці 1332 р. як головний суперник Родіона Нестеровича; боротьба між ними за старшинство серед московських бояр (“надо всіми большеинство”) закінчується поразкою й загибеллю Акинфа. При цьому не витримують історичної критики ані факт існування місницьких рахунків у XIV ст., ані розміри почту Родіона Нестеровича; відповідно, неможливо беззастережно покладатися на інформацію щодо його прабатьківщини.

В цілому ж у літописах і родоводах йдеться про поодинокі факти, а не про масові явища, характеризувати які здатні хіба що дані археології. Втім, і вони не однозначні, навіть такий виявлений розкопками феномен, як зменшення розміру сільських поселень на Подніпров’ї у XIII-XIV ст.: аналогічна картина спостерігалась і в інших регіонах східнослов’янського ареалу, що, на думку спеціалістів, не було наслідком монгольської навали або воєнних експедицій литовських феодалів. Найімовірніше, це явище було спричинено еволюцією форм землеробства — поширенням рільництва, а відтак, і найбільш раціонального за таких умов малодворного типу сільської забудови. І хоч остаточне вирішення цього питання — справа майбутнього, вже тепер цілком очевидно, що археологічні дані щодо зменшення сільських поселень у регіоні не можуть розцінюватись як безперечне свідчення збезлюднення регіону.

Подолання спричинених Батиєвою навалою явищ було непростим і тривалим процесом. Пріоритет у цій справі належав Галицько-Волинському князівству, де вже у середині XIII ст. розгорнулась активна реконструктивна діяльність. Елементом відродження міського життя стало заохочення колоністів із сусідніх країн — Польщі, Німеччини, Чехії, Угорщини, які чимало посприяли економічному піднесенню Галицько-Волинської Русі. Іноземцям протегували як останні Романо-

вичі, так і їхні наступники в XIV ст.; зворотним боком цієї доволі прогресивної протекціоністської політики була денационалізація міст, а згодом, в окремих випадках, — і дискримінаційні заходи щодо міщан-русинів. Це явище не поширилося далі на схід, де в XIV ст. поставали хіба що вірменські та єврейські громади. Щоправда, родоводи донесли звістку про виїзд предка Толстих і Тухачевських Індриса з Германії до Чернігова з 3-тисячною дружиною в 1353 р., але вона здається більш ніж сумнівною з огляду на епідемію, що охопила цей регіон у 1352 р.

Слід зауважити, що в XIV ст. міські поселення були відносно нечисленними, відділяючись одне від одного просторими лісовими масивами, які нерідко залишалися практично незалюдненими (це унаочнює щоденник Контаріні, котрий у 1474 р., мандруючи до Персії, проїхав від Любліна до Кафи). Що ж до українського Півдня, то він у цей час перебував під безпосереднім контролем татар. Саме на цей період, на думку деяких дослідників, припадає поява на Лівобережжі Дніпра низки населених пунктів, топографічно пов'язаних із річковими переправами, котрі, на жаль, практично не простежуються в сучасній географічній номенклатурі. За часів Вітовта на теренах "Татарії" з'явилися поодинокі форпости литовської експансії — фортеця св. Іоанна на нижньому Дніпрі й Чорний город поблизу Аккермана; водночас укріплювались давні українські міста, що й дозволило згодом стверджувати, що Вітовт "начал соиздати грады многи, зарубил Киев и Чернигов". Очевидно, що ініційоване ним розгортання фортифікаційного будівництва (як перед тим — діяльність братів Коріатовичів на Поділлі, яким літописець приписує розбудову Смотрича, Бакоти та Кам'янця-Подільського)* мало антиординську спрямованість; утім, період цієї, за виразом Я. Дашкевича, "литовської реконквісти" був недовгим, а наступники Вітовта повністю занедбали цей напрямок його політики.

Наприкінці XV ст. зміна традиційного щодо Криму зовнішньополітичного курсу великих литовських князів і їхня переорієнтація на Заволзьку Орду різко погіршили ситуацію в Україні. Татарські напади призводили до величезних втрат населення, котре фізично винищувалося і масово забиралося в полон. В окремі роки ці втрати сягали кількох сотень тисяч чоловік; взагалі ж для татарина було ганьбою привести з собою менше 10 бранців. У Криму полоняників перетворювали

* Власне, у білорусько-литовських літописах йдеться про заснування цих міст Коріатовичами, до появи яких "в Подольской земле не было ни одного города — ни деревом рубленого, а ни каменем бѣдованого". Тенденційність цієї звістки очевидна з огляду на існування названих міст у XII-XIII ст.; найімовірніше, літописець мав на меті максимально піднести роль Коріатовичів у загосподаренні Поділля.

на рабів, більшість яких згодом опинялась у Туреччині та інших країнах Сходу. Лише одиницям на чужині усміхалася доля (як славнозвісній Роксолані, дружині Сулеймана Пишного); загал чекали виснажлива праця та тяжкі випробування.

Чимало сучасників переймалося їхніми бідами, і серед них, зокрема, вже не раз цитований Михалон Литвин, котрому доводилось бувати в Криму. Нині стали класичними його характеристика Кафи (“не міста, а поглиначка нашої крові”) й опис тамтешнього ринку з рядами зв’язаних один із одним невільників, що нагадали Литвину журавлині ключі, які назавжди покидають свою батьківщину. Проникливість цього образу посилює сцена прощання з литовцем одного з полоняників, котрий уже ступив на корабель, що відвезе його на чужину, звідки немає вороття. У літературі його монолог подеколи розглядають як риторичний прийом, покликаний спонукати співгромадян Литвина позбутися різних пороків, щоб у татарській неволі “не загинуло все наше плем’я” — перспектива, реальність якої мала підкреслити згадка про перекопського митника, котрий, зустрівшись із Литвином, розпитував його, звідки везеться до Криму ця безліч невільників і чи залишились ще люди на його батьківщині.

Інший сучасник ставив риторичне запитання: “Хто з істориків підрахував, скільки десятків тисяч наших братів взяли татари у той чи інший час, хто склав до купи цілу суму і при цьому підрахував приплід, який могли дати ті схоплені, мешкаючи у нас і збільшуючи кількість нашого народу? ... Хоча, кажуть, ця кількість безконечна, а я не знаю, чи вистане цифр, щоб вирахувати таку велетенську кількість людей, яку втратив наш народ через татар і все ще втрачає”. І справді, визначити цю цифру досить непросто; за попередніми підрахунками Я. Дашкевича, вона дорівнює, щонайменше, 2-2,5 млн. вбитих і полонених.

Знекровлюючи Україну, татарські “наїзди” суттєво впливали й на структуру заселеності її обширів. Безпосередні наслідки цих нападів окреслив П. Клепатський, аналізуючи колонізаційні рухи XVI ст.: “Та чи інша місцевість сьогодні, наприклад, була ще залюдненою, а завтра, дивись — прийшли татари, й вона порожніє. Про насельників такої місцевості можна сказати словами Сааді, що “цих вже нема, а ті далеко”: частина загинула від шаблі чи потрапила в полон, решта розбіглася в різні боки й могла більше не повернутися на обжиті місця. Від міст залишалися городища, від сіл — селища*, вся ж місцевість

* Сумну картину цілковитого спустошення українських земель змальовує акт надання Олелька Володимировича своєму бояринові Олехну Сохновичу, котрому жалувалися “городище старое над Днепром Покалаурово, селнище Бұлачнин, селнище Круглае, селнище Сошниково ... и к тому три городища за Днепром: Бұсұрменское, Ярославское, Сальково

Рис. 49. Роксолана. Портрет XVI ст.

з озерцом Линовым, а селище Процево, а друге имене — селище Белки, Моунач, селище Веприки, селище Островы над Ирпенем и Унавою, селище Махиовщина, а землю над Здвижею Мелеховщину, а над Тетеревью Трудневщину и Тригубовщину, а на Росаве в поле два городища — Полствин и Кузяков”. Наявне в тексті документа застереження (“а пак ли бы на котором селищи люди осели, то тые люди мають быти послушны” Олехну та його нащадкам) свідчить про те, що окреслені обшири були абсолютною пусткою ще перед татарськими погромами кінця XV ст.; пізніші документи унаочнюють, що вони залишалися такими й у першій чверті XVI ст.

або перетворювалася на пустелю, або ставала тереном для ухожого промислу”.

Цим тереном, власне, стала вся південна Наддніпрянщина, на яку практично не поширювався державний контроль ВКЛ: у XVI ст. московські “сторожі” вільно почувалися на колишній Переяславщині, а вихідці з Сіверщини (вона, нагадаємо, залишалась у складі Росії до Деулінської угоди 1618 р.) становили значну частину місцевих уходників. Крім цих промисловиків, що жили тут “на мясе, на рыбе, на меду”, в ревізіях середини XVI ст. згадуються тільки “копачі”, котрі в пошуках скарбів розривали давні кургани.

За матеріалами тих же ревізій виразно простежується процес скорочення кількості сільських поселень внаслідок їх “воювання” кримчакми. Зокрема, у 1552 р. ревізори Київського замку занотували факт запустіння низки митрополичих сіл і навіть кількох місцевих монастирів (“Монастырь был Святое Пречистое Гинлецкий и к тому монастырю озера и сеножати бывали, нижи от татар запустели... Монастырь Зарубский Святое Пречистое, и к тому монастырю бывала также пашня, бортиная земля, озера, бобровые гоны; теперь пусто — один чернец стережет для пожару (тобто має запобігати пожежам — авт.)”). Симптоматичним є й те, що в XVI ст. елементом територіальної структури на Київщині, Сіверщині та Брацлавщині виступали не лише міста, містечка й села, а й так звані “землі” — території з мінімальним населенням, яке нерідко не було постійним. Темпи розвитку урбанізаційних процесів у цих регіонах були вкрай повільними. Так, за підрахунками П. Саса, в середині XVI ст. на Брацлавщині нараховувалося лише 2 міста й 4 містечка, тимчасом як на Волині їх було відповідно 32 і 89.

Відзначені негативні моменти не перекреслюють того факту, що багатікові контакти з татарами суттєво позначились на ментальності, побуті й звичаях населення українських земель. Але, попри ці та інші іноетнічні впливи, зберігалось усвідомлення його національної ідентичності — “руськості”, що сприймалась як категорія не тільки етнічна, а й конфесійна*.

* Зокрема, охрещення за православним обрядом розцінювалось як перетворення на “Русина”. Це добре ілюструє легендарне оповідання про литовського князя Гинвіла, котрий одружився з дочкою тверського князя Бориса, для чого “окрестился в рускую (православну — авт.) веру, и далн ему имя тестя его, князя тверского — Борнс. И тот Гинвил, нареченный Борнс, вчинил город на имя свое на реце Березыни и назвал его Борнсов. И вудучи ему русном, был вельми набожен”. Аналогічна метаморфоза зафіксована в “Тератургимі” Афанасія Кальнофойського: після переходу в православ’я уродженець Помор’я кальвініст Мартін став “східної церкви слухняним русином”.

Щоправда, досить відчутним був і тогочасний регіональний партикуляризм, адміністративно-правове відчуження окремих земель. Джерела XV-XVI ст. вирізняють певні територіальні групи місцевого населення: киян, волинян, подолян тощо. Згадуються й сіврюки — нащадки літописних сіверян, які зберігали свою етнографічну самобутність до XVI ст., коли почалась інтенсивна колонізація Сіверської землі Московщиною. Інша хвиля міграційних рухів була пов'язана з енергійним просуванням волинських князів на Київщину та Брацлавщину в другій половині XVI ст. Спричинене цим переміщення населення, підриваючи основи регіоналізму, разом з іншими чинниками сприяло формуванню нового типу етнічної самосвідомості, що ствердився у наступні століття.

§2. Етнополітична термінологія XIV-XVI ст.

Як уже відзначалося, впродовж XIV-XVI ст. населення українських земель вважало себе “руським” (“русью”, “русинами”), а самий термін “Русь”, остаточно втративши своє первинне, вузьке, значення, виступав як назва всього східнослов'янського ареалу. Втім, складні політичні та етнокультурні процеси окресленого періоду не могли не позначитись на цілісності цього поняття, в межах якого стали виділяти “Малу”, “Велику”, “Червону”, “Білу” й “Чорну” Русь.

“Малоросійська” традиція є найдавнішою на теренах України. Її започаткували галицько-волинські князі, ініціювавши створення власної митрополії в межах колишньої загальноруської (близько 1303 р.). Цей феномен був осмислений візантійськими ієрархами як виділення зі складу “Великої Русі” (у грецькій огласовці — Росії), що охоплювала 19 єпархій, “Малої Русі” в складі галицької, холмської, перемишльської, володимиро-волинської, луцької та туровської єпископій

(тобто Галичини, Волині й Турово-Пінщини). Попри всю ефемерність цього новотвору, запроваджена греками термінологія прижилась на місцевому ґрунті, потрапивши й до світської титулатури: останній галицько-волинський володар Юрій-Болеслав II у 30-х рр. XIV ст. іменував себе “князем усієї Малої Русі”; “королем Ляхії та Малої Русі” називали польського короля Казимира, котрий поширив свій політичний контроль на значну частку володінь Юрія-Болеслава.

У церковному вжитку межі “Малої Русі” як поняття не залишалися сталими, оскільки ця назва поширилась і на створену близько 1317 р. литовську митрополію з центром у Новогрудку. Тож, як бачимо, здійснений у XIV ст. термінологічний поділ Русі мав не етнічне, а церковно-політичне підґрунтя. Якщо ж зважати на те, що константинопольські патріархи то ототожнювали “Малу Русь” із Волинню, то відносили до неї Київ і Смоленськ, стає зрозумілим, що, запроваджуючи цей термін до широкого обігу, вони далеко не завжди орієнтувались у тогочасних географічних реаліях.

До останніх слід, очевидно, віднести поділ руських земель на “верхні” та “нижні”, відомий ще за давньоруської доби (зокрема, в Іпатіївському літописі “верхньоземськими” названі Новгород, Смоленськ і брянський Карачов). Так, автором антикатолицького твору, написаного на замовлення сербського воєводи Стефана Якшича у 1511 р., був Василь Никольський “от Дольнеє Русн” — очевидно, писар литовської великокняжої канцелярії того ж імені, уродженець Чернігівщини, котрий у 1508 р. в почті князів Глинських виїхав до Росії. Як “Поннзовьє” згадується Наддніпрянина в безмитному листі Сигізмунда-Августа (1558 р.). Наприкінці XVI ст. “Нижньою Руссю” називав Подніпров’я київський єпископ Й. Верещинський. Цей же термін фігурує в подорожніх нотатках Амброджіо Контаріні (1474 р.); щоправда, за твердженням венеціанця, Київ був розташований поза межами “Нижньої Русі”, до якої він зараховував, зокрема, бачені ним Луцьк, Житомир і Білгород. Зазначений факт, як і деякі інші середньовічні уявлення про географію українських земель, ще не знайшов свого пояснення. Однак цілком очевидно, що архаїчний поділ східнослов’янських земель на “верхні” та “нижні” обумовлювався їхніми просторовими характеристиками, а не етнографічною забарвленістю.

Зрозуміло, що в XIV-XVI ст. у межах східнослов’янського ареалу відбувалися складні процеси етнічної диференціації, котрі згодом призвели до формування російської, української й білоруської народностей. Специфічні мовні ознаки кожного з названих етносів простежуються з XIV-XV ст., однак упродовж тривалого часу ці діалектні відмінності (у комплексі з особливостями духовної й матеріальної куль-

тури) не усвідомлювалися їхніми носіями як національні. На побутовому рівні фіксувалася радше регіональна (“земельна”) приналежність. Паралельно зберігалось уявлення про “одноплемінність” усіх східних слов’ян. Цікаві, хоч і непрямі свідчення на користь цього навів московський дослідник Б.Флоря. За спостереженнями науковця, в польській літературі XVI ст. побутувала думка, що русини Литви і московити мають однакову мову та спільну релігію, й лише “жорстока тиранія” московських володарів відлякує православне населення ВКЛ від перспективи переходу під їхню політичну зверхність; коли ж після смерті останнього Ягеллона (1572 р.) було висунуто ідею обрання королем Івана IV, у польській публіцистиці знайшлося місце як для застережень, що русини “труснуть рогами”, отримавши “государя своєї віри, своєї мови та свого народа”, так і для тверджень, що властиве московитам “варварство” не є нездоланим бар’єром на шляху об’єднання Росії з Річчю Посполитою — з огляду на вже набутий поляками досвід “цивілізаторства”: “Погляньте, яким був раніше люд литовський і руський, а московський люд — це та ж Русь і те ж плем’я”*.

На думку Б.Флорі, є всі підстави вбачати в цих висловах репродукування уявлень, характерних для тогочасного східнослов’янського середовища, адже “в польському суспільстві не існувало якоїсь самостійної традиції щодо етнічних відносин у Східній Європі... ; до того ж, представники польської еліти аж ніяк не були зацікавлені в тому, щоб підкреслювати єдність східного слов’янства (й тим самим, хай і в непрямій формі, визнавати справедливість претензій московських господарів на давньоруську спадщину)”.

Втім, політичне, а з середини XV ст. — і церковно-ієрархічне відчуження руських земель, зрештою, мали позначитись на свідомості їхніх мешканців. Б.Флоря вважає, що це відбулося в останній чверті XVI ст., коли з’явилося навіть генеалогічне “обґрунтування” уявлень про “русь” і “московитів”, як два різні народи: за твердженням Стрийковського, їх нібито започаткували брати Рус і Москва. Заслуговує на увагу саме “братній” характер їхніх взаємин, який пізніше, у 20-х рр.

* Заради справедливості відзначимо, що й сама Польща тривалий час користувалася репутацією “варварської землі”, заселеного простим народом суворого краю, “де по замерзлих водах морів пробігає сарматський селянин” у пошуках бурштину (так наприкінці XV ст. характеризував Польщу “німецький Горацій” Конрад Цельтіс). Ця “сарматська” термінологія Цельтіса не була випадковою, оскільки в Європі від часів раннього середньовіччя усталилась думка про слов’янський світ як Птолемеєву Європейську Сарматію, що простягалась від польсько-німецьких кордонів до Танаїсу (Дону); у XV-XVI ст. ці уявлення розвинулись у так званий сарматизм — суто польський паросток “яфетичної” теорії походження слов’янства.

XVII ст., декларували й такі різні за політичною та конфесійною орієнтацією особи, як Іов Борецький та Йосиф Рутський. Перший, звертаючись до царя, порівнював русинів і московитів з біблійними персонажами — “єдиноутробними” братами Йосифом та Веніаміном; другий у листі до Риму зазначав, що мешканці Московії вважають себе братами русинів.

Заслуговує на увагу термінологічне оформлення цього етапу етнічної диференціації східного слов'янства. Наприкінці XVI ст. на теренах Речі Посполитої після 200-річного забуття раптово відродилась назва “Мала Русь (Росія)”. У XIV ст. цей термін, за слушним спостереженням М. Грушевського, “не встиг відповідно стверднути і викристалізуватись, а в XV віці й зовсім зник з видовні”. Його нову появу вчений пов'язав із наявністю в титулатурі московських митрополитів (з 1589 р. — патріархів) визначення “всієї Русі”: “коли київським митрополитам прийшлося зав'язати зносини з московським правительством, головню задля грошових і всяких інших підмог з московського скарбу”, їм “незручно було писатись в листах до московського правительства тим титулом, який вони уживали у себе вдома — “митрополита київського, галицького і всієї Русі”. Уживаючи далі в усіх інших випадках цього титулу й титуловані так своїм правительством, вони в листах до московського правительства починають себе наново титулувати митрополитами “Малої Росії”.

Документом, що започаткував цю практику, вважається лист Львівського братства до царя Федора Іоанновича з проханням про надання коштів на відбудову Успенської церкви й шпиталю (1592 р.). Через чотири роки афонський чернець Іван Вишенський звернувся з посланням “ко всем православным хрнстианам Малоє Руссин, народу русскому, литовскому н лядскому”. В наступному столітті цей термін здобув визнання не тільки в церковних, а й у політичних колах.

Втім, було б помилкою ототожнювати “Малу Русь” зламу XVI-XVII ст. з “Малоросією” XIX ст., оскільки перше поняття охоплювало не лише українські, а й білоруські та, частково, литовські землі* — власне, територію київської митрополії. Це й не дивно — з огляду на церковне походження даного терміна; однак, на відміну від “Малої Русі” XIV ст., у XVII ст. цей термін набув певного етноісторичного змісту, що й забезпечило йому тривале життя. “Малій Русі” як макротопоніму відповідав перехідний тип етносу — білорусько-українська

* Одне зі своїх послань Іван Вишенський адресував “хрнстианам Малої России — братству Львовскому н Виленскому”. Захарія Копистенський у “Палінодії” писав: “Россия Малая.., то есть Киев н Литва”.

спільнота. Щоправда, її представники, як і раніше, вважали себе “русько”, “русинами”, а не “малоросіянами” чи “малоросами”; що більш парадоксально — в сусідній Московщині їх від початку XVII ст. звали “білорусцями”, а їхню “руську” мову й віру — “білорусскою”*. Не можна не погодитися з Б.Флорею, котрий, ґрунтовно проаналізувавши це питання, зауважив: “Поява в російських джерелах першої половини XVII ст. таких термінів як “Белая Русь”, “білорусцы”, “білорусская вера” для позначення території, яку займали в Речі Посполитій східні слов’яни, населення, яке мешкало на цих обширах, його віри, видається важливим свідченням того, що й росіяни поступово (можливо, почасти стихійно) почали усвідомлювати, що східні слов’яни на теренах Речі Посполитої являють собою певну спільність, відмінну від російського (великоруського) народу”. Водночас дослідник наголосив, що поява цієї термінології в російському діловодстві не дає жодних підстав для тверджень про завершення етногонічних процесів на руських землях Польщі й Литви, про чітке усвідомлення в XVII ст. відмінностей між українцями та білорусами.

До речі, охрестивши “Білою Руссю” східнослов’янські регіони Речі Посполитої, росіяни вдалися до терміна, який тривалий час уживався лише стосовно їхньої батьківщини. Щодо Північно-Східної Русі ця назва використовувалась уже на початку XV ст., виступаючи як рівнозначна з “Великою Руссю”. Її можна зустріти як у різноманітних писемних пам’ятках, так і на картах (зокрема, італійських, де фігурує “Біла Русь, або Московія”); при цьому самі московити воліли називати свою землю “Руссю”. Однак на початку XVII ст. джерела нотують нове, локальне, значення терміна “Біла Русь”: так називали в Речі Посполитій округу Полоцька, Вітебська, Орші, Могильова й Мстиславля, тобто сучасну Східну Білорусь. Відтак, по різні боки московсько-литовського кордону в поняття “Біла Русь” вкладали зовсім різний етногеографічний зміст. Ця суперечність зайвий раз засвідчує, яким непростим був процес номінування нових історичних реалій.

Неважко помітити, що, аналізуючи термінологічне оформлення етнокультурних процесів у східнослов’янському ареалі, ми дещо забігли наперед і вийшли за хронологічні межі нашої праці, позаяк логіка дослідження змусила нас “зазирнути” до першої половини XVII ст., щоб переконатися: тогочасний поділ східного слов’янства був двочлен-

* До речі, ця “білоруська мова” (Й.Рутський у листі до Риму називав її не більш відмінною від мови “московитів”, ніж говірка мешканців Бергамо відрізняється від тієї, якою розмовляють у “вічному місті”) здавалась малозрозумілою в Московщині — грамоти “білоруського письма”, які надходили до місцевих приказів, там перекладали.

ним і в своїй основі політичним. Гадаємо, це стане застереженням від спроб розглядати події XIV-XVI ст. під кутом зору “українського питання”: адже, перейнявши цю ідею, навіть твердження Контаріні про існування “Верхньої” та “Нижньої” Русі можна витлумачити як свідчення існування в XV ст. “двох етноісторичних реальностей” — Росії та України (дарма що в межах останньої чомусь не знайшлося місця для Києва). На жаль, і в суто наукових працях є місце для подібних “реконструкцій” — як і для “праведного гніву” на адресу тих, хто обстоює “проблематичну етноісторичну єдність” східного слов’янства в XV ст., “навіть не згадуючи” про Україну.

И справді, термін “Україна” фігурує ще в давньоруському Іпатіївському літопису — втім, тільки в своєму “окраїнному” значенні, що недвозначно демонструє його використання в тому ж літопису щодо території Польщі й пов’язане з цим словосполучення “ляхове-україняне”. Таке його значення зберігалось і в пізніші, литовські часи — при цьому в державі з центром у Вільно “українними” вважалися не тільки Чернігів і Київ, а й Полоцьк і Вітебськ. Щодо мешканців цих “україн” від XV ст. використовувався термін “люди українные (вкраинные)”, “украинники” (“вкраинники”), головню, коли йшлося про специфічні явища місцевого життя, пов’язані з їхнім периферійним статусом (прикордонні конфлікти, татарські “наїзди”, свавілля адміністрації тощо). Так, у 1486 р. Казимир Ягайлович передав Іванові III: “С твоей земли люди нашим людям вкраинным, мценянам и любучанам (мешканцям поцьких міст Мценська й Любутська — авт.), многне шкоды починили в татьбах и в разбоях, и в грабежах”; у 1498 р. великий князь литовський Олександр закидав тому ж Іванові III, що його посол до Туреччини й Криму Михайло Плещеев на зворотній дорозі “поехал полем, и многнх людей и татар с собою взял, и шел мимо Черкасы, и мимо Канев, и мимо Кнев, а вестн вкраинникам нашим не хотел некоторое дати о тых татарах; ... сам поехал до Путивля, а татарове, которые с ним ехали, впадши в нашу землю, шкоды немалые нам починили”; того ж року він мусив виправдовуватись перед Іваном III, що “кривды великие”, заподіяні росіянам у Мценську, Рильську, Путивлі, Смоленську та Полоцьку, сталися без його відома і тепер він “до тых своих урядников до городов украинных посылает без мешканья и кажет вснх тых дел доведатися”.

Така географія “україн” не дає можливості інтерпретувати литовських “україників” як українців; у неетнографічному сенсі вживався цей термін і московською стороною (наприклад, перед початком московсько-литовських переговорів 1503 р. Іван III мав наказати “своим украинным князем и наместникам, и волостелем, и всем своим украинникам,

чтобы великого князя Александра украинам зацепки (тут: шкоди — авт.) некоторой не чинил”).

Щоправда, згідно з твердженням М. Грушевського, в XVI ст. слово “україна” перестає “уживатись у загальному значенні пограничної землі, спеціалізується для Середнього Подніпров’я і з часом стає не тільки технічним виразом, але й власним іменем для східно-південних українських земель (Подніпров’я з Середнім Побужжям)”. Однак ця тенденція ще недостатньо простежена в спеціальній літературі, як і процес подальшої еволюції даного терміна. Тож, гадаємо, варте уваги спостереження Г. Боряка, котрий зауважив, що наприкінці XVI ст. назва “Україна” поширилась із традиційних “українних” воєводств, Київського й Брацлавського, на інші українські землі, що й відбилось у сеймовій постанові 1580 р., де згадується “Україна Руська, Київська, Волинська, Подільська, Брацлавська”. Цікаво, що кордони України однаково окреслені в сеймовій постанові 1643 р. (в ній ідеться про “комори від границь московських через Україну до Валахії”) та в “Описі України” Боплана (1651 р.), який розумів під нею “кілька провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії”.

До речі, впродовж тривалого часу “Україна” не включала у себе Сіверщину. “Співіснування” цих історико-географічних понять засвідчують писемні пам’ятки XVII-XVIII ст., зокрема український хронограф за списком Л. Боболінського (повідомлення про перехід під “защиту и опеку” царя Олексія Михайловича Богдана Хмельницького “со всем Малоросским панством (державою — авт.): Севером и Украинною, и целым Запорожьем со всеми казаками”), Могильовська хроніка (“на Україні за Дніпром і на Сівері”), літопис Самовидця (“миогне выходил на Украинну на мешкання и у Сивер”; “того ж року великая саранча была на Украинне и коло Стародуба на Сивере”). Водночас Сіверщина вважалася частиною “Малої Росії”, що унаочнює “Скарбниця” І. Галятовського (1676 р.): “в Малой России, на Северу, близко места Чернигова”; “в Малой России, на Северу, есть место, Погар названное”. На цих прикладах неважко переконатись, як просто взаємодіяли між собою різноманітні макротопоніми в процесі складання нових етноісторичних реалій.

На закінчення зробимо кілька зауважень стосовно теоретичних засад, які формували етнічну свідомість у XVI ст. Як уже відзначалось, ті русини, котрі, завдяки європейській освіті, прилучились до кола гуманістичних і ренесансних ідей, плекали пов’язані з Руссю античні алюзії, вважаючи себе нащадками скіфів, сарматів і роксоланів. Усвідомлення вищості польсько-латинських культурних стереотипів

розщеплювало чи, точніше, ієрархізувало національну свідомість, в якій *“руськість”* поступалася місцем усвідомленню своєї належності до *“польської нації”*.

Серед православного духовництва (його представники в 1476 р. вустами митрополита Мисаїла ідентифікували себе як *“росснійскіх славян”*, *“росснійскіх сынов ... великородного славянського языка”*) побутував і далі етногонічний міф про походження русів від Яфета, в категоріях якого осмислювались як взаємини із *“московитами”* (вони вважались частиною *“Яфето-Росского”* племені), так і нові соціальні реалії. Згадаймо хоча б хрестоматійну характеристику козацтва в маніфесті 1621 р.: *“Се ж бо то плем'я славного народу руського, з насіння Яфетового, що воювало Грецьке царство морем Чорним і сухопуттю”*. Що ж до самого козацтва, то саме йому як найрухливішому й найактивнішому елементові *“українного”* суспільства судилося відіграти провідну роль у формуванні етнотипу українця-*“козако-русса”* (не дарма ж уживані щодо козаків назви — *“черкаси”* та *“хохлачі”* — згодом поширилися на все українство).

ЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

ДУХОВНА
КУЛЬТУРА

Темпи культурного розвитку українських земель у XIV- першій половині XVI ст. відповідали загальному сповільненому плинові тодішнього суспільного життя. З огляду на це не дивно, що литовські часи подеколи розцінюють як втрачені для вітчизняної культури, передусім, для письменства, що його стан не може не вражати на тлі надбань давньоруської доби. Не випадково М. Грушевський, звернувшись до цих часів у своїй “Історії української літератури”, з щирим розпачем зауважив, що вони “стеляться перед очима дослідника такою порожньою, безплідною пустинею, що він збен-тежено стає, боячись пускатися в позбавлену всяких орієнтаційних знаків пусту просторінь... Ні одного місцевого літопису з тих часів! Ні одного ліричного викрику! Ні навіть релігійно-моралістичного роздумування над тими переворотами, які проходили в житті..!”

Згодом ця вкрай песимістична оцінка літературного процесу XIV-середини XVI ст. не раз коригувалася. Зокрема, наголошувалося, що брак оригінальних творів письменства компенсується значною кількістю перекладів, різноманітних компіляцій, нових редакцій Євангелія, творів патристики, агіографії тощо. Гадаємо, однак, що йдеться все-таки про речі неспівмірні й треба визнати, що втрати, яких зазнала українська культура в окреслений час, подеколи є непоправними, як, наприклад, занедбання власної традиції літописання, брак котрої у XIV-XVI ст. так і не вдалося надолужити в історичній перспективі. І якщо навіть погодитись із думкою про можливість подвійної паспортизації літописів ВКЛ (здебільшого званих білорусько-литовськими), атрибутувавши їх як “спільне надбання білорусів та українців”*, це аж ніяк не притлумить того очевидного факту, що до свідомості українства вони ввійшли лише завдяки “посередництву” польських хроністів і лише у XVII ст., коли наступ католицизму на “руську” віру активізував національну свідомість тогочасної людності, викликавши своєрідну “захисну реакцію” — інтерес до свого коріння, свого минулого. Цей пошук власного історичного “я” зрештою привів українську духовну

* Фактично можна стверджувати тільки те, що до їхньої першої редакції, яка постанала у Смоленську в середині XV ст., доклав рук киянин, котрий, як уже відзначалося, “был млад”, коли пішов із життя Скиргайло.

еліту до некритичного (а іноді — й суто механічного) засвоєння доробку польської і, водночас, московської історичної думки; зрозуміло, що поєднання цих двох цілком різних начал у компліятивних українських літописах XVII ст., які лягли в основу національної історіографії, аж ніяк не сприяло формуванню цілісного історичного самоусвідомлення.

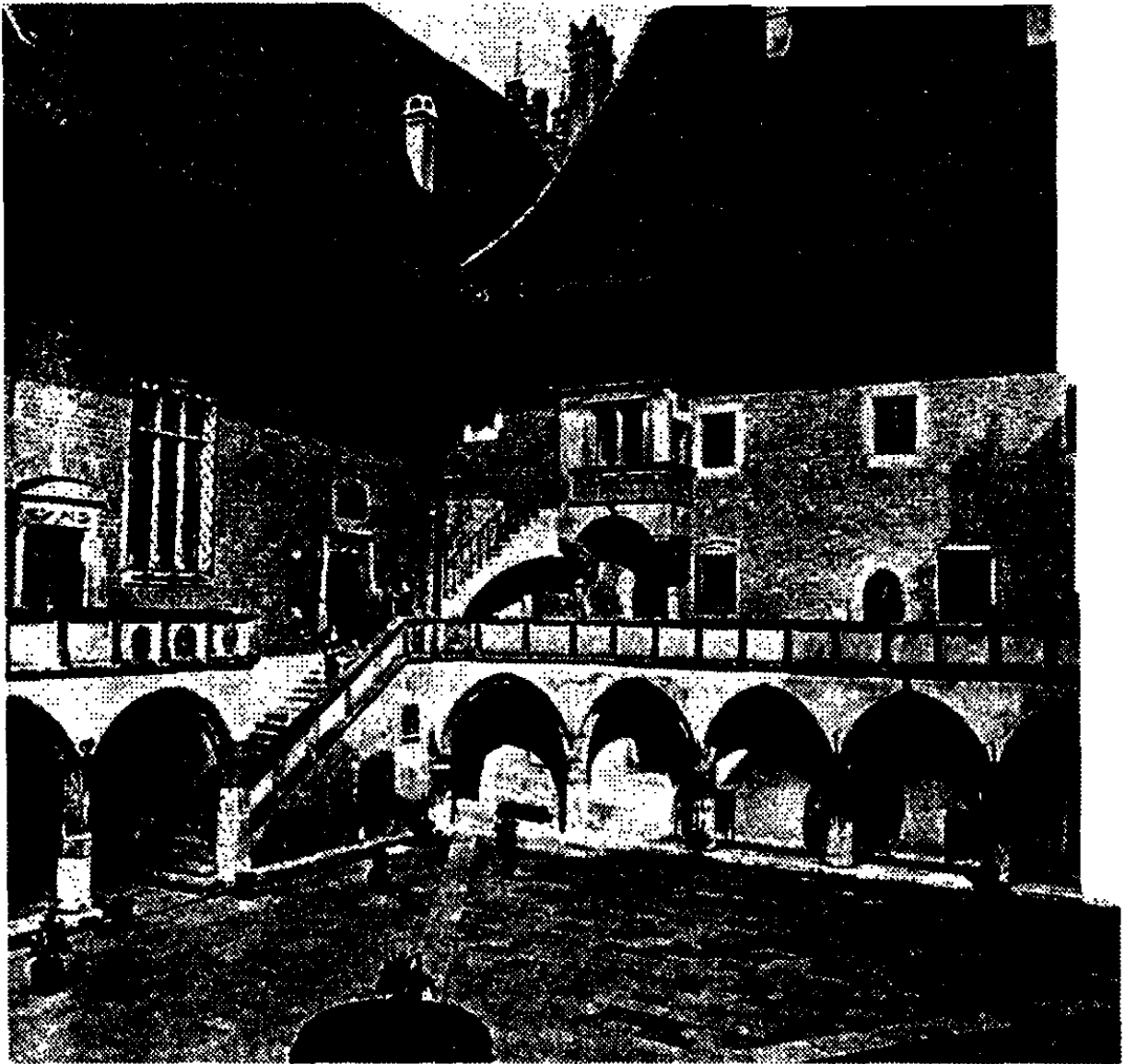
Паралельно з цим і далі панували вкрай невиразні уявлення про власну минувшину; тож коли Гійом Левассер де Боплан (французький військовий інженер, котрий 17 років служив у коронному війську в Україні й залишив її перед самою Визвольною війною) захотів “дослідити історію русів, щоб узнати де що про давні часи цих місцевостей”, то, “розпитавши кількох найученіших з-поміж них”, почув лише “давній переказ”, згідно з яким 2 тис. років тому Чорне море “покривало усі ці рівнини” (й тому “всі руїни старовинних замків і древніх міст... розташовані на підвищеннях та найвищих горах і жодної — на рівнинному місці”)*, згадку про цілковите знищення Києва (за винятком Софійського та Михайлівського соборів) “близько 900 років тому” (!), а також нарікання на “великі й тривалі війни, які спустошували їхню землю з краю до краю”, спричинивши загибель бібліотек.

Втім, oprіч воєн і пожеж, був ще один фактор, під впливом якого порожніли місцеві бібліотеки. З перенесенням митрополичого осередку на північний схід Русі розгорнувся процес, який можна було б визначити в сучасних термінах як “вивіз культурних цінностей”. Практика, започаткована митрополитом Максимом, котрий переїхав до Володимира “со всем своим житьем”, знайшла продовження в діяльності його наступників, які, словами Вітовтового окружного послання (1415 р.), “всю честь церковницю киевское митрополини ниде относили”. Немає сумніву, що значну частку цієї “чести”, з огляду на високу цінність рукописів, становили книжкові багатства**.

Внаслідок цього в подальші часи південно- й західноруські поціновувачі “писання книжного” нерідко втамовували свою духовну спрагу з московських джерел. Відомо, що “найвищий” писар Казимира Ягеллончика пан Якуб звертався до свого приятеля, відомого московського купця й архітектора Василя Дмитровича Єрмоліна, з проханням при-

* Очевидно, йдеться про усну традицію, зафіксовану в XIX ст. на Поліссі: нібито колись Чорне море сягало Пінська й відступило тільки тоді, коли якийсь київський князь розкопав гори.

** Ця традиція збереглась і після фактичної ліквідації єдності загальноруської митрополії: у заключній редакції кормчої книги Вассіана Патрикеева (20-і рр. XVI ст.) міститься посилання на “Правила” чернігово-брянського єпископа Євфимія, “что вывез их из Брянска с собою” у 1464 р., коли відмовився визнавати духовний авторитет Григорія Болгарина й емігрував до Москви.

*Рис. 50. Одна з будівель Краківського університету.
XV-XVI ст.*

дбати для нього Пролог, Октоїх, книгу з описом житій дванадцяти апостолів і збірник невідомого складу під назвою “Два творця” — очевидно, тільки в Москві сподіваючись віднайти “добрыє списки” цих творів і “добрюписцев”, здатних їх кваліфіковано скопіювати. Так само через сто років, у 1561 р., коли у віленських просвітницьких колах постав задум друкувати книги, адресовані “народу рѹсскому литовскому да и рѹсскому московскому”, вільняни мусили відрядити свого представника, ієродиякона Ісайю Кам’янчанина (уродженця Кам’янця-Подільського), до Москви, щоб дістати там Біблію, “Бесіди євангельські” Іоанна Златоуста й “Житіє” Антонія Печерського. Характерно, що останнього твору не було в самому Києво-Печерському монастирі, де бував Ісайя (щоправда, приїхавши до Росії “на малое время и на малый час”, віленський емісар силою обставин залишився там “на житіє”).

Натомість мешканці західноукраїнських земель тяжіли до іншого інтелектуального полюса — Кракова. Підраховано, що в XV-XVI ст. близько 800 українців здобули освіту в місцевому університеті — навчальному закладі, заснованому в 1364 р. Казимиром Великим і згодом реформованому з волі королеви Ядвіги, котра заповіла йому всі власні багатства. На пожертви Ядвіги була заснована також литовська колегія при Празькому університеті (1397 р.), де, зрозуміло, також знайшлося місце для вихідців з України (подеколи вони діставалися й до Сорбонни, Падуї, Гейдельберга та Оксфорда). Однак для більшості молодих інтелектуалів саме Краків став духовною Меккою, відігравши,

Рис. 51. Краків. Дереворит із “Хроніки світу” Г.Шеделя (вид. 1493 р.)

за виразом Б.Кравціва, “в історії України й першого українського Відродження таку ж приблизно роль, як її відіграв протягом 18 сторіччя український Петербург”. Звідси, зрештою, прийшло в Україну друковане слово: наприкінці XV ст. “мещанином краковским из немец” Швайпольтом Фіолем були видані чотири богослужебні книги: Октоїх, Часослов, Тріоді пісна й цвітна (перші два друки побачили світ у 1491 р.).

В обставинах цієї події й досі залишається чимало нез'ясованого й “краківська загадка” продовжує непокоїти науковців. З огляду на особливості мови Фіолевих першодруків поширилась думка, що в робот над ними брали участь наші співвітчизники, а російський дослідник Є.Немировський навіть висловив припущення, що редакторами чи коректорами цих книг могли бути найвизначніші з-поміж тодішніх краківських українців — Юрій із Дрогобича й Павло Русин із Кросна.

Перший (знаний також як Юрій Котермак чи Юрій Дрогобич зажив слави, головню, як перший уродженець України, що став автором друкованої книги — астрологічного календаря під назвою “Прогностична оцінка поточного 1483 р.”, котрий з'явився в Римі у лютому 1483 р. й був присвячений папі Сіксту IV (йому ж у 1476 р. адресував розглянуте нами в розділі дев'ятому послання митрополит Мисаїл, Це був тільки один із трактатів ученого дрогобичанина, котрий студіював науки в Краківському й Болонському університетах. здобувши

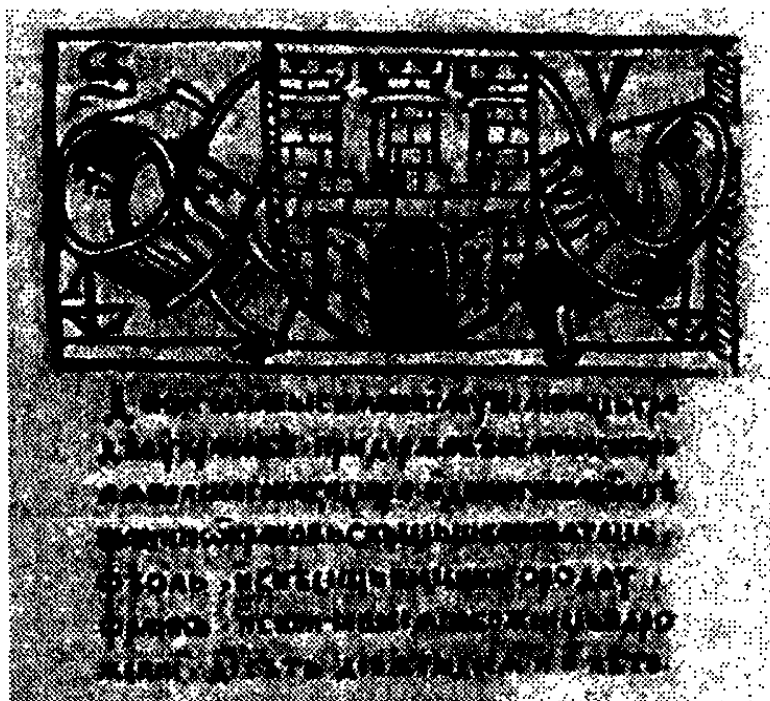

Рис. 52. Часослов, друкований Ш.Фіолем у 1491 р.
Кінцева полоса з вихідними даними і друкарським знаком

звання доктора вільних мистецтв* і доктора медицини. Згодом як професор Краківського університету він викладав тут медицину та астрономію й був, як гадають, одним із учителів уславленого Миколи Коперника. Свою життєву позицію він задекларував у передмові до “Прогностичної оцінки...”:

Я мої книги у світ випускаю з єдиним бажанням:

Хай буде користь від них роду людському в житті.

Такої ж високої думки про власне призначення був і зрущений німець Павло Процлер з містечка Кросно на Перемишльщині, котрий звичайно звав себе Павлом Русиним. Вихованець Краківського і Грейфсвальдського університетів, він відомий як автор низки латиномовних поезій і голова літературного угруповання, що його члени славили кроснянина як “окрасу руських мужів ... і гордість сарматських неосвічених країв”.

Павло Русин і Юрій Дрогобич вважаються першими представниками гуманістичної течії у вітчизняній культурі; щоправда, ці відгуки гуманізму були досить слабкими (а на думку М. Грушевського, навіть не сягали “поза учені вершки католицького духовенства”). Однак гуманізм був не єдиним інтелектуальним рухом, впливів якого зазнала тогочасна українська культура. Паралельно з ним і незалежно від нього діяли інші культурні імпульси.

У XIV-XV ст. Русь опинилась у сфері так званого другого південнослов'янського впливу (раніше він дефінувався як середньоболгарський)**, пов'язаного з культурним розквітом Сербії та Болгарії у XIII-XIV ст. У 1390-х рр. його обірвало турецьке загарбання, спричинивши, водночас, масову еміграцію місцевих книжників. Значна їх частина знайшла собі притулок на Русі. Згодом до цих емігрантів приєдналися представники ортодоксально налаштованого духівництва, котрі не підтримали курсу болгарської й сербської православних Церков на об'єднання з католицькою, який увінчала Флорентійська унія 1439 р.

Фахівці вбачають вияви другого південнослов'янського впливу в українському іконописі та фресковому живописі XIV-XV ст., в орнаменті тогочасних рукописів (зокрема славетного Київського Псалтиру 1397 р.), їхніх мовних рисах, орфографічних і палеографічних особливостях, у літературному репертуарі, який збагатився низкою візантійських, сербських і болгарських пам'яток. Серед останніх було чимало апокрифів,

* Цикл “семи вільних мистецтв” складався з граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, музики, астрономії.

** Сутність першого південнослов'янського впливу визначає знайомство з давньо-болгарською літературою після прийняття християнства, на зламі X-XI ст.

ТЫ ЕННХА МЕНЬЕТЫЕ, БЪННЪ
 НДЪ БЪКА ПЪСТЕПННН, КИ
 БЪ ВЕСЕЛНХА СЪКШННН БЪ
 ДШЪГНЪБННДШЪ, СТАЩЕ
 БЪХНННГННШАВЪ БЪ БЪХ
 ТЫНХЪНЕАЩЕ, НЕАЩЕ
 МЕНЪКІІА, БШМЕННУАСТ
 БЕРІВКІІПЪ, ТАЩЕВЪШ
 КІАНА, КІАНАГНА, СЪБЪ
 БІАЕВЪ, НСПІВЪДАНТЕ
 ННЕНН, ЯКІТОСЪ БЪША
 ПІАЩЕ, ПІТАНЪШІЩЕ
 БЪПІЕНТЕМЪ ПІОШНІЕНС
 СІАШНН, НСЪНАЕЛНБАШ
 ШТА, БШНМЕННІВННЪ

Рис. 53. Ки

- *amip. XIII-XIV cm.*

Рис. 55. Ікона "Спас у славі". Волинь.

просякнених дуалістичними ідеями богомилства; паралельно поширювався ісихазм — релігійно-містичне учення, котре в середині XIV ст. перетворилося на офіційну доктрину візантійської православної Церкви.

З успіхами ісихазму було пов'язано піднесення духовного авторитету грецького Афонського монастиря. Пієтет щодо нього відчутний у новій, 1462 р. (так званій 2-ій Касіянівській), редакції Києво-Печерського Патерика, де підкреслено зв'язок Антонія Печерського зі "Святою Горою". М.Грушевський пов'язував з ісихазмом і саме "особливе заінтересування Печерським Патериком, яке помічаємо в XV ст.", оскільки в Болгарії "під тими ж впливами і в аналогічних обставинах теж помічається збільшений інтерес до патериків і всяких чуд, візій, демонологічних мотивів; з'являються кілька нових перекладів різних типів патериків ... і різні окремі переклади і новотвори на подібні теми. Очевидно, і у нас мусило зазначитися таке нове зацікавлення ними, тільки — на диво — це не виявилось в оригінальній творчості. Печерський Патерик пильно перероблявся, доповнювався різними писаннями, які мали якийсь зв'язок з описаними в ньому особами й подіями.., різними моралістичними додатками, систематизувався, у зв'язку з чим скорочувався й доповнювався, але нових оригінальних творів ми тут майже не зустрічаємо"; поява в пізніших, XVII ст., редакціях Патерика оповіді про "знаменіє" 1463 р., по суті, лише відтінює "брак дальшої агіографічної чи якоїсь взагалі самостійної літературної творчості в Печерському монастирі" в попередні століття.

Фахівці, відзначаючи, що цей монастир становив помітний центр ісихазму, наголошують, що сама ця доктрина не дістала на теренах Русі подальшого розвитку — на думку Дж.Мейєндорфа, тому, що "чисто богословських проблем тут, власне, не виникало"; ісихазм розглядався передусім як індивідуальна аскетично-подвижницька практика.

Найвизначнішими речниками цього вчення були митрополити Кипріян і Григорій Цамблак — послідовники основоположника болгарського ісихазму Феодосія Тирновського. Обидва відомі не лише як непересічні церковно-культурні діячі, а й як талановиті письменники. Особливо відзначився на літературній ниві Григорій Цамблак, створивши понад 40 проповідей, сказань, панегіричних, агіографічних і гімнографічних праць. Очевидно, що ця його діяльність не минула безслідно для південноруської книжності. Свого часу М.Грушевський, вказавши на вірогідність "впливу Цамблакової творчості на наші письменські круги", поскаржився на "німоту" XV ст., котре "не дає нам і тут ніякої вказівки". Сучасні ж дослідники хіба що не виключають можливості введення Цамблаком у літургійну практику на теренах ВКЛ так званого болгарського розспіву, розглядаючи це як специфічний

прояв другого південнослов'янського впливу на музично-співацьке мистецтво України та Білорусі.

Щоправда, подеколи з творчістю Цамблака пов'язують ще й поширення в тому ж культурному ареалі емоційно-експресивного стилю письменства (так званого "плетіння слів"), наявного вже в Цамблаковому "Надгробному слові Кипріяну", виголошеному в Києві у 1409-1410 рр. У річищі цього літературного стилю розглядаються, зокрема, такі пам'ятки, як цитовані вище "Похвала Вітовту", Мисаїлове послання Сіксту IV, "Сказання про перемогу Костянтина Острозького під Оршею"; при цьому всі вони, як і твори Цамблака, зараховуються до культури Передвідродження.

Такий підхід до осмислення літературного процесу XV- початку XVI ст. видається далеко не беззаперечним, передусім, через сумнівність терміна "Передвідродження", запровадженого відомим російським дослідником Д. Лихачовим, котрий об'єднав ним увесь комплекс культурних явищ кінця XIV- першої половини XV ст.: *"Це не Відродження, оскільки воно має ще значною мірою релігійний характер... Цей рух ще не протистойть середньовіччю. Релігійне ще не відсувається на другий план, як це було в західноєвропейському Відродженні"*. На думку вченого, розвиваючись у рамках релігійної культури, східнослов'янське Передвідродження не реалізувало свого ренесансного потенціалу: православний Схід (з Візантією та Балканами включно) не знав ні гуманізму, ні справжнього Відродження. З огляду на це чимало фахівців схиляється до думки, що не варто, за браку в Східній Європі ренесансних тенденцій, характеризувати як Передвідродження явища, котрі цілком вписуються до середньовічної культурної моделі.

Інша річ, що ті руські землі, котрі перебували в складі Корони, втягувалися в орбіту загальноєвропейських культурних процесів. Це, зрозуміло, не дає підстав говорити про Ренесанс як певний етап в історії української культури*. Йдеться радше про його спорадичні прояви, чи

* Якщо, звичайно, не тлумачити цей термін не в його загальноцивілізаційному значенні, а лише як "культурно-національне піднесення українських земель". Дослідники, які сповідують такий підхід до даної проблеми, вбачають ознаки Відродження й у відбудові Семеном Омельковичем Успенського собору, і в поширенні на теренах України середньовічних ворожилних книг (типу "Лопаточника", за допомогою якого ворожили на баряничій лопатці, чи геомантичної "Рафлі"), і в появі згаданих вище нових редакцій Києво-Печерського Патерика, що їх "можна трактувати як замишування власною старовиною, чим і характерне Відродження у вузькому значенні цього слова" (природно, що сама ця "старовина" водночас тлумачиться як "власна античність, якою для України була Київська Русь", а східнослов'янська культурна традиція розглядається як "рівноправна з іншими визнаними культурними традиціями християнського світу — греко-візантійською і римською").

“спалахи”, до яких, зокрема, можна віднести діяльність згаданих вище Павла з Кросна та Юрія Дрогобича. До цих імен, лише в останні десятиріччя вписаних до анналів вітчизняної історії, нині дедалі частіше додають інші, котрі донедавна вважались органічною складовою польсько-латинської культури XVI ст.: Георгія Тичинського, Івана Туробинського, Станіслава Оріховського та ін. Уродженці східних окраїн Польської держави, латиномовні письменники, вони виразно декларували власну “руськість”, називаючи себе “русинами” чи, за тодішньою традицією, “роксоланами”. Тож цілком умотивованою здається позиція тих дослідників, котрі замість того, щоб виробляти критерії розмежування їхньої творчої спадщини, розцінюють її як явище польсько-українського культурного пограниччя.

Специфіка творчості цих новолатинських письменників полягала в їхній інтегрованості в європейський культурний контекст. Особливо показовою щодо цього є постать Станіслава Оріховського (1513-1566 рр.). Вихованець кількох західноєвропейських університетів, знавець давніх мов, виученик Лютера й Меланхтона, він уславився як автор палких промов і блискучих памфлетів. Визначний польський історик Мартін Кромер, повернувшись із мандрів по Західній Європі, писав йому: *“Не думай, мій Оріховський, що твоє ім'я невідоме за кордоном. В Італії, Іспанії, Франції й Німеччині мені довелося чути схвальні відгуки про твої твори, що становлять гордість і захист нашої вітчизни. Я не зустрічав там вченого, який би не читав їх і не підносив би до небес твоєї дотепності, красномовства та вченості. І я був гордий твоєю славою, оскільки вбачаю в тобі свого співвітчизника й друга, і тому промінці твоєї слави падають і на мене”*.

Будучи “політичним поляком”, Оріховський із гордістю наголошував: *“Я русич і хвалюся цим, і охоче про це заявляю, пам'ятаючи про свій грецький (православний — авт.) рід і руську кров, про місце, де я народився й виріс”*. Описуючи Русь у листі до італійського гуманіста Павла Рамузю, Оріховський стверджував, що вона *“подолала скіфську грубість та дикість і тепер, миролюбна, спокійна та родюча, з любов'ю вникає в грецьку й латинську літературу”*. Щоправда, останнє зауваження стосувалося лише молодих галичан, котрі здобували освіту в Європі; та, власне, й сама фігура Оріховського символізує собою не стільки реальні здобутки української культури, скільки її нереалізований потенціал.

Давно вже стало традицією посилатись на “несприятливі історичні умови”, які заважали її поступові за литовських часів; насправді в цей період вона могла розвиватися практично без перешкод. І навпаки, погіршення умов культурно-релігійного життя наприкінці XVI ст.

активізувало оригінальне письменство, котре, за висловом С.Єфремова, спало, аж доки не постала нагальна потреба захищати свою національну індивідуальність; це ж стосується й історичної та філософської думки. Творцями та рушіями нової культурної хвилі стали вихідці з Галичини, де, за традиційними візіями, українство гнобилося й занепадало. Ці моменти, неодноразово відзначені фахівцями, засвідчують хибність псевдопатріотичних міфологем і змушують шукати нових шляхів до усвідомлення феномену української культури.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ
УКРАЇНА XV-XVI СТ.
ОЧИМА ЧУЖИНЦІВ

Навряд чи можна скласти достатньо цілісне уявлення про минуле українських земель, не ознайомившись з їх описами, зробленими в давнину іноземними мандрівниками: дипломатами, купцями, вченими, — котрі дбайливо нотували як власні враження від побаченого, так і інформацію, видобуту ними з різноманітних джерел. Хоч як це парадоксально, але в XIV-XV ст. Східна Європа була для західноєвропейців terra incognita, що її відкриття відбулося мало не одночасно з відкриттям Америки — принаймні, так твердив, маючи на увазі Північно-Східну Русь, відомий російський історик С.Соловйов. Певною мірою це стосується й південного заходу східнослов'янських земель, хоча перебування в складі Литовської та Польської держав і наближувало їх до Заходу.

Утім, і про саму Литву в Західній та Центральній Європі знали, зрештою, небагато (це й давало можливість хрестоносцям видавати її мешканців за поган після фактичної християнізації у 1386 р.). Проломом у своєрідній стіні мовчання навколо ВКЛ стали подорожні нотатки бургундця Жільбера де Ляннуа, котрий, двічі побувавши в Литві за часів Вітовтового володарювання, відвідав також Галичину, Поділля, Північне Причорномор'я та Крим. На жаль, його нотатки про Україну є малоінформативними й не досить точними з погляду географічної термінології (зокрема, за твердженням Ляннуа, він потрапив до Кам'янець-Подільського, проїхавши зі Львова через "Верхню Русь", хоч, як відомо, цей термін завжди прикладався до північного сходу слов'янських земель).

Інформаційним "містком", що зв'язав Україну з державами Заходу, стала, однак, не Литва, а Польща, де в 1517 р. з нагоди шлюбу Сигізмунда I з Боною Сфорца був надрукований "Трактат про дві Сарматії" краківського каноника Матвія Меховського. Назва твору пояснюється традиційним для того часу сприйняттям наявних етногеографічних реалій крізь призму античних алузій. Як справедливо відзначив Д.Наливайко, "незвичайно високий авторитет античності, органічно властивий Відродженню, і той факт, що південь Східної Європи входив до античної ойкумени і описувався греко-римськими вченими та письменниками, породжував у гуманістів XV-XVI ст. спокус у пізнанні

й висвітленні названого регіону спертися на класичну спадщину, на античні авторитети. Звідси у них, зокрема, звернення до безнадійно застарілої античної ономастики півдня Східної Європи й прагнення її реставрувати... Зрозуміла річ, це була ілюзорна установка гуманістів

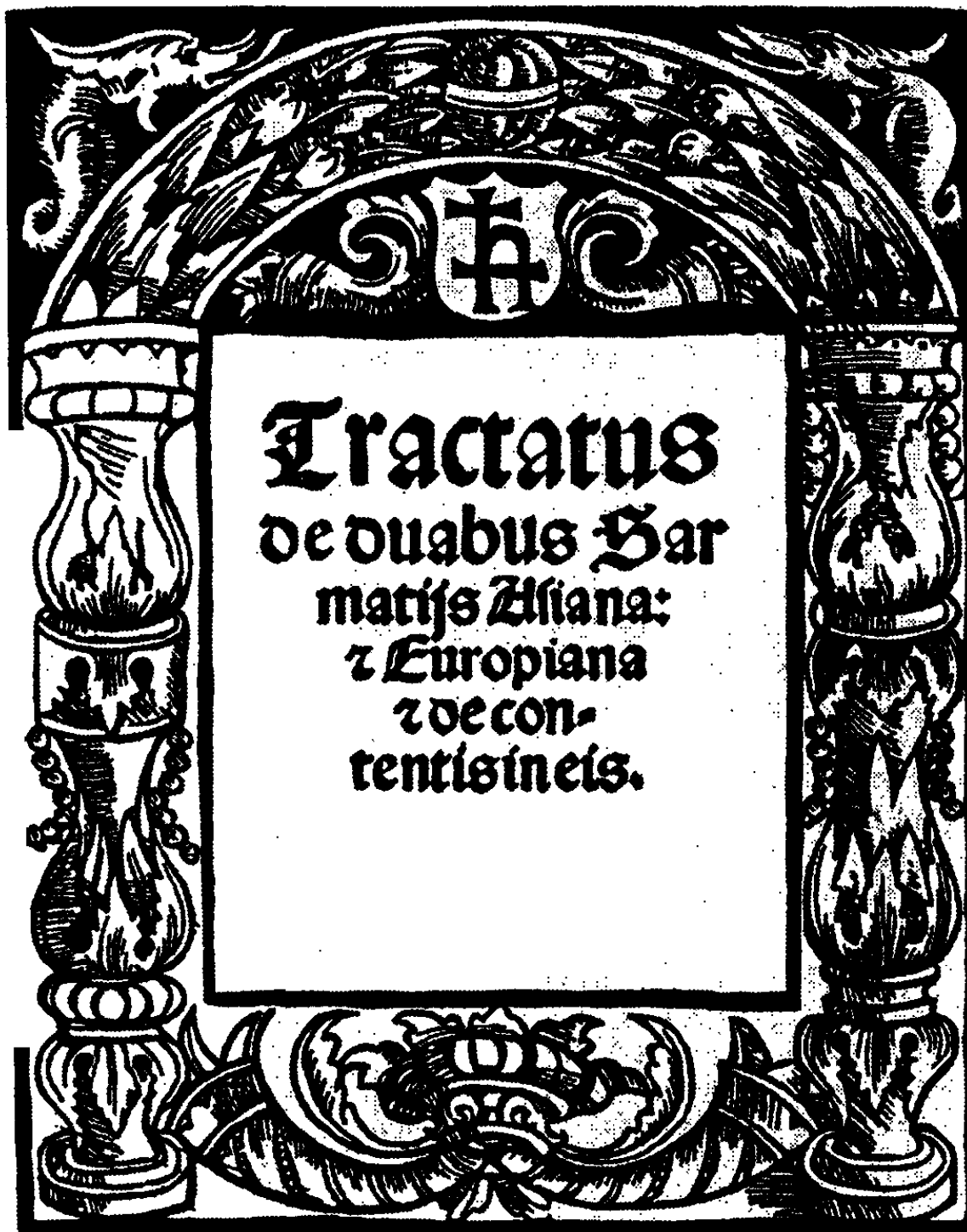

Рис. 56. Титульний аркуш першого видання
"Трактату про дві Сарматії" М.Меховського. 1517 р. Краків

Відродження, яка не могла дати продуктивних наслідків у пізнанні сучасної Східної Європи; більше того, в деяких випадках вона призводила до затуманення і своєрідної містифікації реальностей життя тогочасної України”.

Найпоказовішою щодо цього є “скіфська подорож” видатного італійського гуманіста Помпонія Лета, під час якої він дістався берегів Дніпра й Чорного моря. У своєму описі цієї мандрівки, здійсненої в 1479-1480 рр., він, за словами того ж Д.Наливайка, “ніби не помічає тієї обставини, що від Вергілія й Овідія його віддаляють півтори тисячі років... В його викладах реальність тогочасної України пробивається крізь густу пелену застарілих античних уявлень і ремінісценцій”.

Описуючи свої враження, Помпоній Лет широко вдавався до “скіфської” та “сарматської” термінології, почерпнутої з творів Геродота й Птолемея. “Сарматією” він називав землі між Одером і Дніпром, “теперішніми сарматами” — поляків і литовців, а “скіфами” — русинів. Саме скіфську мову він вважав найпоширенішою в межах Сарматії на противагу мало розповсюдженій лєтонській (литовській — авт.). Спостерігаючи за життям “скіфів”, Помпоній Лет зауважив, що основним їхнім заняттям є землеробство — вирощування пшениці, жита, проса й вівса; втім, правдивість його спостережень зводиться нанівець твердженнями, що врожай збирають у жовтні, а з зерна роблять не хліб, а лише борошняну затірку, хоч останнє й викликає в пам’яті літописну легенду про борошняний кисіль, який врятував від облоги білгородців у 997 р. Нагадаємо, що тоді, послуховавшись мудрого старця, мешканці Білгорода вкопали в землю діжки з киселем і медом, завдяки чому й переконали печенігів, що “имеют корм от земли”. Безумовно, не варто доводити апокрифічність цього сюжету, проте симптоматично, що й Помпоній Лет не проминув згадати про мед як елемент “скіфського” способу життя: “Різних медів у них стільки ж, скільки різних вин на Заході”.

На відміну від Помпонія Лета, котрий у своїх візіях України спирався, головню, на Геродота, М.Мєховський віддавав перевагу Птолемеєвій “Географії” з її уявленням про південь Східної Європи як Європейську Сарматію, що відділяється від Азійської Танаїсом (Доном). З другого боку, він спирався не на власні враження, а на оповіді сучасників. Звідси — наявні в його творі помилки (й серед них такі кричущі, як твердження, що Волга впадає в Чорне море, а Південний Буг — притока Дніпра), а також елементи гіперболізації, що пишно розцвіли в пізніших описах України: “Це дуже родючий край, багатий хлібом і медом. Хоч там дуже недбало обробляють землю, орють мало й неглибоко, а сіють поверху, пшениця там родить три роки поспіль тільки

тому, що під час жнив певну кількість зерен розсипають по землі, щоб вони зійшли наступного року без обробки й оранки поля. Трава на пасовищах росте там так швидко й щедро, що за три дні виростає більше сажня, а за більший час окутує й ховає плуг, забутий в полі”.

Твір Меховського був із недовірою зустрінутий у Західній Європі, хоч і пожвавив інтерес до східнослов'янських земель. “Трактат...” настільки зацікавив відомого банкіра й підприємця Якоба Футтера, що він ініціював його переклад з латини на німецьку мову, здійснений теологом Й.Екком.

Обидві мовні версії “Трактату...” були в багажі австрійського дипломата Сигізмунда Герберштейна, котрий двічі — у 1517 і 1526 рр. — побував у Московській державі. У надрукованих ним 1549 р. “Записках про Московію” він часто полемізував з Меховським, а подеколи — уточнював його дані. Звісно, ці описи України були такими ж “заочними”, як і описи Меховського; по суті ж, він обмежився короткими нотатками про козаків-“черкасів”, Сіверщину та Волинь, мешканців котрої назвав найвойовничішими з-поміж усіх жителів Литовської держави, а також подав досить уривчасту інформацію про Київ.

Цей опис міста був не першим у західноєвропейській Україні. Ще в 1474 р., через кілька років після утвердження в Києві Гаштольда, тут побував венеціанський посол до персидського шаха Амброджіо Контаріні. Як гість “Пан-Мартіна” (так названий Гаштольд у щоденнику італійця), він отримав від нього харч та помешкання (останнє, щоправда, “жалюгідне, як і всі інші в тому краї”). На італійця приємне враження справили гостинність і запопадливість Гаштольда, якому він віддячив, подарувавши при розставанні німецького інохідця. Але сам Київ аж ніяк не вразив Контаріні — хіба що достаток у місті хліба та м'яса, а також звичка його мешканців гаяти час у шинках (П.Клепатський силкувався виправдати це забороною палити світло в оселях городян, котрим “не залишалось іншої втіхи, як піти до шинка для дружньої бесіди”). З архітектурних споруд він відзначив лише замок на Києселівці — “весь дерев'яний”, як і решта будівель, бачених ним у Житомирі й Луцьку. Ця згадка про луцьку фортецю як дерев'яну виказує неухважність італійця; взагалі, під час своєї мандрівки він, здається, понад усе опікувався власною безпекою й тому, перебуваючи у Кафі, практично не виходив на двір. Можливо, так само “усамітнено” Контаріні жив і в Києві, інакше важко пояснити, чому він жодним словом не обмовився про верхнє місто, величні руїни якого (рештки майже 300 церков) згадав у своїй “Історії Польщі” його сучасник — польський історіограф Ян Длугош. Не забув про них і М.Меховський, намаювавши сумну картину занепаду верхнього Києва, де давні церкви

“стоять і досі в полі серед терена й чагарника в запустінні як при-
тулок для звірів”, і тільки Успенський та Михайлівський собори збе-
регли рештки позолоти на маківках.

Рис. 57. Сигізмунд Герберштейн. Гравюра. 1564 р.

Герберштейн, чийм інформатором був син Мартіна Гаштольда литовський канцлер (і до всього — володар Любеча) Альбрехт Гаштольд, також віддав належне славній минувшині “давньої столиці Русі”, відзначивши, що “пишність та істинно царствена велич цього міста помітні в його руїнах”. Згадав він і про печери, де у гробовцях зберігаються незотлілі людські тіла. І хоч нижче він зупинився на особливостях купецького побуту в Києві*, саме перша частина його опису

* Зокрема, щільком вірною є його інформація про існування в Києві узгір'я, переїзд по якому приховує в собі небезпеку втрати майна на користь скарбниці, якщо при цьому поламається візок. Йдеться про звичай, згідно з яким “которые купцы коли едут с Киев. и возы свои товаром тяжело накладывают для мыта, и жбы возов меньшей было (тоот щоб зменшити суму митного збору, яким обкладалися візки з товаром — авт.); и в которого купца воз поломится с товаром, на одну сторону по Золотын Ворота, а на другую сторону — по Почайну реку (тобто в територіальних межах тодішнього Києва — авт.), ино тот воз с товаром биривали (тут: конфісковували — авт.) на воеводу киевского”

надалі широко репродукувалась у різноманітних історичних і географічних творах XVI-XVII ст.; при цьому доповнювалась і прикрашалась лише інформація про київські печери, що нібито простягаються на 80 миль (О.Гван'їні) чи навіть сягають Великого Новгороду (Ст.Сарницький). Подеколи ж одночасно компілювалися праці Меховського та Герберштейна — й тоді поставав “синтетичний” образ “головного міста русинів, тепер зруйнованого: там серед кущів, тернів та сосен видніються руїни та залишки будівель, колишніх палаців королів та принців, святих храмів і монастирів; ці скорботні руїни видно також по навколишніх горах. Там ще багато печер, вирізаних у скелях, де можна побачити великі гробниці, а в них тіла, які ще не зовсім розсипалися” (А.Теве).

Знаходилося місце і для античних ремінісценцій. Матвій Стрийковський у своїй “Хроніці польській, литовській, жмудській та всієї Русі” (1582 р.), покликаючись на Длугоша і Меховського, зауважував, що “рештки вулиць, ринків, монастирів і церков (тільки їх було колись 300) нині є єдиними свідками славної минувшини й вельможності київської; тож кожний русин, споглядаючи їх, може біdkатись, разом з Енеєм і Пантусом, словами Вергілія: “Була Троя, був Іліон і слава троянців безмежна”. Водночас — щоб його не зрозуміли буквально — він називав божевільним твердження, нібито “Троя була там, де тепер Київ..., оскільки Троя знаходилася над морем в Азії, де я й сам побував у 1574 р.”

Як уже відзначалося, людиною, яка несамохіть дала життя розкритикованій Стрийковським теорії, був Михалон Литвин, автор написаного близько 1550 р. трактату “Про норови татар, литовців і москвитян”. Гадають, що під цим псевдонімом оприлюднив свій твір литовець Венцеслав Миколайович, секретар великокняжої канцелярії, котрий, виконуючи завдання “господаря”, не раз мандрував східноєвропейськими обширами. Це надає його свідченням неабиякої ваги, хоч і не слід забувати, що праця Литвина становить не документальну оповідь, а політичний памфлет — тож наявні в ній відомості подеколи не зрозумілі поза контекстом сповідуваних автором ідей.

Це, насамперед, стосується його даних щодо кримських татар, перетворених Литвином на об'єкт ідеалізації. Таким же ідеалізованим є й образ українських земель — власне, Подніпров'я, де “Борисфен плине медом і молоком”. Щоправда, цю біблійну метафору Литвин супроводжує прагматичним коментарем: за його словами, татари звать так Дніпро тому, що “у верхів'ях він тече місцями лісистими й медоносними, а в пониззі — степами, придатними для випасу худоби, й відтак дає місцевим жителям удосталь молока та меду”. У решті ж випадків

авторові явно забракло почуття міри — чого варте, наприклад, твердження, що кожний селянин щороку вбиває по тисячі сайгаків під час їхніх сезонних міграцій, а на зубрів та оленів полюють лише заради їхньої шкіри, викидаючи майже все м'ясо. Відстань між даними Литвина та їх фактичною основою добре характеризує його опис рибної ловлі на "золотій" Прип'яті (званій так за її природні багатства), у гирлі р. Тур*: у березні "вона наповнюється такою безліччю риби, що списки кинуті в її гущу, застрягає й не падає, ніби його встромили в землю — так густо йде риба. Я й сам би цьому не повірив, якби не бачив багато разів, як звідти безупинно вичерпують рибу й наповнюють нещоденно близько тисячі возів чужоземних купців, котрі щороки з'їжджаються туди". Ця картина, від якої стискається серце сучасного рибалки, різко контрастує з даними ревізії 1552 р., згідно з котрими в Турі виловлювали 150-200 кг риби, та й то не щорок.

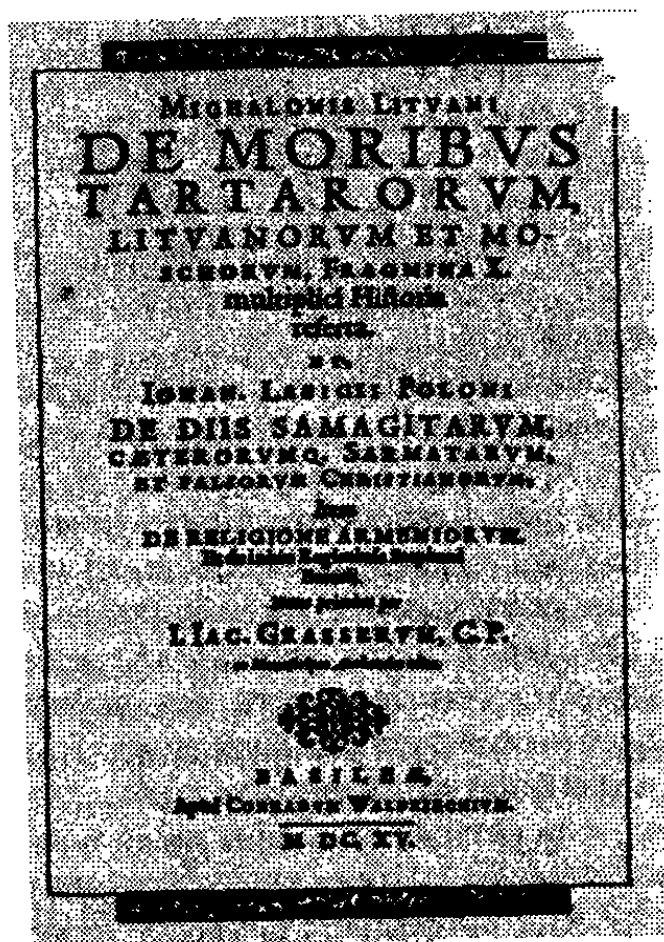

Рис. 58. Титульний аркуш праці Михалона Литвина "Про норони татар, литовців і москвитян". 1615 р. Базел.

* Про "рибну ріку Тур" згадував і Герберштейн; її ототожнюють з річками Турія чи Прудок.

Більшою зваженістю відзначаються свідчення Литвина про роль Подніпров'я в транзитній торгівлі між Північно-Східною Руссю та країнами Сходу. За його словами, *“Київ наповнений чужоземними товарами, бо немає відомішого, коротшого і надійнішого шляху, ніж стародавня і загальновідома в усіх своїх звивинах дорога, що веде з чорноморського порту, тобто з міста Кафи, через Таврійські ворота до Таванської переправи на Борисфені, а звідти через степи — до Києва; по ній з Азії, Персії, Індії, Аравії, Сирії везуть на північ у Москву, Псков, Новгород, Швецію і Данію дорогоцінне каміння, шовк і золоте тканиня, ладан, фіміам, шафран, перець та інші пахощі. Чужоземні купці, які часто мандрують цією дорогою, збираються у валки до тисячі чоловік, звані караванами, із багатьма навантаженими візками і нав'юченими верблюдами”*. Завдяки цій торгівлі *“київські намісники, відкупники, купці, міняйли, власники човнів, візниці, провідники, корчмарі постійно збагачуються, і досі ще ні москвитин, ні турок, ні татарин на це не скаржились. Каравани приносять вигоду киянам і тоді, коли, простуючи через непрохідні степи, гинуть у зимову негоду під сніговими заметами. Тому трапляється, що в непоказних київських хижках, втім, переповнених плодами, овочами, медом, м'ясом і рибою, з'являються дорогоцінні шовки, коштовності, соболині та інші хутра і прянощі в такій кількості, що я й сам, бувало, бачив там шовк, дешевший за полотно у Вільно, а перець, дешевший за сіль”*.

Про зв'язок Києва з країнами Сходу свідчить і його тюркська назва — **“Манкермен”** (“велике місто”), котра, поряд з його оригінальним іменням, активно побутувала в XV-XVI ст. Перекручена в той чи інший спосіб, вона навіть з'явилась у працях західноєвропейських картографів XV ст. — фра Мауро (**“Маккармі”**) й Миколая Кузанського (**“Магроман”**); цікаво, що цей топонім наносився на мапи поруч із Києвом, позначеним як **“Кіовія”**, **“Кію”**, десь у районі Черкас; так своєрідно було “узгоджено” східну назву Києва з давньою, традиційною, званою в Європі впродовж століть. Щоправда, збереглися також мапи, де Київ фігурує як **“місто прикордонне Монагроман”**; тотожність цих двох назв була очевидною і для Контаріні, котрий 1 травня 1474 р. занотував у своєму щоденнику: *“В'їхали ми у місто Київ, або Магроман”*.

Повертаючись до Литвина, слід зауважити, що, описуючи Київ, він обмежився короткою згадкою про його *“величні церкви”* й Печерський монастир; тож, щоб компенсувати цей брак інформації, гадаємо, варто навести розлогі описи Києва, які сягають, щоправда, самого кінця XVI ст.

Один із них належить Мартінові Груневегу — уродженцю Гданська, котрий юнаком у складі групи львівських купців був переїздом

59. Правобережна Україна на карті Польщі В.Гродецького. 1558 р.

у Києві в жовтні 1584 р. По двадцяти роках він описав цю подорож у мемуарах, цінних не тільки своєю ґрунтовністю, а й замальовками на берегах рукопису, що дозволяють реконструювати загальний вигляд Києва й окремих його частин та будівель.

За спогадами Груневега, забудова Києва в цей період була досить хаотичною. *“Тут, у Києві, — писав він, — йдеш між дерев'яними будівлями і парканами, неначе у багатолюдному селі, покрученими, нерегулярними вулицями. Кожен двір має власний великий садок, город і багато будівель для худоби та людей. Все це розкидане тут і там, неначе гониться одно за другим. Кожен дім має свою лазню... розміром як мала кімната. Вони палять у них майже щодня... Паркани при будинках гарно збиті зі стоячих дощок. І все місто, хоч і дерев'яне, добре забудоване. Лише зрідка трапляються приміщення з кахлевими ґрубками. Будинки криті гонтами, які вдвічі більші, ніж гонти у Польщі, — слухніше їх було б називати дошками”*.

За Груневегом, нижнє місто, що *“лежить у глибокій долині”*, має форму трикутника і не оточено муром — з двох боків воно захищене горами, а з третього, вздовж Дніпра, *“має замість муру паркани городів”*. У нижньому місті розташовані ринок, крамниці, гостиний двір для купців. *“На ринку стоїть Богородична церква (Богородиці Пирогощі — авт.), мурована, але мала й стара, до того ж у кількох місцях пошкоджена (мабуть, під час пожежі). Вона крита гонтами і має посередині баню з дощок, грецького зразка. Її дзвіниця також дерев'яна”*.

“Над містом, — веде далі Груневег, — на високій горі (сучасна Замкова, чи Киселівка — авт.) лежить замок, великий, але погані будови, з дерева, обмазаного глиною ... Від замку до Дніпра простяглася далі гора дещо вища (сучасна Старокиївська — авт.)... На вищій горі є широка рівнина”. З розташованих тут будівель найбільше враження на Груневега справив Софійський собор — символ колишньої величі Києва. На його думку, цю *“гарну велику церкву за прикладом і назвою Св. Софії константинопольської”* спорудив князь Володимир. *“За своєю формою київська подібна до константинопольської, хоч не за розмірами, красою чи коштовністю... Теперішнього часу церква стоїть на пустому місці, далеко від людей, і ми не знали, як туди увійти. На мій погляд, пощадили цю церкву під час воєн не лише християни, а й татари, бо вона стоять ще ціла і там їхнє духівництво в певний час проводить богослужіння. Довкола протікає туди дощ. Там завалилося не що інше, а тільки змурована навколо церкви галерея, над якою йде ще одна галерея. Двері не мають замків — тільки забиті поганими дошками. На щастя, ми знайшли діру, де випала частина муру. Через неї ми вийшли на верхню галерею, з якої ще там і тут стоять цілі*

частини, і з них можна уявити, який був вигляд церкви, коли вона була цілою. Константинопольська церква не має такої зовнішньої галереї, можливо, що її зруйнували турки. З цієї галереї можна пройти до галереї у церкві, яка кінчається при вівтарі таким самим способом, як у Константинополі..., за винятком того, що колони, у зв'язку з браком матеріалу, збудовано лише з цегли... З зовнішньої галереї до цієї внутрішньої ведуть троє дверей посередині, з однієї сторони. Вони в церкві з чотирьох боків викладені були мармуровим каменем. Поза тим не видно в церкві більше мармуру. Тільки ще в усіх чотирьох кутках церкви є круглі вежі з гвинтовими сходами, вони викладені гарними плитками з червоного мармуру, але жорсткого, неполіровано-го (овруцького шиферу — авт.). Ці плитки, які досить великі, тягнуть люди на кладовища і прикрашають ними могили. Поза тим внутрішня галерея викладена цеглою, але дуже майстерно, гарними старофранкськими узорами. Зовнішня галерея в такому поганому стані, що рештки хідника прогинаються аж на вулиці. Але внизу церква майстерно викладена різнобарвним глазурованим камінням. Четверо згаданих гвинтових сходів, здається мені, вели на непокриту галерею, чи, як це по-іншому зветься, на плаский дах, який був над зовнішньою галереєю (так зване гульбище — авт.). На ньому, мабуть, люди ходили собі для забави. Всередині церква ще стоїть непорушна, всюди коштовно розмальована і щедро позолочена. Там, де високий вівтар, на стіні є образ Марії, майже такої висоти, як уся церква. Виглядає він таким новим, мовбито зроблений сьогодні. Під образом є вівтар з дерев'яним дашком на чотирьох стовпах, щоб із галереї не можна було вільно туди дивитися. З цього можна зробити висновок, що так само було і в константинопольській Софії. З-перед вівтаря вже забрали небесні врата до іншої церкви, але залишили там дві гарні великі ікони. На одній зображено Спаса, на другій Богородицю, за грецьким звичаєм. Їх, через великі розміри, нелегко було б забрати до іншої церкви. Що дивно, то це те, що на всіх склепіннях цієї церкви є керамічні глечики (так звані голосники, що поліпшували акустику храму — авт.). Спершу на склепінні є шар цегли..., відразу на ньому встановлено глечики горлом вниз, з'єднані вапном. Глечики білі й тверді, в усьому подібні до звичайних глечиків, що коли один глечик взяти зі склепіння, то можна на його місце встановити інший. Баня посередині церкви ще має хрест і вкрита свинцем, в інших місцях свинець забрано і замість нього зроблено покрівлю з дощок. Над великими церковними дверима (зі сторони спуску) вміщено великий зелений камінь, подібний до дзеркала. Про нього в народі є дивна легенда, а саме, що у цьому дзеркалі видно те, що вважалося таємним, і про це розповідають різні історії”.

Наявність у соборі численних мозаїчних зображень із смальти Груневег пояснює тим, що “у цьому краю немає мармуру, порфіру й алебастру, і привезти їх неможливо без нечувано великих витрат, тому прикрасили цю церкву за допомогою майстерних грецьких гончарів гарними глазурованими камінчиками”.

Як порівняти з докладним описом Софійського собору, дані Груневега про інші споруди верхнього міста досить скупі, а часом — і легендарні. Все ж із його записок ми дізнаємося про те, що наприкінці XVI ст. поруч із Св. Софією стояли рештки п'яти церков; “Золоті Зорота ще стоять” і, попри руйнацію, над ними збереглась надбрамна церква. Вціліла й позолота бані Михайлівського собору — хоча “краї даху навколо свинцеві”.

Побував Груневег і в Печерському монастирі: “Від брами, яка змулована під каплицею (тобто від Троїцької надбрамної церкви — авт.), ми зійшли з коней і повели їх за вуздечки. Відразу за брамою йде довга вулиця, при якій з обох боків ченці мають келії. І в кожного свій окрелий будиночок та город. Всі будівлі гарно споруджені з дерева. Коли йти цю вулицю, опиняєшся на великій площі, де ліворуч стоїть велика мурована церква Пречистої (Успіння Богородиці — авт.)... Дзвіниця дерев'яна, а на ній годинник, що в тому краю вже дивина. Злизько при ній стоїть ще одна велика мурована церква, але дуже спустошена і знищена”. Груневег із супутником відвідав Успенську церкву, побачивши там мармуровий надгробок Костянтина Острозького,

Тина Івановича Острозького з Успенського собору
р. 1579 р.

і підземні печери, де їм показали “багато тіл тих, кого вважають святими, і інших, вартих пам’яті”; серед них подорожникові особливо запам’ятався “цілий велетень”, що його ім’я — Чобіток — наводить інший іноземець, посланець імператора Рудольфа II до запорозьких козаків Еріх Лясота, який побував у Києві в 1594 р. У своєму щоденнику він записав пов’язану з Чобітком легенду: “Одного разу на нього несподівано напало багато ворогів, саме коли він узув один чобіт. Не встигнувши в поспіху знайти іншої зброї, він узявся боронитися другим чоботом і перебив їх усіх. Звідси й дістав своє ім’я”^{*}.

Завдяки щоденнику Лясоти до нас дійшло ще кілька легендарних переказів, пов’язаних із київськими святощами. У печерах він бачив поховання двох друзів, “про яких розповідають, ніби за життя вони так любили один одного, що схотіли разом лежати в труні, один з правого, а другий з лівого боку. Але коли один із них поїхав на якийсь час, а потім, повернувшись додому, довідався, що його товариш три роки тому помер, він пішов до труни. Коли ж побачив, що покійний лежить у труні не з того боку, як вони між собою домовились, він промовив до нього, щоб той зайняв своє місце й пустив його на своє. На це покійний відразу посунувся, а той, хто був ще живим, ліг біля нього і тут же помер, залишившись і мертвим біля нього”^{**}.

Крім того, у довгих вузьких дерев’яних ночвах лежать тут якісь останки, що припливли Дніпром від Смоленська і тут, біля монастиря, пристали до берега. Також дванадцятьоро, котрі будували цей монастир. Ще один, якого застрелили далеко від Києва і який так, застрелений, сам сюди прийшов, ліг і поховав себе...

^{*} Афанасій Кальнофойський пояснив у своїй “Тератургимі” (1638 р.), що Чобітком “даремно зве простолюд” Іллю Муромця, похованого у ближніх печерах. Він іронізував над тими, хто славетного героя минувшини “титлує невідомо яким Чобітком (дивно, що не Бріареєм)”, і ставив оповідання про нього в один ряд із вигадками про те, що київські печери проходять під Дніпром і сягають Москви.

^{**} Очевидно, й цього разу Лясота занотував усну традицію, пов’язану з похованням в одній труні преподобних Феофіла та Іоанна. Симптоматично, що цей факт витлумачувався в категоріях досить поширеного в Україні звичая побратимства, про який С.Кльонович писав у своїй “Роксоланії”:

Не лише рідних братів на Русі ти зустрінути можеш,
Зближує їх не лише спільної крові зв’язок.
Часто буває, що словом два руси єднуються твердо,
Руку подавши, навек рідні вони відтепер...
При вівтарях присягають на вічне вони побратимство,
Клятвою часто також скріплюють дружній зв’язок.
Руси в подружжі своєму, бува, розлучитися можуть,
Та побратимства зречтись — зовсім нечувана річ.

У цій печері є два вівтарі, де щосуботи відправляється служба. Там, де стоїть другий вівтар, запалася земля під святим Антонієм. Розповідають, що святий Антоній був одним із ченців цього монастиря. Одного разу він покликав усіх своїх братів і, давши їм останні накази, нагадав про багато речей, а особливо закликав до братерської єдності й попрощався з ними. Коли ж він опинився, де стоїть чинішній вівтар, то земля між ним і його товаришами запалася, розділивши їх. Коли ж вони почали копати в цьому місці, шукаючи його, із землі вдарив вогонь і відкинув їх. Незважаючи на це, вони пішли ліворуч і знову почали копати, але на них ринув сильний потік, і, якби вони не облишили свого, усі б потонули. І ще сьогодні видно сліди, зроблені водою, коли вона з силою ринула.

61. Київські печери. Сучасний вигляд

Навпроти цього вітваря стоїть дерев'яна колона, яка сягає від підлоги до стелі, завтовшки така, що людина може обхопити її двома руками. Кажуть, що коли прив'язати до неї того, хто страждає на тяжку хворобу, й залишити так прив'язаного на ніч, то він видужає й позбудеться цієї хвороби”.

Опис нижнього (чи “нинішнього”) міста у щоденнику Лясоти багато в чому подібний до опису Груневега. За Лясотою, воно “досить просторе, бо майже біля кожного будинку є сад. У ньому багато руських церков, майже всі дерев'яні, лише одна на площі мурована з каменю (церква Богородиці Пирогощі — авт.). Є тут також католицький кафедральний костел і вірменські церкви — усі дерев'яні, як і : що височіє над Подолом”.

“Там, де видно руїни і де колись стояло старе місто, — за Лясота, — будинків тепер або зовсім немає, або залишилось. Серед архітектурних споруд верхнього міста він відк-

62. Київські печери. Малюнок А. ван 1

хайлівський Золотоверхий собор і Золоті Ворота, але найбільше враження на нього справив "гарний і пишний храм, званий Святою Софією, настільки великий і просторий, що рівного йому не може бути, збудований царем Володимиром за зразком храму Святої Софії у Константинополі. Нині він ще якимось стоїть, але вже валиться. Верхнє склепіння, особливо посередині, прикрашене тонкою мозаїчною роботою, підлога внизу викладена гарними кольоровими камінцями".

Лясоті не пощастило побачити у соборі таємничий дзеркало-подібний камінь, про існування якого ми знаємо від Груневега. Описуючи інтер'єр Святої Софії, він відзначає: "Храм угорі має галерею (або хори), ажурні арки якої від одної колони до другої витесані з суцільних плит голубуватого каменю. В одній із них просто навпроти високого вітваря є круглий отвір заввишки в півліктя, тепер закиданий вапном. Кажуть, що там колись містилося дзеркало, в якому за допомогою мистецтва магії можна було побачити все, що замислиш, навіть за кілька сотень миль. Але якимось, коли один київський цар вирушив у похід і довго не повертався, його дружина, скучивши за своїм паном, скористалася з дзеркала і щодня дивилася в нього, щоб побачити, що робить її чоловік і як йому ведеться. Але якимось, побачивши, що він кохається з полонянкою, вона так розсердилася, що розбила дзеркало".

Від Лясоти ми дізнаємося про поховання, що містилися в соборі, хоч далеко не завжди їх можна ідентифікувати. Досить важко витлумачити його інформацію про "гробницю княгині Юльці, Володимирової матері" (як і взагалі про пов'язані з гаданим будівничим Св. Софії місця — "темну келію, в якій Володимир наказав замурувати свою жінку", і "Володимирову гридинцю" у вежі храму); невідоме й ім'я "доньки якогось царя", похованої в залізній труні. Однак вповні відповідає дійсності згадка про знаходження у соборі тіла митрополита Макарія, вбитого в 1497 р. (як відзначає Лясота, "воно ще й досі не зіпсувалося, в чому, зрештою, я сам переконався, доторкнувшись руки й голови крізь лляний саван, яким накрите тіло"); бачив він і саркофаг із останками князя Ярослава Мудрого та його дружини, автентичність яких науково доведена в наші часи.

Опис Лясоти доповнюється твором його сучасника та знайомця, київського єпископа Йосифа Верещинського — "Спосіб осадження Нового Києва" (1595 р.). Описуючи "розкішно збудований" і "безцінний" храм Святої Софії, він, зокрема, відзначає: "Вгорі він увінчаний дванадцятьма банями, а тринадцята баня, на зразок ліхтаря, височіє над серединою церкви. З середини ця остання баня прикрашена витонченими мозаїчними зображеннями чотирьох євангелістів та інших апостолів і чудово освітлює майже всю церкву".

Верещинський із захопленням описує настінні мозаїки, “зроблені з такою тонкою майстерністю, що зображені на них святі можуть здатися живими людьми”. Однак через недбалість київських митрополитів це “чудо світу”, храм, якому немає рівних у Європі “за коштовністю і витонченістю оздоблення”, занепадає і стає пристановищем звірів.

Цікаво, що Верещинський висунув план відродження життя в старому місті, яке він вважав замком Кия: “Повинно бути влаштоване поселення на місці колишнього князівського двору, на тому розкішному пагорбі, де київський князь, званий Кием, мав свої пишні хорони”. Одночасно мало бути осаджене місто на горі Щекавиця, де, як вважав Верещинський, раніше стояв замок Щека. Обидва нагірні міста повинні були користуватися такими ж привілеями, як і “Киево-Поділ”, і мали отримати власні герби — паралельно із зміною герба останнього, лука із двома стрілами: “У гербі старого Києво-Подола за усі послуги та бідкування його жителів, за відданість, з якою вони служили досі своїм государям, королям польським, слід помістити простягнуту з хмарини голу руку, що тримає королівський скіпетр... Це буде знаком, що за їхню відданість над ними буде постійно простертий золотий королівський скіпетр, як символ милості й ласки”. Проте якщо ідея відродження верхнього Києва, зрештою, була частково реалізована в починаннях митрополита Петра Могили (з його ініціативи розгорнулася відбудова давніх київських храмів), то доля всього міста невдовзі стала визначатися не королівським скіпетром, а козацькою шаблею, що стала справжнім символом наступного, XVII століття.

RESUME

In this book problems of the historical development of the Ukrainian lands during the era of Tatar and Lithuanian political supremacy are considered, from Batu's conquest to the Union of Lublin (1240-1569).

Within this period the evolution of the political-administrative organisation of the Ukrainian lands is traced in detail and the principal trends of social-economic development of these lands are described. The political processes in the 14-16th centuries are considered in the context of international relations (mainly between Lithuania and the Horde, Lithuania and Moscow). Information about stratification of Ukrainian society at that time and its ethnic structure is given; the special features of interethnic and interconfessional relations on the territory of mediaeval Ukraine are outlined. The course of events in the life of the Orthodox Church is traced; its institutional principles are characterised; union-related processes of the 15th - early 16th centuries are analysed.

Great attention is paid to the problems of the ethnic-cultural self-identification of the population of Ukraine, phenomena of the Polish-Ukrainian cultural border; external and internal factors that affected the demographical situation in the region are considered. A special part is devoted to Ukraine in the views of West-European in the 15-16th centuries.

Personalities involved in the events covered by this book are portrayed; substantial space is devoted to citation of the primary sources.

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Масові поховання загиблих у 1240 р. киян	23
2. Титульний аркуш першого видання "Хроніки" М.Стрийковського. 1582 р. Крулевець	45
3. Башта Гедиміна. Вільнюс. XIV-XV ст.	46
4. М.Стрийковський	48
5. Владислав-Ягайло. Деталь надгробку. Краків	68
6. Печатка новгород-сіверського князя Дмитра-Корибута Ольгердовича та його гадані монети. Монети київського князя Володимира Ольгердовича. За Г.Козубовським . . .	69
7. Державна печатка Вітовта	78
8. Тимур. Реконструкція М.Герасимова	84
9. Михайлівський Золотоверхий собор. Малюнок М.Груневега	99
10. Грюнвальдська битва. Гравюра з "Хроніки" М.Бельського (вид. 1597 р.)	102
11. В'їзна вежа Луцького замку. XIII-XIV ст.	8, 109
12. Державна печатка Сигізмунда Кейстутовича	110
13. Замок у Троках (сучасний Тракай)	9, 117
14. Надгробок Казимира Ягеллончика роботи Віта Ствоша. 1492-1496 рр. Краків	122
15. Портрет київського князя Олелька Володимировича. XV ст.	124
16. Фрагменти шиферного триптиха XV ст. з Успенського собору Києво-Печерського монастиря. Ліворуч — Феодосій Печерський, праворуч — Богородиця. Напис сповіщає про відбудову Успенського собору Семеном Олельковичем	128
17. Портрет останньої з Олельковичів — Софії Слуцької, дружини князя Януша Радзивілла. Початок XVII ст.	132
18. Битва з татарами. Титульний аркуш третього видання "Трактату про дві Сарматії" М.Меховського. 1521 р. Краків	150
19. Іван III. Гравюра з "Космографії" А.Теве (1578 р.)	155
20. Олександр Казимирович на засіданні сейму. Дереворит. 1506 р.	158
21. Московські воїни. Гравюра із "Записок про Московію" С.Герберштейна (вид. 1549 р.)	164
22. Шапка Мономаха. Кінець XIII- початок XIV ст.	169
23. Іван IV Грозний. Реконструкція М.Герасимова	170
24. Сигізмунд I. Дереворит XVI ст.	187
25. Сигізмунд I. Барельєф XVI ст.	187
26. Засідання сейму. Дереворит XVI ст.	188
27. Костянтин Іванович Острозький	190
28. Битва під Оршею. Переправа. Картина XVI ст.	191
29. Сигізмунд-Август. Мідьорит. 1554 р.	193
30. Засідання земського суду. Дереворит. 1594 р.	195
31. Люблін. Гравюра XVI ст.	197

32. Акт Люблінської унії (1 липня 1569 р.)	203
33. Державний герб Речі Посполитої	204
34. Саккос митрополита Петра. 1322 р.	10, 207
35. Саккос митрополита Олексія. 1364 р.	10, 210
36. Руські священники на Ферраро-Флорентійському соборі 1438-1439 рр. Ксилографія з книги Яна Сакрана "Роз'яснення помилок руського обряду" (1500 р.)	219
37. Храм Санта Марія дель Фіоре у Флоренції (XIV-XV ст.), де 1439 р. проходили засідання Ферраро-Флорентійського собору. Офорт Дж.Дзоккі. XVII ст.	220
38. Послання митрополита Мисаїла папі Сіксту IV з паралельним перекладом латиною. Копія XVII-XVIII ст. Ватиканська бібліотека	223
39. Кам'янець-Подільський. Середньовічний вірменський будинок. Реконструкція	232
40. Кам'янець-Подільський. Вірменська дзвіниця XVI ст. і рештки portalу вірменського Миколаївського собору XV ст.	13, 234
41. Синагога XVI-XVII ст. у Гусятині (Тернопільська область)	237
42. Турецький купець зі слугою. Гравюра кінця XV ст.	246
43. Польський купець. Гравюра XVI ст.	248
44. Портрет князя Василя Костянтиновича Острозького. Копія з картини XVI ст.	254
45. Портрет Беати Костелецької — дружини князя Іллі Костянтиновича Острозького. Копія з картини XVI ст.	11, 255
46. Козак Мамай. Народна картина. XIX ст.	15, 259
47-48. Гадані портрети князя Дмитра Вишневецького. Копії з картин XVI ст.	12, 260, 261
49. Роксолана. Портрет XVI ст.	16, 271
50. Одна з будівель Краківського університету. XV-XVI ст.	284
51. Краків. Дереворит із "Хроніки світу" Г.Шеделя (вид. 1493 р.)	285
52. Часослов, друкований Ш.Фіодем у 1491 р. Кінцева полоса з вихідними даними і друкарським знаком	286
53. Київський Псалтир. 1397 р.	14, 288
54. Волинська Богоматір. XIII-XIV ст.	289
55. Ікона "Спас у славі". Волинь. Перша половина XVI ст.	290
56. Титульний аркуш першого видання "Трактату про дві Сарматії" М.Меховського. 1517 р. Краків	297
57. Сигізмунд Герберштейн. Гравюра. 1564 р.	300
58. Титульний аркуш праці Михалона Литвина "Про норови татар, литовців і москвитян". 1615 р. Базель	302
59. Правобережна Україна на карті Польщі В.Гродецького. 1558 р.	304
60. Надгробок князя Костянтина Івановича Острозького з Успенського собору Києво-Печерського монастиря. 1579 р.	307
61. Київські печери. Сучасний вигляд	309
62. Київські печери. Малюнок А. ван Вестерфельда. 1651 р.	310

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII-XIV вв.: (По материалам археологических исследований). — К., 1982
- Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст. — Львів, 1996
- Горский А.А. Русские земли в XIII-XIV веках: Пути попитического развития. — М., 1996
- Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.3-7. — К., 1993-1995
- Грушевський М. Історія української літератури. — Т. 5, кн.1. — К., 1995
- Дворниченко А.Ю. Русские земли Великого княжества Литовского (до начала XVI в.): Очерки истории общины, сословий, государственности. — СПб., 1993
- Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. — М., 1985
- Європейське Відродження та українська література XIV-XVIII ст. — К., 1993
- Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII- середини XVI ст. — К., 1996
- Ісаєвич Я.Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму. — К., 1972
- Ісаєвич Я. Юрій Дрогобич. — К., 1972
- Історія України в особах: Литовсько-польська доба. — К., 1997
- Кандель Ф. Очерки времен и событий. Из истории российских евреев (до второй половины XVIII в.). — Иерусалим, 1988
- Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. — Т.1: Литовский период. — Одесса, 1912
- Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. — К., 1971
- Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV-XVIII ст. — К., 1981
- Козубовський Г.А. Київське князівство при Володимирі Ольгердовичі за пам'ятками нумізматики // Старожитності Південної Русі. — Чернігів, 1993. — С. 131-137
- Козубовський Г.А. Сіверські монети XIV ст. — К., 1992
- Крикун М.Г. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст.: Кордони воєводств у світлі джерел. — К., 1992
- Кром М.М. Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV- первой трети XVI в. — М., 1995
- Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів, 1996
- Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. — М., 1892
- Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. — К., 1994
- Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. — М., 1994
- Насонов А.Н. Монголы и Русь: История татарской политики на Руси. — М.; Л., 1940
- Пашуто В.Т. Образование Литовского государства. — М., 1959

- Пелешенко Ю.В. Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV- початку XVI ст. — К., 1990
- Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі: (До питання про татарську Україну) // Східний світ. — 1928. — № 2. — С.170-187
- Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV- 60-х годах XVI в. — К., 1989
- Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX - середина XVII ст.). — К., 1992
- Соловьев А.В. Великая, Малая и Белая Русь // Вопросы истории. —1947. — №7. — С.24-38
- Средневековая Русь. — Вып. 1. — М., 1996
- Толочко О.П. "Русь" очима "України": в пошуках самоідентифікації та континуїтету // Сучасність. — 1994. — №1.
- Флоря Б.Н. Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле// Куликовская битва. — М., 1980. — С.142-173
- Флоря Б.Н. О некоторых особенностях развития этнического самосознания восточных славян в эпоху средневековья - раннего нового времени // Россия-Украина: История взаимоотношений. — М., 1997. — С.9-27
- Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К., 1987
- Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993

ЗМІСТ

Вступ.....	5
Розділ перший	
Татарська доба в історії України.....	17
Розділ другий	
Литовська експансія на українські землі.....	41
§ 1. Міфічні завойовники — Скирмонт і Гедимін.....	43
§ 2. Територіальні здобутки Ольгердових часів.....	55
Розділ третій	
Початки литовського володарювання.....	65
Розділ четвертий	
Доба Вітовта.....	77
§ 1. Відносини з удільними династами.....	78
§ 2. Битва на Ворсклі.....	84
§ 3. Союзники й суперники.....	95
Розділ п'ятий	
Свидригайлові війни.....	107
Розділ шостий	
Часи Казимира Ягеллончика.....	119
§ 1. Київське князівство: факти й пізніша традиція.....	123
§ 2. Політична еміграція з Московщини.....	136
§ 3. Відносини з татарами.....	141
Розділ сьомий	
Московські змагання за українські землі.....	153
§ 1. Воєнно-ідеологічне протистояння Московської й Литовської держав наприкінці XV - в першій половині XVI ст.....	154
§ 2. Сіверська земля в складі Московської держави.....	176

Україна
крізь віки

УКРАЇНА ПІД ТАТАРАМИ І ЛИТВОЮ

Русина
Олена Володимирівна

Закінчила Київський національний університет ім.Т.Г.Шевченка. Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України. Автор монографії "Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського" (К., 1998), низки статей з питань історії України XIII-XVI ст., співавтор праць "Історія України: нове бачення" (К., 1995), "Історія України" (К., 1997), упорядник збірників "Темні віки: XIV - перша половина XV ст." (К., 1993), "На переломі: Друга половина XV - перша половина XVI ст." (К., 1994), "Історія України в особах: Литовсько-польська доба" (К., 1997).